

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БАРАЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2008

ЗМІСТ

Від редколегії

До ювілею П.П. Толочка

Статті

ТИЛИЩАК В.С. Трупоспалення чернелів-
руського черняхівського могильника

ГУСАКОВ В.В. Феодальний «замок» на
Сході (за матеріалами середньоазійських
археологічних досліджень)

ГОЛУБЄВА І.В., КОЛОДА В.В., КУЩЕН-
КО О.В. типологія українського посуду цен-
тральної слобожанщини козацької доби (за
матеріалами верхньосалтівського поселення)

Публікації археологічних матеріалів

ПОЗІХОВСЬКИЙ О.Л., САМОЛЮК В.О. Енеолітичний кремаційний могильник в око-
лицях Острога на Західній Волині

ЧЕРНЯХОВ І.Т., ЛЕЖУХ І.П. Набір для гри
у горщику з Ніконіа

ІВАНЧИК А.І., ПОГОРІЛЕЦЬ О.Г., САВ-
ВОВ Р.В. Новий римський військовий диплом
з території України

ХОМЧИК М.А., СОРОКІНА С.А. Відбитки
античних камей XVIII ст. у зібранні Націо-
нального музею історії України

Публікації архівних матеріалів

СТАНИЦІНА Г.О. Архівні документи про
повернення церковних цінностей музейного
значення у 1923 р.

CONTENTS

From Editorial Staff

3 To the Anniversary of P.P. Tolochko

Articles

7 TYLISHCHAK V.S. Cremation in Cherneliv-Rus Cher-
nyahiv Burial Ground

15 HUSAKOV V.V. Feudal "Castle" in the East (on the
materials of archaeological research in Central Asia)

20 HOLUBYEVA I.V., KOLODA V.V., KUSHCHEN-
KO O.V. Typology of Ukrainian Pottery in Central Slo-
boda Ukraine in Cossack Era (on the materials from
Verkhniy Saltiv settlement)

Publications of Archaeological Materials

28 POZIKHOVSKYJ O.L., SAMOLYUK V.O. Chalcolit-
hic Burial Ground with Cremations in Outskirts of Ostrih
in Western Volyn Region.

41 CHERNYAKOV I.T., LEZHUKH I.P. Play Kit in a Pot
from Nikonis

45 IVANTCHYK A.I., POHORILETS O.H., SAVVOVRV.
New Roman Military Diploma from the Territory of
Ukraine

54 KHOMCHYK M.A., SOROKINA S.A. The 18th c.
Imprints of Ancient Greek Cameos in Collection of
the National Museum of History of Ukraine

Publications of Archival Materials

60 STANITSYNA H.O. Archival Documents Concern-
ing the Restitution of Church Treasures that are of
Museum Importance in 1923

Методика археологічного дослідження

РАБІНОВИТЦ А., СЕДІКОВА Л.В., ТРЕЛО-
ГАН Дж., ІВ С. Нові методології дослідження
пам'ятки давнини: цифрові технології та роз-
копки у Південному районі Херсонеса Тав-
рійського (2001—2006 рр.)

Methodology of Archaeological Excavations

71 RABINOWITZ A., SEDIKOVA L.V., TRELOGAN J.,
EVE S. New Methodologies at an Ancient Site: Digital
Technology and Excavation in the Southern Region of
Crimean Chersonesos, 2001—2006

Охорона пам'яток археології

ГАВРИЛЮК Н.О., МИХАЛЬЧИШИН І.Р.
Деякі проблеми пам'яткоохоронної справи
в Україні (охорона курганів)

Protection of archaeological monuments

82 HAVRYLYUK N.O., MYKHALCHYSHYN I.R.
Certain Problems of Protection of the Monuments in
Ukraine (protection of mounds)

Дискусії

ЗАБАВІН В.О. Пам'ятка первісного мистец-
тва в Північно-Східному Приазов'ї

Discussions

89 ZABAVIN V.O. The Site of Prehistoric Art in the North-
Eastern Coast of the Sea of Azov

Пам'ять археології

КЛЮЧЕНОВА І.М. Сергій Олександрович Лок-
тюшев (до 60-річчя від дня трагічної загибелі)

Memory of Archaeology

93 KLYUCHNEVA I.M. Serhiy Oleksandrovych Loktyu-
shev (60 years after the tragic loss)

Рецензії

ЗІНЬКО В.М. Der Achilleus-Kult im nördlichen
Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen
Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit (Hrsg.
J. Hupe)

Book Review

98 ZINKO V.M. Re.: Der Achilleus-Kult im nördlichen
Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen
Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit (Hrsg. J.
Hupe)

МАГОМЕДОВ Б. Ivanišević V., Kazanski M.,
Mastykova A. Les nécropoles de Viminacium a
l'époque des Grandes Migrations

100 MAHOMEDOV B.V. Re.: Ivanišević V., Kazanski M.,
Mastykova A. Les nécropoles de Viminacium a l'époque
des Grandes Migrations

СОРОЧАН С.Б. Рец.: Херсонесский сборник.
Supplement 1. Топография Херсонеса Таври-
ческого. Водосборная цистерна жилого дома
в квартале VII (IX—XI вв.)

103 SOROCHAN S.B. Re.: Chersonesan Collected Ar-
ticles. Supplement 1. Topography of Tauric Cher-
sonesos. Catchment Cistern of a Dwelling House in
the City-block VII (9th—11th cc.)

Хроніка

МАЦКЕВИЙ Л.Г., ПАНАХИД Г. Чорномор-
сько-середземноморський коридор упро-
довж останніх 30 тис. років

News Review

109 MATSKEVYJ L.H. PANAHYD H. Corridor between
the Black and Mediterranean Seas during the Last 30
Thousand Years.

ГОТУН І.А. Візит високопосадовців ООН
до Ходосівського археологічного комплексу

112 HOTUN I.A. Visit of High Officials of the UN to Kho-
dosiv Archaeological Complex

ОТРОЩЕНКО В.В. Двадцять років на Ма-
май-горі

116 OTROSHCHENKO V.V. Twenty Years on the Ma-
maj-hora

Наші автори

119 Authors

Список скорочень

120 Abbreviations

Пам'ятка автора

121 List of instructions for authors

Відомому історику й археологу, директору Інституту археології НАН України, члену Президії НАН України, голові Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, академіку НАН України Петру Петровичу Толочку виповнилось 70 років.

П.П. Толочко народився 21 лютого 1938 р. у с. Пристроми Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Після навчання у середній школі в рідному селі та на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка розпочав свою наукову діяльність у Державному музеї українського декоративного мистецтва, з 1961 р. працює в Інституті археології, де він пройшов усі сходи наукового зростання: молодший науковий співробітник, учений секретар Інституту, старший науковий співробітник, завідувач відділу. З 1987 р. П.П. Толочко — директор Інституту.

Великою заслугою П.П. Толочка є те, що Інститут уцілів як наукова установа в надскладний період 1990-х рр., коли постійно бракувало коштів, коли накочувалися каламутні хвилі тих, хто намагався знищити Інститут як головний осередок фахівців-археологів, що координує і контролює якість досліджень на території України, коли академічна наука ставала на заваді у пограбуванні пам'яток і поширенні позанаукових псевдопатріотичних міфів. Ознакою того, що ці часи начебто минають, є численні видання Інституту й те, що наукою знову зацікавилась молодь.

Ще студентом П.П. Толочко брав участь у багатьох археологічних експедиціях, переймав досвід старших колег, визначних археологів Києва, Москви, Ленінграда, з якими його зводила доля. Серед таких учителів передусім слід згадати В.Й. Довженка, Б.О. Рибаківа та С.М. Бібікова. У той час налагоджувалися дружні та наукові зв'язки з молодими і талановитими колегами на все подальше життя.

Наполегливу й ефективну працю молодого вченого було винагороджено науковими ступенями та вченими званнями: кандидата історичних наук (1966), старшого наукового співробітника (1968), доктора історичних наук (1981), професора (1988), члена-кореспондента НАН України (1988), дійсного члена НАН України (1990). П.П. Толочко очолював академічну гуманітарну науку України, працюючи на посаді віце-президента НАН України, він президент Національного комітету України Міжнародної спілки візантиністів, голова Українського національного комітету Міжнародної Унії слов'янської археології, член-кореспондент Центрального Німецького інституту археології (Берлін), член Академії Європи (Лондон), почесний доктор Російської академії наук.

Особливе місце в дослідженнях П.П. Толочка посідає Київ. Вивчення Києва — важливий напрям давньоруської археології, що включає розробку багатьох проблем, тісно пов'язаних із загальним розвитком Київської Русі. П.П. Толочко зумів знайти новий підхід до теми, яку на той час вважали вичерпаною, оскільки панувала думка, що після капітальних праць М.К. Каргера наукова

розробка давнього Києва не має перспектив, особливо з погляду наукової кар'єри. Проте молодому науковцю вдалося створити цілісну картину столиці Русі від її походження до Батисевої навали, показати динаміку та етапи розвитку, пам'ятки й історичне районування тощо. Історико-топографічний розвиток міста вдало поєднано з політичними та економічними. Виявилися деякі принципи розходження з панівними гіпотезами (характер масової забудови, рівень розвитку у XII—XIII ст.). Цим питанням було присвячено першу монографію П.П. Толочка «Історична топографія стародавнього Києва» (1970).

В археологічній науці важливо, щоб теоретичні дослідження поєднувалися з плідною організаційною і польовою роботою. П.П. Толочку вдалося це здійснити. 1970 р. створено Київську постійно діючу археологічну експедицію (на правах відділу) на чолі з П.П. Толочком. З того часу розгорнулися систематичні розкопки в усіх історичних районах міста й масштабні новобудовні роботи. Проте головне — було створено дієздатний колектив енергійних дослідників, який поєднували досвід і молодість.

Розкопки на Подолі на початку 1970-х рр. стали етапними для розвитку київської археології, змінили існуючі уявлення про масову забудову південноруського міста X—XIII ст. Вони повністю підтвердили висновки П.П. Толочка про те, що масова забудова Києва була близькою до забудови Новгород-Берестя та інших давньоруських міст, а відтак, було спростовано погляд про напівземлянкову забудову столиці Русі. Матеріал, здобутий за ті роки, значно перевищив кількість знахідок за весь попередній період. Підсумки розкопок 1970-х рр. опубліковано в ґрунтовній монографії «Новое в археологии Киева», що стала основою циклу праць з історії та археології Києва, за який керівникові авторського колективу П.П. Толочку було присуджено Державну премію УРСР у галузі науки і техніки за 1983 р.

На основі нових археологічних знахідок та аналізу писемних джерел П.П. Толочко відтворив історико-культурний розвиток Києва від часу виникнення до 40-х рр. XIII ст. («Древний Киев»), ґрунтовно розробив проблему походження міста, по-новому розглянув питання економічного розвитку, характеру масової забудови міста, його соціально-топографічної структури, міжнародних зв'язків, довів поступальний розвиток Києва XII—XIII ст. Новий підхід до питань історичної демографії дав змогу вперше обґрунтувати розрахунки чисельності населення Києва XII—XIII ст.

Розробка історії Києва стала надійним фундаментом для висвітлення різних аспектів історичного розвитку всієї Давньої Русі, дослідженні у таких відомих працях, як «Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв.», «Древняя Русь», «Київська Русь», «Древнерусский феодальный город». У цих дослідженнях висвітлено питання формування державності, впровадження на Русі християнства, запропоновано нове бачення проблеми розвитку державності періоду феодальної роздробленості XII—XIII ст., що не може визначатися як розпад єдиної державної системи, переконливо доведено, що Київська земля в XI—XIII ст., на відміну від інших князівств, не перетворилася на спадкову вотчину якоїсь князівської династії, а розглядалася як спільна спадщина усього роду Рюриковичів. Складні взаємовідносини Русі з кочовиками було висвітлено у монографії «Кочевые народы степей и Киевская Русь».

Протягом усієї наукової діяльності П.П. Толочко звертається до проблем літописання. Результатом його пошуків стали монографії «Літописи Київської Русі» (1994), «Давньоруські літописи і літописці X—XIII ст.» (2005), в яких розгорнуто широку картину історичного літописання Києва, Новгород-Берестя та інших центрів Русі. Науковець подає власні оригінальні спостереження та висновки, щодо датування Найдавнішого зводу 1039 р., авторства «Повісті

минулих літ», часу створення «Повчання Мономаха», обсягів київського літописання XIII ст.

Свій погляд на непросту тему існування давньоруської народності у IX—XIII ст. дослідник виклав на сторінках праці «Древнерусская народность воображаемая или реальная». У праці «Археология и древняя история. В защиту исторического марксизма» (2007) учений засудив сучасну огульну критику висловлювань Ф. Енгельса щодо давніх суспільств як переважно необґрунтовану й кон'юнктуру.

Дослідження в галузі Київської Русі лягли в основу написання П.П. Толчком розділів до багатьох фундаментальних академічних видань: «Історії Української РСР», «Археології Української РСР», «Давньої історії України» тощо. Вчений не лише очолював авторські колективи більшості з цих видань, а й ініціював їх створення. Видання «Давня історія України» стало етапною працею у розвитку української археологічної науки. Подібних праць на потрадянському просторі до тогочасу не було. За її створення авторському колективу на чолі з П.П. Толчком було заслужено присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки 2003 р.

Наукові праці П.П. Толчка відзначаються широкою постановкою завдань, великим діапазоном залучених джерел, чітким дослідницьким напрямом і обґрунтуванням висунутих положень. Ці видання високо оцінили вітчизняні й закордонні фахівці. Значну кількість праць ювіляра опубліковано у виданнях Росії, ФРН, Франції, США, Польщі та інших країн. Високий науковий авторитет П.П. Толчка, його постійні наукові зв'язки з провідними вченими світу суттєво підіймають статус української науки й часто допомагають іншим науковцям у суто практичних та організаційних справах і проектах. Важко згадати тут усіх учених, з якими підтримує (чи, на жаль, підтримував донедавна) дружні наукові контакти П.П. Толчко. Серед них В.Л. Янін, Г.Г. Літавін, В.В. Седов та М.В. Седова, А.М. Кіріпніков, О.І. Комеч, М.А. Макаров, Є.М. Носов, П.Г. Гайдук, Б.М. Флоря (Росія), Ж. Бланкофф (Бельгія), Ж.-П. Арріньйон, М. Каплан, Ж. Дагрон (Франція), І. Шевченко (США), А. Поппе, С. Біліна (Польща), І. Фодор (Угорщина) та багато-багато інших.

Наукова діяльність П.П. Толчка пов'язана з науково-популяризаційною та пам'яткоохоронною роботою і музеями. Постійні виступи у лекторіях, на телебаченні, в газетах та журналах популяризують українську археологічну науку, захищають пам'ятки, дають відсіч зазіханням чиновників і приватних колекціонерів привласнити археологічну спадщину. Чимало заповідників та музеїв створено за його активної підтримки (згадати хоча б Музей історії м. Києва, ДІАЗ «Стародавній Київ»). Підтримка та захист музеїв нерозривно пов'язані з охоронною пам'яток. З 1989 р. П.П. Толчко очолює Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Багато його публіцистичних праць присвячено актуальним завданням охорони національної спадщини. Активна позиція ученого у пам'яткоохоронній діяльності допомагає, наскільки це можливо в наш час, захистити конкретні пам'ятки чи хоча б зменшити наступ на них сучасних нуворішів. Ця громадська позиція, професійний та виважений підхід стали підставою для обрання П.П. Толчка до Верховної Ради України, де одним із визначних результатів його діяльності став Закон України «Про охорону археологічної спадщини» — важливого юридичного акту в галузі охорони і збереження культурного надбання українського народу.

П.П. Толчко виховав плеяду кваліфікованих фахівців, які плідно працюють у різних наукових центрах по всій Україні. Серед них член-кореспондент НАН України, д. і. н. О.П. Моця, д. і. н. Г.Ю. Івакін, к. і. н. В.М. Зоценко, Б.А. Звіздецький, В.П. Коваленко, С.Р. Кілієвич, В.Л. Миц, І.І. Мовчан та ін.

Надзвичайно плідною є редакторська діяльність ученого. За його редакцією вийшло чимало фундаментальних праць, монографій, наукових збірок, присвячених важливим проблемам історії та археології України. П.П. Толочко є головним редактором академічного журналу «Археологія», а також часопису «Київська старовина».

Загальний науковий доробок ювіляра становить близько 400 друкованих видань, із них 26 монографій і науково-публіцистичних праць, участь у створенні 10 фундаментальних колективних праць. Він у прекрасній творчій формі й темпів публікацій не знижує, що засвідчують нові аркуші паперу на його робочому столі.

Суспільство і держава гідно відзначили діяльність науковця. Серед державних нагород і почесних звань ювіляра орден «Знак пошани» (1981), медаль «В пам'ять 1500-річчя Києва» (1982), Почесна грамота Верховної Ради УРСР (1985), ордени «Ярослава Мудрого» V й IV ступенів (1998, 2002), дві Державні премії України в галузі науки і техніки (1983, 2002), Премія ім. М.С. Грушевського Президії НАН України (1992).

Оповідь про діяння ювіляра на науковій і громадській ниві можна продовжувати, але залишимо щось і для наступних урочистих дат. На відзнаку видатних заслуг перед вітчизняною археологічною та історичною науками друзі, колеги та учні присвячують П.П. Толочку цю збірку наукових статей.

Археологічна спільнота України зичить Петру Петровичу Толочку здоров'я, енергії, оптимізму, творчої наснаги та успішної реалізації усіх задумів.

В.С. Тилищак

ТРУПОСПАЛЕННЯ ЧЕРНЕЛІВ-РУСЬКОГО ЧЕРНЯХІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Розглянуто матеріали комплексів із кремаціями чернелів-руського могильника черняхівської культури.

Серед пам'яток черняхівської культури значний інтерес становить могильник у с. Чернелів-Руський поблизу м. Тернопіль. З 1973 до 2000 р. цей некрополь досліджував тернопільський археолог І.П. Герета, тому він є одним із найбільш повно розкопаних могильників черняхівської культури. Проте більшість його матеріалів досі не введено в науковий обіг (Тилищак 2006).

Метою статті є введення в науковий обіг археологічних комплексів із кремаціями чернелів-руського черняхівського могильника.

Особливістю могильника є абсолютне домінування інгумацій, що виділяє його з-поміж біритуальних черняхівських некрополів лісостепової України. У Чернелів-Руському досліджено 288 черняхівських поховань (Герета, 2000, с. 2), з яких лише два поховання — 40 та 240 — є кремаціями. Слід зауважити, що в каталозі черняхівських могильників, підготовленому Е.О. Симоновичем та Н.М. Кравченко, кількість кремацій чернелів-руського могильника вказано неточно (Симонович, Кравченко 1983, с. 54) через помилку під час публікації тез І.П. Герети (Герета 1978, с. 90).

Нижче наводимо описи черняхівських кремацій чернелів-руського могильника, за даними звітів І.П. Герети. Пох. 44 дослідник могильника описує так:

«Поховання № 44

Кв. 92. У південно-східному куті квадрату виявили перекинуту догори дном нижню частину горщика та інші уламки посуду, з-під яких виглядали кальциновані кістки.

Глибина поховання 0,5 м. Залягало в чорноземі. Обриси ями не були помітні.

Горщик сіро-жовтуватий кружальний з рівним дном діаметром 8 см. З південного боку до горщика прикладене було дно кружальної оранжеватої посудини діаметром 10,3 см. Було ще

з рожевуватих та один сіруватий уламки посудин, а також один рожевуватий уламок від ліпної посудини.

Разом з перепаленими кістками була невелика кількість деревних вуглинок. Навколо було кілька неприкритих керамікою перепалених кісток. Північніше, на віддалі 0,7 м від основних знахідок, було невелике скупчення неприкритих перепалених кісток.

Звертають на себе увагу кілька неперепалених кісток. На віддалі 0,4 м на північ від горщика лежала фаланга пальця, а на віддалі 0,25 м на північний схід — уламки чотирьох кісток. Там же — уламок кераміки.

Невелике скупчення неприкритих перепалених кісток було виявлено північніше основних знахідок на 0,6 м від них. Нижче цих кісток знайшли уламок неперепаленої кістки, можливо, людини. Тут же було 3 уламки сірих та жовтуватої посудин, а біля північної стінки квадрату — маленькі уламки залізного предмета та уламок сірої посудини.

До цього поховання мав відношення знайдений на глибині 0,5 м в північно-західному куті кв. 90 уламок бронзової римської монети діаметром 1,8 см з діркою. Її, очевидно, носили як підвіску. Там же знайшли відрецеподібну залізну підвіску висотою 1,2 см та діаметром деңня 1,3 см» (Герета 1976, с. 19—20).

Зазначимо, що у наведеному описі поховання двічі згадано невелике скупчення неприкритих перепалених кісток на північ від основного на відстані 0,7 і 0,6 м. Однак, судячи з фотографії (рис 1, а) розкопаного поховання (у звіті креслення відсутнє) (Герета 1976, рис. 44), швидше за все, йдеться про одне й те саме скупчення.

За розташуванням решток поховання можна припустити, що його було здійснено у ямі, що за лінією північ — південь могла мати довжину до 1 м (рис. 1).

Інше трупоспалення І.П. Герета у звіті описує так:

«Поховання № 240

Трупоспалення (?), порушене земляними роботами.

Глибина — 0,7 м. Обриси могильної ями не простежувались.

У західному краю поховання було біля 30 уламків перепалених дрібних людських кісток. Дві кістки були неперепалені, але невідомо чи вони людські. Під час розчистки виявлено чимало деревних вуглинок.

Поруч із кістками була розбита сіра кружальна, висока біконічна миска, що належить до мистецьких черняхівських виробів. Її вінця — злегка відігнені назовні. Вона орнаментована на плечиках геометричним узором із ліній, викладених точками (під час нанесення орнаменту використано зубчасте коліщатко — В. Т.). В основі орнаментальної композиції — квадрати, кути яких з'єднані навскіс. Між групами таких квадратів — чотирипелюсткова квітка типу хрестика. Орнамент відділений від шийки рівною заглибленою лінією та уступом.

Тут же були 2 уламки вінець та вушок сірих товстостінних глечиків, уламок бочка з бороздою сірої посудини, кілька уламків жовтуватих посудин.

Під мискою виявлено перепалену кістку, уламок відігнутих вінець світло-сірої черняхівської кружальної посудини, уламок бочка сірої кружальної черняхівської посудини із слідами орнаменту: вертикальна лінія, нанесена штампом, а над нею — горизонтальний валик.

У заповненні могильної ями на глибині 0,2 м виявлено уламок залізного серпа довжиною 10 см, шириною 1,8 см і 1,2 см. На глибині 0,6 м серед 20 уламків сірої кружальної кераміки були уламок відхилених вінець сірої посудини та уламок вінець й вушка товстостінної коричневаті посудини. Тут же виявили уламок товстої кістки, фалангу та 4 уламки перепалених кісток, а на глибині 0,8 м — уламок злегка відхилених вінець рожевуваті посудини та уламок ковніроподібних нешироких вінець жовтуваті кружальної черняхівської посудини» (Герета 1990, с. 12—13).

Зауважимо, що з опису пох. 240 залишається незрозумілим ступінь порушення могили земляними роботами, а відтак, і причина розбиття посудини та розміщення над похованням уламків посуду (особливість ритуалу чи результат земляних робіт), що до певної міри обмежує можливості інтерпретації поховання.

Також слід зазначити, що згаданий фрагмент серпа, виявлений на глибині 0,2 м, імовірно, не має відношення до цього поховання. На серпі відсутні сліди повторного перепалу, до того ж ступінь окиснення на ньому порівняно незначний. З огляду на незначну глибину (0,2 м), на

якій виявлено уламок серпа, є підстави припускати його сучасне походження.

Дослідниками розроблено низку класифікацій трूपоспалень черняхівської культури (Кравченко 1970; Сымонович, Кравченко 1983; Никитина 1985). Серед останніх праць із зазначеної проблематики варто виділити дослідження О.В. Петраускаса (Петраускас 2002).

Особливістю пох. 44 є розміщення решток кремації під перевернутою нижньою частиною горщика, додатково прикритою іншими уламками посуду (рис. 1, а). Ці особливості поховання ставлять під сумнів правомірність його віднесення до урнових кремацій.

Перевернуте розташування урни у похованні відоме на некрополях черняхівської культури, проте є досить рідкісним явищем. Подібні поховання відомі лише на кількох могильниках (Сымонович, Кравченко 1983, с. 49). На могильнику в Раківці-Чеснівському, розташованому за 30 км на північ від Чернелева-Руського, із 5 досліджених трूपоспалень 4 здійснено саме під перевернутими урнами (Винокур, Островский 1967). Щоправда, у трьох похованнях перевернуті урни не супроводжувалися жодними додатковими обкладками із фрагментів кераміки. Однак у пох. 7 цього могильника рештки кремації розміщувалися під перевернутими ліпною та гончарною мисками і ще одним фрагментом стінки посудини (Винокур, Островский 1967, с. 146, 152, рис. 10).

Н.М. Кравченко виділяє поховання «в перевернутій вверх дном урні, що найчастіше прикрита великими фрагментами однієї-двох посудин» в окремий тип 8, варіант «а») (Сымонович, Кравченко 1983, с. 49). На думку дослідниці, подібний варіант поховань є одним із різновидів пшеворського поховального обряду (Сымонович, Кравченко 1983, с. 49).

Проте, зважаючи на фрагментарність посуду, знайденого у пох. 44 чернелів-руського могильника, і його розташування над рештками кремації, існують підстави віднести поховання до безурнових поховань, перекритих черепками. Відповідно до запропонованої О.В. Петраускасом типології, це тип 5: «трूपоспалення з компактним розташуванням кальцинованих кісток, перекритих шаром черепків». Дослідник пов'язує цей тип поховань у черняхівській культурі з північно-західними традиціями (Петраускас 2002, с. 54).

Основою череп'яного перекриття решток кремації була нижня частина гончарного горщика (рис. 1, б, 4). Б.В. Магомедов слідом за А.Т. Сміленко вважає за доцільне виділяти серед гончарних горщиків два різновиди (типи): товсто- та тонкостінні (Магомедов 2001, с. 46; Сміленко 1970, с. 77). Причому існує припу-

щення, що зазначений тип гончарних горщиків з'явився дещо пізніше за перший (Магомедов 2001, с. 46; Смиленко 1970, с. 78). Відповідно до цієї класифікації, горщик із пох. 44 належить до другого типу — тонкостінних посудин.

Крім того, в похованні виявлено фрагменти ще кількох посудин, зокрема гончарної миски (рис. 1, б, 3), що, за класифікацією Б.В. Магомедова, належить до другого типу біконічних мисок закритої форми (Магомедов 2001, с. 47—48).

До складу інвентарю поховання також входять дві підвіски: залізна відерцеподібна (рис. 1, б, 1) та уламок бронзової монети з діркою (рис. 1, б, 2). На жаль, стан монети не дає змоги використати її для хронологічного визначення комплексу.

За О.П. Гопкало, відерцеподібна підвіска належить до групи підвісок малих розмірів, що могло б опосередковано вказувати на належність поховання до ранніх етапів культури (Бобровська 1997, с. 98). Однак на сьогодні хронологія цих виробів потребує подальших розробок.

Інше трупоспалення (пох. 240) (рис. 2) чернелів-руського могильника, швидше за все, є безурновим і за класифікацією О.В. Петраускаса може належати до 5-го або 6-го типу кремацій. За даними І.П. Герети, наведеними вище, незрозуміло, як трактувати виявлені на глибині 0,6 м (тобто над кістками) 20 уламків кераміки: чи є вони перекриттям поховання, рештками «тризни», чи результатом порушення поховання сучасними земляними роботами, про які згадує дослідник.

Особливістю цього поховання є наявність поруч із кальцинованими кістками розбитої посудини (рис. 3, 1), яку І.П. Герета схарактеризував як миску, що має досить незвичний для подібних посудин профіль корпусу. Ця особливість наближає виріб до глечиків або, з огляду на її розміри, кубків. Зокрема, висота посудини — 8,5 см, діаметр вінець — 8 см, бочка — 11, дна — 6,8 см.

Відсутність значних фрагментів верхньої частини посудини дещо ускладнює її типологічне визначення. Зокрема, невідомо, чи була у посудини ручка. Проте за загальними пропорціями і характером перегину бочка вона близька до глечиків типу 7 або кухлів типу 2, за Б.В. Магомедовим (рис. 4) (Магомедов 2001, с. 51—52, рис. 45, 1—6; 50, 9—10).

Із близьких аналогій можна згадати невеликий неорнаментований глечик із пох. 298 чернелів-руського могильника (Герета 1998, рис. 11), що відрізняється від посудини із пох. 240 вужчою шийкою (див. рис. 3, 2).

Цікавим є орнамент посудини із пох. 240, центральним елементом якого є чотирипелюст-

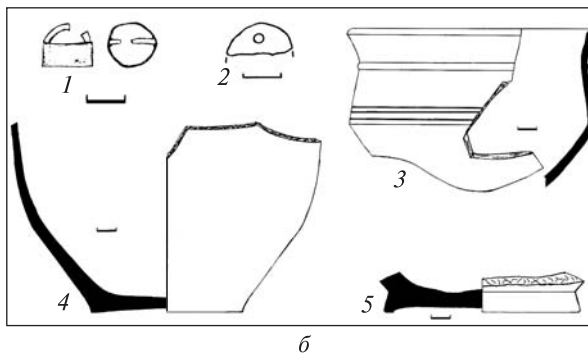
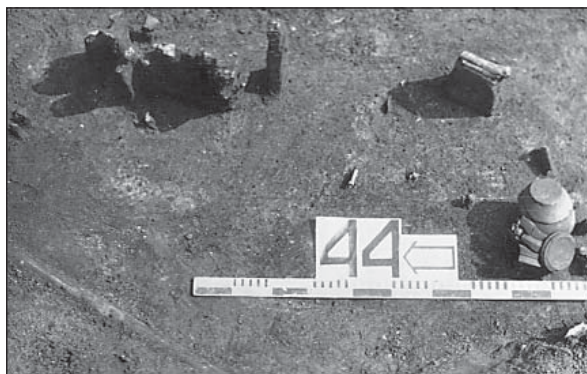

Рис. 1. Поховання 44: а — фото решток поховання (за І.П. Геретою); б — інвентар (1—6)

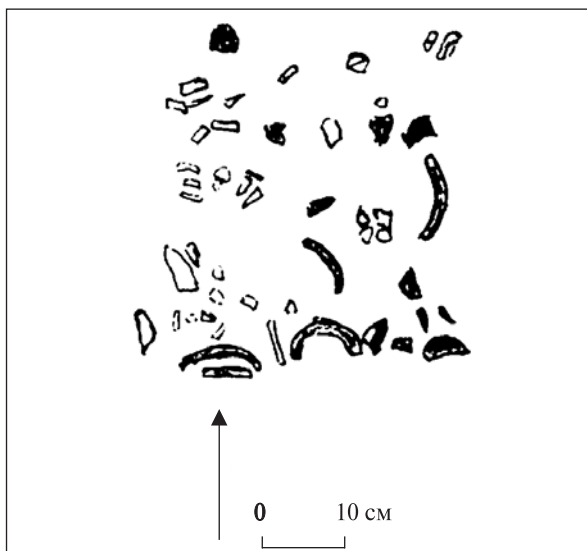

Рис. 2. План пох. 240 (за І.П. Геретою)

кова квітка (див. рис. 3, 1). Точних аналогій такому орнаменту, виконаному зубчастим коліщатком, нам невідомо. Втім, як відзначають А.В. Гудкова та Б.В. Магомедов, мотив чотирипелюсткової квітки на кухлях трапляється у вузькому районі Буджацького степу (Главани, Біленьке) і пов'язаний з античними традиціями Тіри (Гудкова 1986, с. 150; Магомедов 2001, с. 57). Отже, серед аналогій чернелів-руській посудині слід назвати біконічний кухоль із Бі-

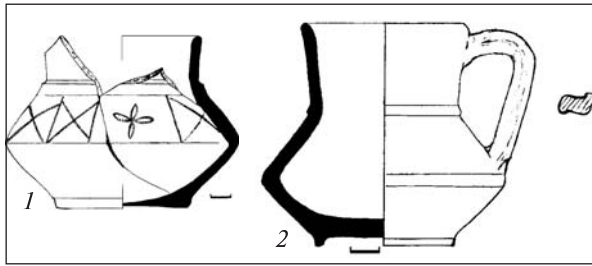

Рис. 3. Вироби з кераміки: 1 — посудина з пох. 240; 2 — глечик із пох. 298

Рис. 4. Глеки типу 7 (за Б.В. Магомедовим): 1 — Ромашки, 2 — Курники, 3 — Тиргшор; 4 — кухоль типу 2 (Біленьке)

ленького (Магомедов 2001, рис. 52, 6), серед елементів орнаменту якого також є чотирипелюсткова квітка. Проте цей кухоль відрізняється багатшим лискуванням орнаментом та деталями форми, зокрема більш розхиленими вінцями, меншою різницею у співвідношеннях діаметра бочка та шийки й дещо більшими розмірами (див. рис. 4, 4).

Слід зазначити, що в Буджаку, на відміну від Чернелів-Руського, рослинний орнамент виконували виключно лискуванням. Як відзначає А.В. Гудкова, орнаменти, виконані зубчастим коліщатком чи штампам, у Причорномор'ї не відомі, а в черняхівській культурі подібні способи орнаменту поширені з північного заходу з басейну Вісли (Гудкова 1986, с. 154).

Отже, відмінності у виконанні орнаменту дають змогу припустити, що в Чернелів-Руському місцеві майстри наслідували буджацькі мотиви.

Наявність поруч із кальцинованими кістками посудини наближає пох. 240 чернелів-руського могильника до зарубинецького поховального обряду. Свого часу Н.М. Кравченко серед трупоспалень черняхівської культури виділила тип, характерний для зарубинецької культури:

спалення з компактним розміщенням кісток та посудом-приношенням (Кравченко 1970, с. 47; Сымонович, Кравченко 1983, с. 49). Однак О.В. Петраускас ставить під сумнів правомірність виділення зарубинецьких типів трупоспалень на черняхівських могильниках. Дослідник звертає увагу на незначну кількість і погану документованість «зарубинецьких поховань» у черняхівській культурі й вважає, що кремацій, типових для зарубинецької культури, серед черняхівських трупоспалень поки що не виявлено (Петраускас 2002, с. 60).

Планіграфічно трупоспалення у Чернелів-Руському жодним чином не виділяються серед масиву інгумацій некрополя. Зокрема, пох. 44 розташоване в центральній частині могильника серед трупопокладень північної орієнтації. Пох. 240 виявлено на південній окраїні могильника, приблизно на межі зони поховань західної орієнтації. Зруйновані трупоспалення знайдені й у східній частині некрополя (зруйновані пох. 2 1997 р., пох. 1 і 3 з розкопок 1998 р.) (Герета 1997, с. 8; 1998, с. 19).

Слід зазначити, що кремацій на могильнику було дещо більше, ніж зафіксовано під час археологічних досліджень. Проте низку кремацій було зруйновано земляними роботами в процесі господарського використання території могильника у ХХ ст., адже значну частину пам'ятки свого часу було зайнято колгоспною бензозаправною станцією, спорудження та експлуатація якої супроводжувались інтенсивними земляними роботами, що призвели до руйнування низки поховань. Крім того, на території пам'ятки зафіксовано зняття верхніх шарів ґрунту, в окремих місцях на глибину до 0,5 м. І.П. Герета, крім 288 розкопаних поховань, виявив рештки знищених сучасними роботами могил, які він не включив до загального переліку. Такі знахідки І.П. Герета визначав як повністю зруйновані поховання і давав їм окрему нумерацію у межах років розкопок. Загалом за всі роки досліджень І.П. Геретою зафіксовано близько 20 зруйнованих поховань, 3 з них — трупоспалення. Зокрема, у 1997 р. у кв. 1523 (східна частина могильника) на глибині 0,6 м було виявлено рештки зруйнованого земляними роботами трупоспалення. Як відзначає І.П. Герета, кістки були сильно перепаленими, але серед них вдалося визначити фрагменти людського черепа, ребра й таза. Були і слабше перепалені кістки (три хребці). Згадані знахідки дослідник у звіті назвав «зруйноване поховання № 2» (Герета 1997, с. 8).

У 1998 р. у кв. 1545 на глибині 1,1 м виявлено по дві перепалені й надпалені кістки людини (?), одна з яких розсипалася на дрібні уламки. Там само було знайдено кілька деревних вуг-

линок (Зруйноване поховання 1998/1). Крім того, за кілька метрів, у кв. 1548, на глибині 0,5 м знайдено перепалені людські кістки: 2 уламки трубчастих, 3 фрагменти черепа, 2 уламки грубої кістки, що, на думку І.П. Герети, очевидно, походили зі зруйнованого трупоспалення (Зруйноване поховання 1998/3) (Герета 1998, с. 19).

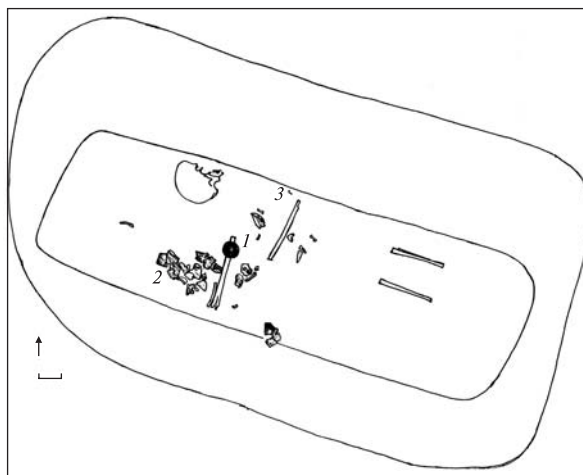
Крім описаних трупоспалень на чернелів-руському могильнику, заслуговує на увагу ще одна група поховань з ознаками кремацій. Це обрядово порушені трупопокладення, в заповненні могильних ям яких виявлено рештки кремацій, що можуть походити зі спалення ексгумованих частин цих інгумацій. Спробу виділити цей тип поховань у черняхівській культурі здійснив О.В. Петраускас. За його припущенням, для певної частини трупопокладень черняхівської культури провадили ритуал спалення вилучених решток поховання. Рештки цієї кремації потім зсипали в могилу під час її повторної засипки чи розташовували компактно в межах чи поблизу порушеного трупопокладення (Петраускас 2003, с. 114—117). Подібний обряд у Масломицькій групі зафіксував також А. Коковський (Kokowski 1999, s. 102).

Матеріали чернелів-руського могильника дають додаткові аргументи на користь зазначеного припущення. У Чернелів-Руському можна виділити два варіанти розміщення решток кремацій у могильних ямах порушених трупопокладань.

У першому варіанті рештки кремації зсипали у яму під час її засипки, вони фіксуються як у заповненні ями, так і безпосередньо між рештками трупопокладення. До цього варіанта, зокрема, належить і згадуване О.В. Петраускасом пох. 264 чернелів-руського могильника, у якому вуглики та окремі кальциновані кісточки виявлено у могильній ямі на різних глибинах разом із переміщеними некальцинованими кістками (Петраускас 2003, с. 117; Герета 1997, с. 16—38).

Проте не всі поховання, в яких трапляються вуглики та окремі перепалені кістки, слід однозначно трактувати як поховання з кремацією ексгумованих частин покійника. Кальциновані кістки разом із деревними вугликами могли потрапляти у поховання й під час первинного поховання як елемент певних ритуалів, що здійснювалися під час поховання. Адже в Чернелів-Руському відомі й непорушені поховання, у яких знайдено вуглики і навіть окремі кальциновані кістки. Наприклад, у непорушеному пох. 157 в районі грудей виявлено чотири перепалені кісточки (Герета 1988, с. 5—6).

Однак як результат саме вторинного поховання спалених решток ексгумованих частин покійника потрібно розглядати порушені по-

а

б

Рис. 5. Пох. 181 (за І.П. Геретою): а — план: 1 — горщик, 2 — розбита посудина у верхньому шарі, 3 — уламок бронзової голки; б — фото верхнього шару поховання

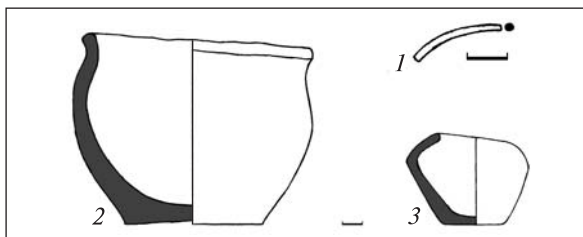
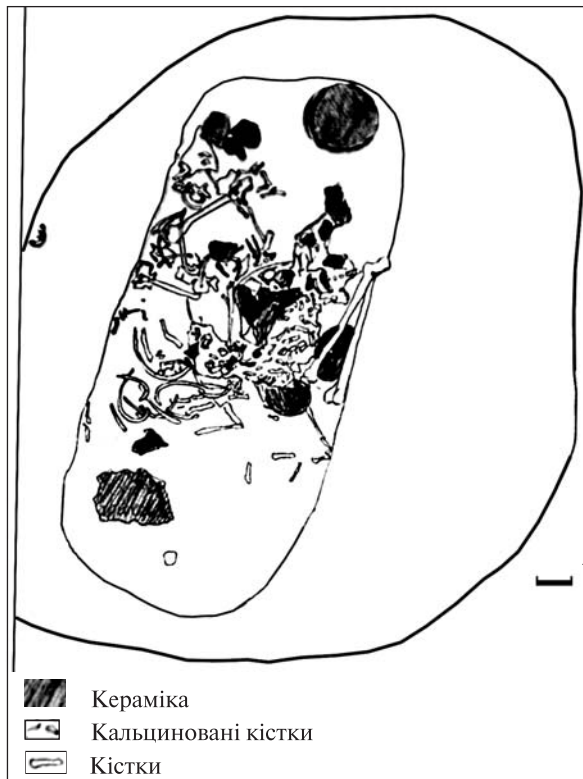
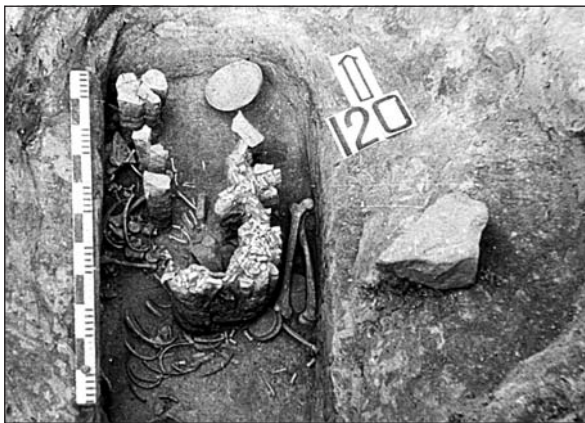

Рис. 6. Інвентар пох. 18: 1 — бронзова голка; 2, 3 — ліпні посудини

ховання, в яких рештки кремації у межах могильної ями відділені від порушеної інгумації певним прошарком ґрунту. Одним із яскравих прикладів подібного ритуалу є пох. 181

а

б

Рис. 7. Пох. 120 (за І.П. Геретою): а — план; б — фото решток поховання

чернелів-руського могильника (рис. 5, 6), яке І.П. Герета описує так:

«Поховання № 181

Обрядово порушене. Глибина — 2,1 м. Могильна яма дуже велика (2,7 × 1,6 м) прямокутна із заокругленими кутами. На глибині 1,45 м вона звужується і скорочується, і набирає, так би мовити, нормальних розмірів: 2,2 × 0,7 м. Виходить ніби подвійна яма. Дно першої ями стає ніби заплечиками другої.

У верхньому шарі в центрі першої ями на глибині 1,55 м виявили ціле скупчення знахідок: понад 20 уламків перепалених кісток і чимало попелу, кілька неперепалених кісток. Тут же —

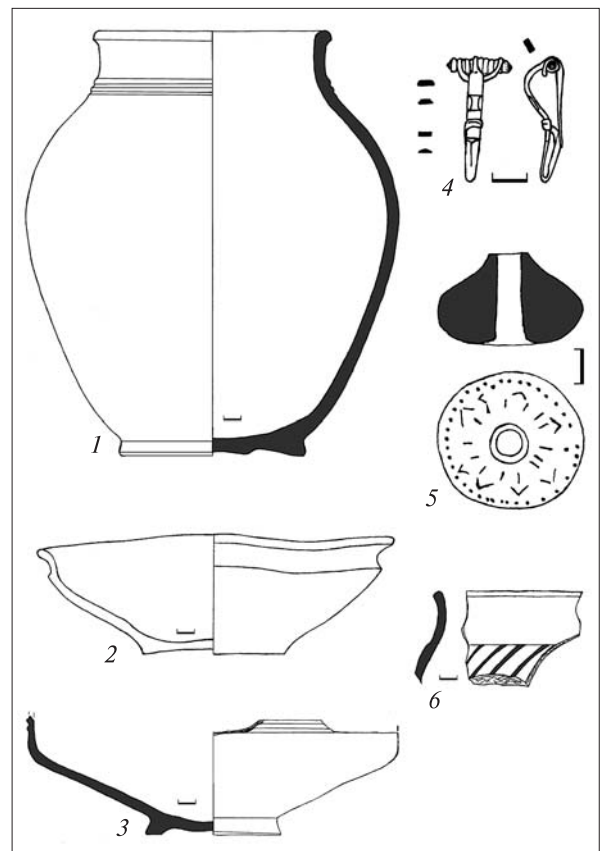

Рис. 8. Інвентар пох. 120: 1—3 — гончарний посуд; 4 — бронзова фібула; 5 — глиняне пряслице; 6 — фрагмент ліпної миски

значна кількість фрагментів сірих посудин, які вдруге побували у вогні. З них склеївся один горщик-миска. Горщик-миска — ліпний, сірий, але від повторного перебування на вогні набув подекуди червоного кольору і весь потріскав, покрутився. Вінець горщика відхилені назовні, дно рівне.

Тут же був маленький дитячий мініатюрний горщик з попелом всередині. Він біконічний з високо піднятими плечиками, дно рівне. Вінець абсолютно не виділені, рівні. Тому форма його несподівана — посудина неначе зверху обрізана. Від повторного перебування на вогні поверхня набула рожево-червоного кольору і має безліч тріщин. Біля північної стінки посередині ями була бронзова голка, мабуть, від фібули. В центрі ями також виявлено уламок зеленого напівпрозорого плавленого скла, уламок перепаленого скла. Серед кісток й уламків посуду було дуже багато попелу.

Нижче йшла стерильна прокладка товщиною 0,65 м, а під нею виявили череп, дві надсічені з двох боків стегнові кістки, що лежали посередині ями, два зуби та кілька уламків інших кісток. Деяко східніше було дві великі гомілки, що перебували на своєму місці. Під однією із них був уламок малої гомілки. Ще один

уламок кістки був за черепом» (Герета 1988, с. 18—19).

Подібну ситуацію зафіксовано у пох. 120, де рештки поховання виявлено у двох шарах (рис. 7, 8), верхній шар якого переважно тягнеться змієподібно від центра і до північно-східного кута на висоті 0,35—0,40 м над дном поховання. Тут знайдено перепалені людські кістки, кілька уламків кераміки та два фрагменти перепаленого кістяного гребеня із бронзовими заклепками, велика кількість деревних вуглинок, уламок безколірного напівпрозорого скла (рис. 7, 1).

Нижній шар на дні поховання складався з кількох скупчень решток поховання (рис. 7, 2). Там знайдено уламок кістяного гребеня, три кружальні посудини (горщик і дві миски) (рис. 8, 1—3), а також кістки курки (Герета 1983, с. 2—3). До цього різновиду поховань можна віднести пох. 229, 231 (Герета 1990, с. 6—8).

Отже, чернелів-руський могильник належить до некрополів із домінуванням інгумацій. Кремації становлять лише близько 1 % могил некрополя. Навіть, якщо припустити знищення частини трупоспалень земляними роботами, про що зазначалося вище, домінування інгумацій на некрополі залишається безсумнівним.

Ця особливість зближує чернелів-руський могильник із пам'ятками Масломицької групи, які досліджує у Західному Побужжі польський археолог А. Коковський. Для Масломицької групи також характерне домінування інгумацій. Зокрема, у Масломичах кремації становлять близько 10 % поховань, а в Грудку-Надбужькому — менше 4 % (Kokowski 1999, s. 99). До того ж антропологічні дослідження підтверджують близькість населення, яке за-

лишило могильники в Чернеліві-Руському та Масломичах (Рудич 2004, с. 389—395).

У черняхівській культурі моноритуальні некрополі чи могильники із домінуванням трупоскладань відомі переважно у Причорномор'ї та Румунії (Ранжеве, Біленьке тощо). Їх традиційно пов'язують із пізніми етапами розвитку черняхівської культури. Водночас у Чернеліві-Руському представлено поховання найраніших фаз. Зокрема, Є.Л. Гороховський відносить до першої фази черняхівської культури 14 поховань могильника (Гороховський 1988, с. 45).

М.Б. Щукін поставив під сумнів належність моноритуальних могильників до черняхівської культури. На його думку, відсутність трупоспалень змушує виключити могильник із черняхівських, незважаючи на наявність типової кераміки (Щукін 2005, с. 109—110).

На наш погляд, такий підхід є досить одностороннім. Зокрема, на Тернопільському плато в радіусі 30 км довкола чернелів-руського могильника виявлено низку черняхівських некрополів, частина яких є біритуальними (Біла, Раковець-Чеснівський), на інших кремації не виявлено (Романове Село, Чистилів, Романівка). Проте решта характеристик могильників є типовими для черняхівської культури (Винокур, Островський 1967, с. 144—159; Герета, Харитонов 1979, с. 136—141; Герета 1995, с. 144—163; Герета 2002, с. 131—136; Строць 1997, с. 38—56), тому виключати окремі з них із черняхівської культури немає підстав. Чернелів-руський могильник, що був заснований на першій фазі черняхівської культури (за Є.Л. Гороховським) та функціонував до початку V ст., засвідчує можливість існування у цій культурі некрополів із абсолютним домінуванням інгумацій та моноритуальних могильників.

Бобровська О.В. До питання про черняхівські «відерцеподібні» прикраси // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. — Київ; Львів, 1997. — С. 97—103.

Винокур И.С., Островский М.И. Раковецкий могильник // МИА. — 1967. — № 139. — С. 144—159.

Герета І.П. Археологічні відкриття у Чернеліві-Руському в 1994 році // Наук. зап. Терноп. краєзн. музею. — 1997. — Кн. 2, ч. 1. — С. 16—38.

Герета І.П. Звіт про археологічні дослідження у Чернеліві-Руському в 1976 р. // НА ІА НАН України. — № 1976/51.

Герета І.П. Звіт про розкопки могильника черняхівської культури у с. Чернелів-Руський Тернопільського району Тернопільської області у 1983 р. // НА ІА НАН України. — № 1983/109.

Герета І.П. Звіт про археологічні дослідження у Чернеліві-Руському у 1988 році // НА ІА НАН України. — № 1988/124.

Герета І.П. Звіт про розкопки могильників черняхівської культури й давньоруського періоду в селі Черпелів-Руський Тернопільської області у 1990 р. // НА ІА НАН України. — № 1990/267.

Герета І.П. Звіт про дослідження могильника черняхівської культури у селі Чернеліві-Руському в 1997 р. // НА ІА НАН України № 1997/111.

Герета І.П. Звіт про дослідження черняхівського та давньоруського могильників у Чернеліві-Руському в 1998 р. // НА ІА НАН України. — № 1998/85.

- Герета І.П. Звіт про розкопки черняхівського могильника в Чернелів-Руському в 2000 році // НА ІА НАН України. — № 2000/119.
- Герета І.П. Исследования черняховского могильника в Чернелеве-Русском // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг.: Тез. докл. XVII конф. Ин-та археологии АН УССР. — Ужгород, 1978. — С. 90.
- Герета І.П. Нові пам'ятки Західного Поділля в світлі проблем Черняхівської культури // МДАПВ. — Львів, 1995. — Вип. 6. — С. 144—163.
- Герета І., Харитонов У. Чистилівський могильник // Могильники черняховської культури. — М., 1979. — С. 136—141.
- Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепи Украины // Тр. V Междунар. конгр. археологов-славистов. В 5 т. — М., 1988. — Т. 4. — С. 34—46.
- Гудкова А.В. Орнаментація черняховської сероглинної кераміки з пам'ятників Буджака // Пам'ятники древнього мистецтва северо-западного Причорномор'я. — К., 1986. — С. 143—159.
- Кравченко Н.М. К вопросу о происхождении некоторых типов обряда трупосожжения на черняховских могильниках // КСИА — 1970. — Вип. 121. — С. 44—51.
- Никитина Г.Ф. Систематика погребального обряда племен черняховской культуры. — М., 1985.
- Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.
- Петраускас О.В. Про один із можливих різновидів трюпоспалення на могильниках черняхівської культури // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 114—121.
- Петраускас О.В. Типи археологічних комплексів трюпоспалень черняхівської культури (територія поширення, етнокультурні особливості та хронологія) // Археологія. — 2002. — № 3. — С. 40—65.
- Рудич Т.О. Антропологічний склад населення могильника черняхівської культури Чернелів-Руський // Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр. — 2004. — Вип. 6. — С. 388—396.
- Сымонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ. — 1983. — Вип. Д.1—22.
- Смиленко А.Т. К хронологии гончарной керамики Черняховского типа // КСИА — 1970. — Вип. 121. — С. 76—81.
- Строцьень Б. Могильник черняхівської культури в Романовому Селі на Тернопільщині // Наук. зап. Терноп. краєзн. музею. — Тернопіль, 1997. — С. 38—56.
- Тилищак В.С. Дослідження чернелів-руського могильника (1973—2000 рр.) // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 80—83.
- Щукин М.Б. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). — СПб., 2005.
- Kokowski A. Archeologia gotyw. Goci w Kotlinie Hrubieszowskiej. — Lublin, 1999.

Одержано 05.04.2007

В.С. Тылищак

ТРУПОСОЖЖЕНИЯ ЧЕРНЕЛИВ-РУССКОГО ЧЕРНЯХОВСКОГО МОГИЛЬНИКА

В статье рассмотрены материалы комплексов с кремациями чернелив-русского могильника черняховской культуры (Западное Подолье), который относится к категории могильников с доминированием ингумаций, что выделяет его среди биритуальных могильников черняховской культуры. Из 288 исследованных погребений черняховской культуры — только две кремации (погребения 44 и 240), что составляет менее 1 % погребений могильника. Кроме того, в могильнике выявлены ритуально нарушенные ингумации, в заполнении могильных ям которых зафиксированы остатки кремаций, что, возможно, связано с сожжением эксгумированных частей этих ингумаций.

V.S. Tylishchak

CREMATIONS IN CHERNELIV-RUS BURIAL GROUND OF CHERNYAKHIVSKA CULTURE

The article views the materials from the assemblages with cremations in the burial ground Cherneliv-Rus of Chernyakhivska culture (Western Podillya). Cherneliv-Rus burial ground belongs to the category of burial grounds with inhumation prevailed and stands out against the biritual burial grounds of Chernyakhivska culture. There are only two cremations among 288 excavated burials of Chernyakhivska culture (burials 44 and 240). It comprises less than 1% of burials on the burial ground. The latter includes also ritually disturbed inhumations with the remains of cremations in the fill of burial pits, which could be related with the burning of exhumated parts of these inhumations.

ФЕОДАЛЬНИЙ «ЗАМОК» НА СХОДІ (за матеріалами середньоазіатських археологічних досліджень)

Статтю присвячено східним (середньоазіатським) феодальним «замкам», що разом із традиційними кварталами (махалла) старих міст та іригаційними спорудами (каналами і карізами) є головними монументальними пам'ятками середньоазіатської давнини. Використано дані новітніх (за останні 25 років) археологічних досліджень, що з огляду на роль регіону як одного з важливих центрів політичного, господарського, культурного життя мусульманського світу дає змогу зміцнити уявлення про східну феодальну традицію.

Аналогом західноєвропейського лицарства як головного носія феодальної ідеології і практики у східних державах були *азати*. На противагу найманим робітникам — *карікарі*, торговцям — *хвакарі*, хлібопашцям — *кіштічкарі* й рабам, *азати*, як і служителі релігійного культу, належали до привілейованих страт. Їхньою справою була служба у війську, державній адміністрації чи при дворі.

Як і європейське лицарство, східний військово-феодальний клас мав власну внутрішню ієрархію, в основі якої лежали два критерії: родовід, місце особи в його агнатичній групі та наявність офіційної посади. Нижні щаблі цієї ієрархії займала численна дрібна знать, яка отримувала за свою військову або адміністративно-фіскальну службу землі у спадково-умовне володіння з державного домену (Кабанов 1984, с. 49—54).

На теренах Середньої Азії, хоча вона й була периферією спочатку іранського, а потім мусульманського Сходу, зазначена феодальна система набула поширення та розвитку. Розміщення регіону та ландшафт визначали його політичну географію, що характеризувалася великою кількістю (понад 20) окремих володінь довкола значних торгових міст і оазисів, кордони яких визначалися природними рубежами. Середньоазіатськими областями, незважаючи на походження верховної влади (іранці, араби, монголи і навіть китайці), традиційно управляли місцеві аристократичні династії. Місцеві владні роди не лише міцно утримували успадковані століттями володіння, а й в особі Бармакідів, Саффарідів, Тахїрідів і особливо Саманідів самі ініціювали великі інтеграційні проекти на мусульманському Сході, що виходили далеко за межі Середньої Азії.

Складна внутрішньо- і зовнішньополітична ситуація змушувала феодалів зміцнювати свої поселення потужними захисними спорудами. На теренах Середньої Азії на сьогодні розкопа-

но велику кількість «замків». Умовно їх можна поділити на дві групи: «замки», розташовані безпосередньо на території великих міст, вбудовані в загальну міську оборонну систему як цитаделі, і «замки», зведені в сільській, дуже часто важкодоступній, наприклад гірській, місцевості (Куренной 1972).

Серед найважливіших археологічних пам'яток, що належать до першої групи «замків», слід відзначити досліджені цитаделі Бунджиката (рис. 1) — столиці Уструшани (історична область на північний схід від Самарканду, Худжандська (Ленінабадська) обл. Таджикистану) та Варахші — великого центру Бухарського оазису (рис. 2). Ще ліпше збереглися «замки», що залишилися поза міською смугою. Покинуті століттями, напівзруйновані, вони і нині стоять пам'ятками-свідками епохи великих війн та історичних завоювань. До таких «замків» належить Балаліктепе в Північному та Джабартепе і Мугкала — Південному Тохарістані (історична область на обох берегах Амудар'ї, на півдні Узбекистану та півночі Афганістану), Уртакурган і Чілхуджра (рис. 3, 4) в Уструшані, Гардані Гіссар, Кум у верхів'ях Зеравшану, Калаї Боло біля Ісфари (Фергана) та ін. (Мукимов 1987, с. 59—64).

Міські цитаделі феодалів-правителів представляли собою досить складний комплекс будівель різного призначення, а саме — оборонного, адміністративного, світського. Розташування цитаделей у плані різних середньоазіатських міст не було однорідним, оскільки воно залежало від рельєфу та напрямку підвідних шляхів. Так, у Бухарі, Пенджикенті й Самарканді цитаделі розміщувалися всередині старого міста, а в Бунджикаті та Варахші, навпаки, були частиною зовнішнього оборонного міського периметра.

Бунджикатський палац-замок *афшина* (володаря) Уструшани займав східну частину міста і розташовувався на плоскій верхівці пагорба. Замок площею 38 × 47 м здіймався на 57 м

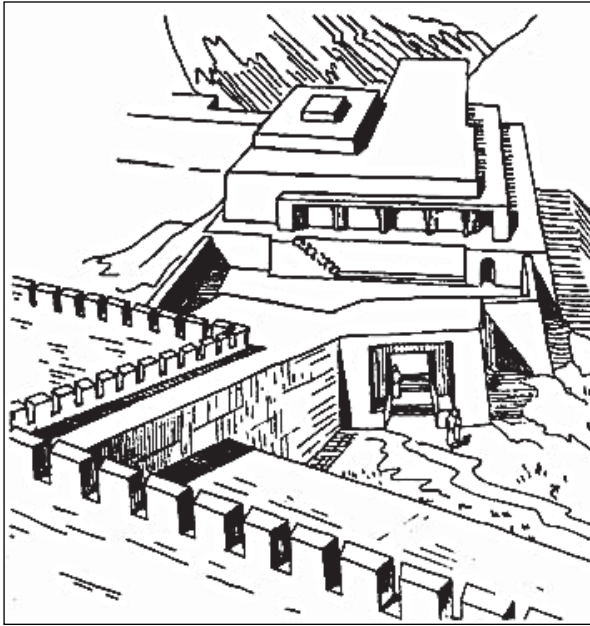

Рис. 1. Замок Бунджиката

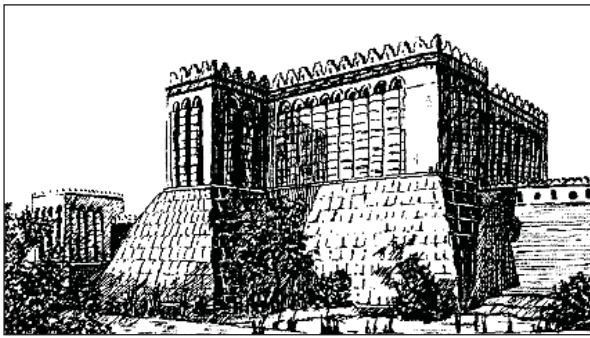

Рис. 2. Замок Варахші

над руслом *сая* (фортечний рів із водою), що протікав біля підніжжя пагорба. Мури будівлі, складені з пахси і сирцю, було вкрито в інтер'єрі глиносаманною штукатуркою. Палац містив близько 20 приміщень, у тому числі головну парадну триярусну залу з тронною лоджією (17,65 × 11,77 м), малу залу прийомів (9,65 × 9,50 м), житлову башту-донжон, кілька житлових і господарських приміщень, цілу систему широких довгих коридорів, що поєднували зазначені приміщення. До комплексу також входив арсенал, у якому дослідники знайшли близько 5000 каменів масою від чверті до 2—3 пудів кожен та величезну кількість ядер розміром із кулак для металевих пращ (Негматов, Авзалов, Мамаджанова 1987, с. 177—210).

Усередині «замку» розміщувалася квадратна житлова башта, від якої зберігся лише масивний пахсовий цоколь. Окрім башти, вся будівля була одноповерхова, оточена з півдня і півночі двором й обнесена потужним (до 10 м завтовшки) фортечним муром. Людина, яка

наближалася до замку, крім могутнього фасаду муру з нескінченними квадратами пахсової кладки, бачила ще й вершину палацу з глухими стінами його житлового донжону. Все це створювало відчуття непохитності та могутності столиці і її господаря.

З боку міста в замок вели ворота, прорізані у західному мурі. Зали, кімнати та коридори замку-палацу мали суфи, тамбури з дерев'яними стінами-ширмами, вкритими розписами, які разом із різьбленням колон, фризів та стель надавали інтер'єру приміщень парадного вигляду (Негматов, Мамаджанова 1989, с. 91—99).

Цитадель Варахші розташована в південній частині міста, на пагорбі площею 9 га і заввишки близько 10 м. Масив замкової споруди (31 × 31 м) було піднято на пахсовому стилобаті на 9,5 м. Будівлі замку складаються з арокних коридорних приміщень, пов'язаних між собою вузькими проходами. Стіни зі східного боку було оформлено напівколонами — *гофра-ми*, від яких залишилися лише основи. Замок-палац складався з комплексу великих і малих приміщень, що примикали з заходу до великого відкритого «тронного» двору. Вони були розташовані в один ряд і з'єднувалися своїми західними торцями із зовнішньою міською стіною.

Основою палацу слугував невисокий стилобат із пошарових засипок рихлої землі й решток мурів давніших споруд. Дуже цікавим було архітектурне оформлення «тронного» двору, що являв собою відкритий прямокутний майданчик розміром 30 × 9 м, витягнутий з півдня на північ і викладений обпаленою цеглою (Мамаджанова 1983).

Результати розкопок «замків» поза межами міст засвідчують, що за своїми фортифікаційними характеристиками вони були навіть потужнішими за міські. Всі вони стояли на високих платформах — штучно піднятих цоколях. Появу цоколя пов'язують із оборонною технікою, тобто з необхідністю оборони проти машин, що метають каміння. Втім цоколь мав не лише захисне значення, а й підкреслював авторитет і положення володаря в суспільстві. «Замки» оточували оборонні стіни з баштами і бійницями. Їх будівлі склалися з понад 20 житлових, парадних та господарських приміщень. Стіни і дерев'яні конструкції зали були багато прикрашені розписами та різьбленням по дереву.

Зразком подібного замкового будівництва є «замок» Уртакурган, розташований неподалік райцентру Шахрістан у Північному Таджикистані. Це двоярусне поселення замкового типу, в центрі якого розташований донжон розміром 18 × 16 м. Поселення укріплене фортечним муром і кутовими баштами. За плановою струк-

турою замок організовано системою житлових приміщень навколо центральної зали вестибюля. Візитною карткою Уртакурғана є його зала для прийомів, найбільше приміщення будівлі — донжон ($9,55 \times 7,90$ м).

Планування цього приміщення відрізняється від решти особливою лінією суфи, збудованої по північній стороні у вигляді двоступінчастого помосту-естради зі слідами тронної тахти. Отвори на полу від вертикальних стійок біля естради вказують на наявність матер'яного балдахіна над тронном, відомого за зображеннями на розписах палацу *афшинів*. Чотири виїмки всередині та відбитки баз колон допомагають реконструювати цю парадну залу з колонами, на які спиралися балки перекриттів та світловий люк — рузан із балдахіном над тронною лоджією володаря замку, суфами для гостей і місцем для вогнища в центрі приміщення. Ці елементи архітектурного оздоблення інтер'єру разом із різьбленням по дереву та яскравими розписами свідчать про пишність прийомів, що тут відбувалися. Донжон Уртакурғана мав два поверхи, проте, на жаль, другий поверх не зберігся.

Іншим прикладом східного феодального укріпленого житла є уструшанський «замок» Чілхуджра. Він цікавий не лише своєю архітектурою, а й фортифікаційними спорудами. До того ж, на відміну від синхронних пам'яток Середньої Азії, замок Чілхуджра дуже добре зберігся. Повністю збереглися не лише господарські та коридорні приміщення першого поверху, а й кімнати другого поверху, на якому, зокрема, розміщувалися парадні зали, пишно прикрашені розписами, килимами та різьбленим деревом (Мамаджанова 1985, с. 35—38).

Цікавою була система оборони Чілхуджри. Особливо ретельно будівельниками було продумано фортифікацію «замку». Насамперед велике значення мало те, що «замкова» будівля була розташована на височинному крутому пагорбі. Доки нападники піднімалися крутим схилом, вони потрапляли під обстріл захисників, які стояли за парапетами на рівні другого поверху та на чотирьох кутових баштах. Чілхуджра — великий, надійно укріплений, стратегічно вигідно розташований «замок» із ретельно продуманою фортифікацією. У Чілхуджрі нерозривно синтезовано елементи житла і фортеці з масивними формами. Уструшанські будівельники застосували в Чілхуджрі способи гармонізації архітектурної споруди для надання їй монументальності, неприступної міцності, вигляду, що відповідав соціально-історичним вимогам того буремного періоду.

Археологічні дослідження на різних середньовічних пам'ятках засвідчують, що *дехкани* (очільники) селищ та округів намагалися бути схожими на феодалів та будували власні квазі-

«замки», яскравими прикладами яких є розкопані «замки» в Гардані Гіссарі та Кумі.

У Гардані Гіссарі «замок» розташований на триметровій штучно піднятій платформі площею 32×28 м. На південному краю платформи було зроблено широкий парадний *айван* (в'їзд), з якого йшли ходи в «замкові» приміщення — парадні та житлові. Парадні приміщення були багато прикрашені різьбленим деревом, їх *суфи* і стіни було вкрито килимами. В архітектурно-планувальній структурі Гардані Гіссарі відбито загальні принципи, характерні для багатьох замкових монументальних споруд середньовічних середньоазійських країн, що цілком відповідали смаку можновладців того часу.

У Кумі «замок» стояв на материковій породі пагорба. Приміщення розподіляли на парадні, житлові, культові та господарські. На відміну від Гардані Гіссару, в Кумі була не одна, а три зали, прикрашені живописом, по під стінами були встановлені суфи, а одна з них призначалася для дерев'яного трону. Посередині зали розміщувалися підковоподібні обігрівальні споруди з керамічними парадними елементами. Плоский дах зали підтримували дерев'яні колони.

Добре укріплені «замки» відіграли помітну роль в історії краю під час як численних війн, так і національно-визвольних рухів населення Середньої Азії проти іноземних загарбників.

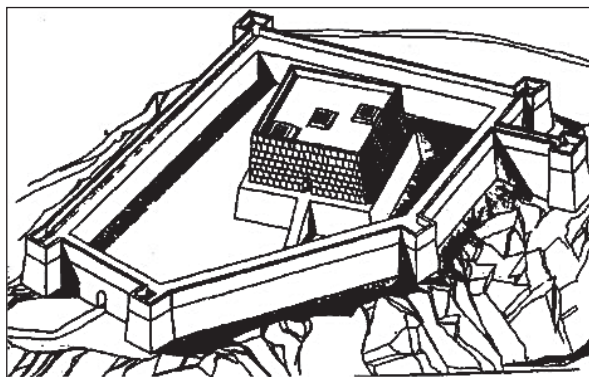

Рис. 3. Замок Уртакурған

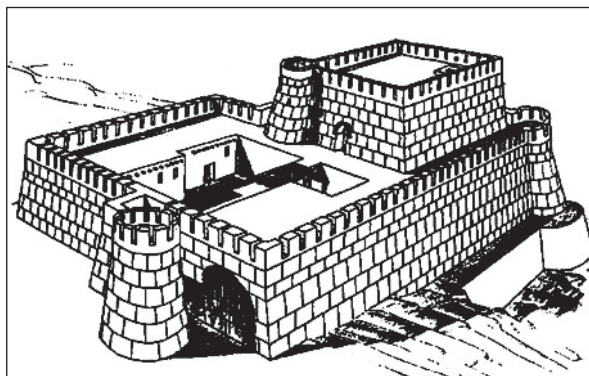

Рис. 4. Замок Чілхуджра

Відомий історик Табарі повідомляв, що у тохарістанського правителя Нізака Тархана був «замок», розташований на височенному місці, до якого важко було дістатися. Арабські завоювальники неодноразово штурмували «замок», але не могли його захопити. Вночі вогонь горів у ньому, як зірка на небі.

Той же Нізак, коли повстав проти хорасанського намісника Кутайби ібн Мусліма, переховався у фортеці Фатіч у горах між Санонгоном і Багланом. Зазначену фортецю так само було надійно укріплено, і до неї вела єдина дорога. Арабські війська понад двох місяців стояли біля входу в ущелину, і лише зрада місцевих феодалів змусила Нізака здати цю фортецю (709 р.).

Як відомо, штурмом взяти «замок» Абаргар на горі Муг араби теж не змогли, і лише після настання холодів та вичерпання запасів продуктів обложени согдійці на чолі з *афшином* Пенджикенту Діваштичем змушені були здати «замок» (722 р.). У 1932—1933 рр. на руїнах пограбованого замку Абаргар було знайдено предмети матеріальної культури, зокрема понад 80 рукописних документів, написаних на шкірі, дереві та папері. Ці документи, складені согдійською мовою, становили частину архіву Діваштича, який він залишив після потрапляння у полон. У цих документах Діваштич носить титул царя Согда, отже, в роки повстання він був не лише володарем Пенджикенту та керівником повсталих, а й регіональним лідером.

Найвідоміший місцевий повстанець Муканна зробив твердиню Кеш базою свого повстання «людей у білому одязі» (до речі, пізніше неприступний Кеш так само став операційною базою великого завоювальника Тімура). Чотири місяці Муканна успішно захищався проти добірного арабського війська Джабраїла ібн Ях'є у замку Наршах. Продумана фортифікація «замку» дала змогу дилетантам-повстанцям успішно протистояти професійним воякам і навіть виторгувати в них для себе почесну капітуляцію (Кляшторный 1954, с. 55—64).

Із героїчною обороною гірського «замку» Санам пов'язана завершальна і трагічна фаза повстання «людей у білому одязі». На території потужної гірської фортеці розміщувалися посівні поля, сади і джерело. Муканна побудував тут для повсталих великі житлові приміщення й лазні. До фортеці вела єдина дорога, яку добре охороняли. Лише після тривалої облоги через голод серед захисників хорасанському намісни-

ку Мусаїбу ібн Зухайру, який очолював величезне арабське військо, вдалося захопити «замок» і знищити ватажків повстання (780 р.).

Ще помітнішою була роль середньовічних «замків» у розвитку процесів урбанізації, що мали на Сході, зокрема в регіоні Середньої Азії, особливий характер. Роз'єднаність та періодичні іноземні навали стали головними ознаками регіональної геополітики. Зазначені фактори політичної нестабільності сприяли будівництву в місцевих оазисах і долинах, поруч із осередками міського життя, великої кількості міцних «замків». Навколо них, у певній безпеці, розвивалося господарське, соціальне і культурне життя краю. Відомий історик Наршахі в своїй «Історії Бухари» налічив у Бухарському оазисі понад 700 «замків»!

Таке масштабне «замкове» будівництво сприяло подальшому освоєнню та безпечному розвитку територій, забезпечувало розширення соціально-економічного та культурного простору міст. «Замки» із оточуючими їх поселеннями, що з часом опинялися в міській смузі, ставали ядром самостійних передмість (*рабадіє*), а в подальшому — міських кварталів чи мікрорайонів (*махалли*). Подібну реконструкцію моделі розвитку центральноазіатського містобудування було опрацьовано вітчизняними вченими за результатами зроблених ними практичних археологічних досліджень. Вона дістала назву *замково-садибної теорії* (Толстов 1958), яку відомий радянський археолог та історик С.П. Толстов висунув ще в 1933 р. на пленумі Академії матеріальної культури, присвяченому питанням генезису і розвитку феодалізму. Вже через 2 роки теорія знайшла підтвердження за результатами Термезької археологічної комплексної експедиції (Масон 1938, с. 79—88). *Замково-садибну теорію* розвитку східного (принаймні центральноазіатського) міста завжди підтримував і найавторитетніший місцевий історик, таджицький (радянський) політичний діяч Б. Гафуров (Академик Бободжон Гафуров 1998).

Незважаючи на численні спроби розвінчання теорії С.П. Толстова, новітні археологічні здобутки неодноразово підтвердили її справедливність. З огляду на це переважна більшість сучасних дослідників центральноазіатської археологічної спадщини дотримуються замково-садибної теорії розвитку східних міст (Якубов 1986; Негматов 1991, с. 14—19).

Академик Бободжон Гафуров: изучение истории и цивилизации народов Центральной Азии (история и современность): Тезисы докладов и сообщений. — Душанбе, 1998.

Кабанов С.К. Археологические данные к изучению генезиса феодализма в Средней Азии // СА. — 1984. — № 3. — С. 49—54.

- Кляшторный С.Г. Из истории борьбы народов Средней Азии против арабов (по руническим текстам) // Эпиграфика Востока. — М.; Л., 1954. — Т. 9. — С. 55—64.
- Куренной В.Н. Градостроительство в Средней Азии в VII—XII вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Л., 1972.
- Мамаджанова С.М. Архитектурные памятники Уструшаны VI—X вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1983.
- Мамаджанова С.М. Некоторые вопросы архитектуры средневекового замка Чилхуджра // Архитектура и строительство Узбекистана. — 1985. — № 8. — С. 35—38.
- Масон М.Е. Термезская археологическая комплексная экспедиция 1936—1937 гг. // Социалистическая наука и техника. — 1938. — № 7. — С. 79—88.
- Мукимов Р.С. К проблеме периодизации архитектурного наследия Мавераннахр средних веков // Информ. бюлл. Международной ассоциации по изучению культур Центральной Азии. Специальный выпуск. — Л., 1987. — С. 59—64.
- Мухаммед ат-Табари. История. — Ташкент, 1987.
- Негматов Н.Н. К концепции урбанизации Средней Азии // Изв. АН Тадж. ССР. — Серия: востоковедение, история, филология. — 1991. — № 1 (21). — С. 14—19.
- Негматов Н.Н., Авзалов Р.З., Мамаджанова С.М. Храм и мечеть Бунджиката на Калаи Кахкаха I // Материальная культура Таджикистана. — Душанбе, 1987. — Вып. 4. — С. 177—210.
- Негматов Н.Н., Мамаджанова С.М. Бунджикат — средневековая столица Уструшаны // Градостроительство и архитектура. Серия: Культура Среднего Востока. — Ташкент, 1989. — С. 91—99.
- Толстов С.П. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1949—1953 гг. // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. — М., 1958. — Т. 2.
- Якубов Ю. Об усадебной теории средневекового города // Изв. АН Тадж. ССР. — Серия: востоковедение, история, филология. — 1986. — № 1.
- The History of Bukhara* / Transl. from a Persian Abridgement of the Arabic Original by Narshakhi and R.N. Frye. — Cambridge, 1954.

Одержано 18.07.2007

В.В. Гусаков

ФЕОДАЛЬНЫЙ «ЗАМОК» НА ВОСТОКЕ

(по материалам среднеазиатских археологических исследований)

Статья посвящена исследованию образцов замковой архитектуры, расположенных на территории новых независимых государств Центральной Азии, преимущественно Таджикистана и Узбекистана. Первоочередное внимание уделено объектам, не подвергавшимся более поздним перестройкам, архитектура которых не утратила первоначального смысла, а также памятникам, планомерно исследованным сравнительно недавно, в 1980—1990-х гг. Археологические раскопки древнего Бунджиката, Варахши, Уртакурмана и Чилхуджры предоставили огромное количество новых ценнейших сведений о политической, культурной, религиозной, общественной жизни населения региона в эпоху средневековья. Полученные данные в основном подтверждают существовавшие ранее в исторической науке концепции относительно специфики развития средневековой общественной формации в земледельческих районах Центральной Азии, роли городов и «замков» местной знати в этом процессе. В целом подтверждена и усадебно-замковая теория развития среднеазиатских городов, выдвинутая С.П. Толстовым. Некогда окружавшие мощным оборонительным кольцом города и оазисы, феодальные замки-усадьбы с течением времени вливались в городскую черту, образуя вначале городские пригороды — рабады, а впоследствии городские микрорайоны (кварталы) — махалла. В свою очередь, махалла и рабады сохранились как части исторических городов Средней и шире — Центральной Азии до наших дней.

V.V. Gusakov

FEUDAL «CASTLE» ON THE EAST

(on the Central Asian archeological researches)

The article is devoted to the research of architecture of castle specimens located on the territory of the new independent states in Central Asia, mainly in Tajikistan and Uzbekistan. Primary attention is paid to those objects which have never been reconstructed, and the architecture of which has not lost its initial meaning, and also to those monuments which were studied comparatively recently: in 1980—1990-s. Archaeological excavations of ancient Bundjikat, Varaksha, Urtakurgan and Chilhudzra discovered great amount of new information about political, cultural, social, religious and public life of the medieval population of the region. The data obtained mostly prove conceptions stated in the historical science before and concerning peculiarities of the development of mediaeval social formation in agricultural regions of Central Asia, and the role of cities and «castles» of local nobility in this process. They also prove the theory of the development Central Asian adduced by S.P. Tolstov. Being previously gathered round cities and oases and forming strong defensive circle, feudal castles-estates with pass of time entered the city boundaries as suburbs (*rabad*) first, and as perfectly urban city-blocks (*makhalla*) later. *Rabads* and *makhallas* in their turn survived as parts of historic cities in Central Asia till these days.

ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОСУДУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ (за матеріалами верхньосалтівського поселення)

Запропоновано типологію українського посуду козацької доби Центральної Слобожанщини, що спирається на результати природничих досліджень та візуальний аналіз, на прикладі виробів поселення в с. Верхній Салтів Вовчанського району Харківської області.

Кераміка — одна з масових і найвиразніших категорій знахідок, тому вивчення гончарних виробів має велике значення під час дослідження етнохронологічної специфіки будь-якої території, зокрема й пізньосередньовічних пам'яток Слобідської України, що досі недостатньо висвітлені в працях науковців. До кола зазначених пам'яток належить с. Верхній Салтів Вовчанського р-ну Харківської обл., що має тривалу історію вивчення (в 1900 р. археологічні дослідження розпочав В.А. Бабенко), але лише з 1990-х рр. експедиціями Харківського державного педуніверситету ім. Г.С. Сковороди під керівництвом одного з авторів та Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна на чолі з Н.В. Черніговою там було зафіксовано артефакти другої половини XVII—XVIII ст.

Свідчення про заселення Верхнього Салтова в козацькі часи містять Столбці Белгородського стола (№ 4324). Відомо, що в 1659 р. на Салтівському городищі 670 черкасами на чолі з отаманом Іваном Семеновим, які прийшли з різних міст, з дозволу царя Олексія Михайловича було побудовано фортецю (Багалеї 1886, Т. 1, с. 34—35). Того самого року вони отримали «Наказ Олексія Михайловича о салтівських Черкасах», згідно з яким їм було наказано будувати острог із баштами (Багалеї 1886, Т. 1, с. 35). Верхній Салтів протягом тривалого часу відігравав важливу роль серед прикордонних поселень, а з другої половини царювання Катерини II перетворився на звичайну слободу (Бабенко 1905, с. 439). Сучасний стан пам'ятки можна визначити як критичний: одну його частину затоплено Печенізьким водосховищем, іншу — віддано під дачні будівлі та ділянки, площа яких постійно розширюється.

Серед пізньосередньовічних керамічних виробів верхньосалтівської колекції можна виділити такі категорії: посуд (або побутова кераміка), кахлі (архітектурно-декоративна кераміка) та дрібна пластика (люльки, іграшки, крейма-

хи). Для вивчення було відібрано примірники посуду з археологічної колекції досліджень 1996—1998 рр. (Колода 1996; 1998; 1999), випалені в окисному і відновлювальному середовищах та рельєфно орнаментовані поливою та ангобом.

Візуальний аналіз. Серед побутової кераміки нашої колекції за формою можна виділити кілька груп: горщики, миски та полумиски, покритишки, глечики, макітри, кухлі та один фрагмент верхньої частини ринки.

Горщики — найчисленніша група знахідок (рис. 1, 1, 2, 4). Усі вироби сильно профільовані, мають пряме або злегка відігнуте вінце, яке різко переходить у плічку й роздутий тулуб, що сильно звужується до денця. Переважна більшість примірників (80 %) має округлі або похилі плічка, решта — ребро.

Характерна для всієї території України того часу традиція прикрашати світлий посуд, випалений в окисному середовищі, переважно ангобами, а морений, випалений у відновлювальному середовищі, — рельєфно (Археологія ... 1997, с. 69) простежується і серед виробів верхньосалтівської колекції.

Серед світлих горщиків за характером орнаментативної можна виділити кілька видів. До I виду належить посуд, орнаментований червоною фарбою у вигляді прямих та хвилястих ліній різної ширини, ламаної лінії, гачків, плям прямокутної форми, трикутників основою догори, вертикальних смуг, видовжених крапель, «квасолі» та «арки». Наступним за кількістю уламків та цілих форм є II вид — горщики, прикрашені червоною фарбою та рельєфним орнаментом. Елементи ангобової орнаментативної майже не відрізняються від I виду, а «рельєф» має вигляд карбування (відтиски пальців або палички по краю вінця), «сходинки» із зовнішнього боку вінця або прокресленої лінії, що займала верхній край композиції. До III виду належать горщики, орнаментовані червоним та білим ангобами, причому білий ангоб у вигляді широкої горизонтальної смуги розміщувався між прямими горизонтальними червоними лініями

з проведеною по ньому хвилястою червоною лінією. Дуже незначну кількість уламків світлих горщиків додатково прикрашено крайкуванням (обливка краю вінця на 1,5—2 см із зовнішнього та внутрішнього боків зеленою поливою).

На морених горщиках орнамент мав вигляд горизонтально прокреслених прямих або хвилястих ліній, зигзагоподібного (інколи зубчастого) штамп, нанесених переважно на вінцях та верхній частині тулуба. Вертикальні лисковані смуги (якщо вони були) розмішувалися нижче і займали всю нижню частину тулуба.

Миски та полумиски за кількістю фрагментів поступаються лише горщикам (рис. 2). Їх тісто переважно жовтогарячого, рудого та сіро-блакитного кольорів. Усі вироби мають колінчастий злам та широкі береги, що по краю закінчувалися потовщенням або виступом. Денця

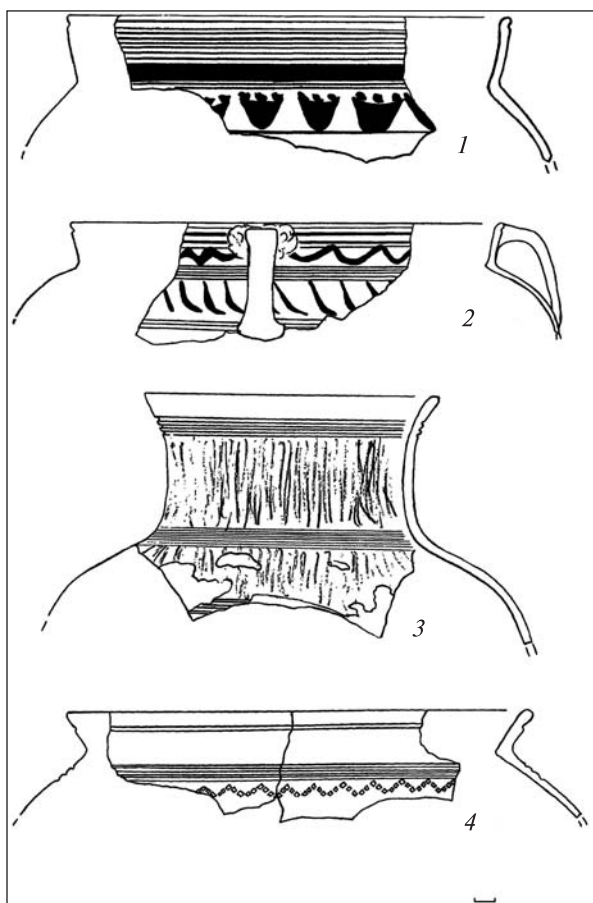

Рис. 1. Гончарний посуд із поселення другої половини XVII—XVIII ст. у с. Верхній Салтів Вовчанського р-ну Харківської обл.: 1 — горщик світлого кольору з червоним ангобовим орнаментом (група II, тип II); 2 — горщик світлого кольору з червоним ангобовим орнаментом (група III, тип II); 3 — глечик сірого кольору з рельєфним орнаментом, прикрашений вертикальними лискованими лініями (група V, тип III); 4 — горщик сірого кольору з рельєфним орнаментом (креслення та застосування зубчастого коліщатка) (група V, тип III)

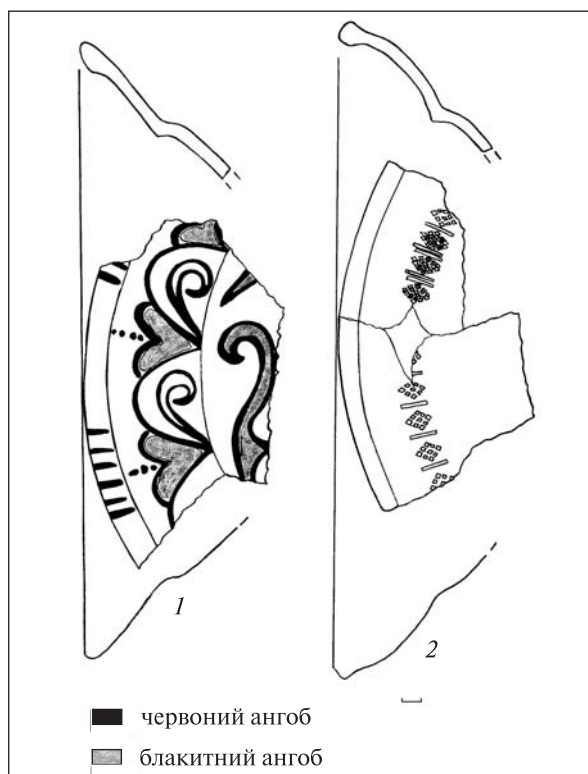

Рис. 2. Полумиски з поселення другої половини XVII—XVIII ст. у с. Верхній Салтів Вовчанського р-ну Харківської обл.: 1 — виріб світлого кольору, прикрашений барботином (група I, тип I); 2 — виріб світлого кольору з рельєфним орнаментом, вкритий зсередини зеленою та брунатною поливою (група VI)

полумисків верхньосалтівської колекції іноді прикрашено навскісними зрізами, ймовірно, зробленими ще до того, як вироби знімали з гончарного кола. Більшість виробів було вкрито білим ангобом та прикрашено різнобарвним барботином: червоним, брунатним, сіро-блакитним та рудим. Один полумисок було розмальовано за допомогою ангобу та поливи, використаної як фарба. Береги посудини часто прикрашали лінією із напівкіл. Крім того, спостережено такі елементи орнаменту, як прямі та хвилясті лінії різної ширини, ламані лінії, трикутники, плями різних розмірів та форм, цятки та багатопелюсткові квітки. Лише один зі знайдених уламків було вкрито виключно поливою. Його орнаментовано відбитками штамп (зубчастого коліщатка) та кресленими лініями, береги вкрито поливою зеленого кольору, а середину — брунатного (див. рис. 1, 2).

Майже всі **покришки** сірого кольору діаметром від 16 до 22 см не орнаментовані. Вироби мали ручку у вигляді петлі, що ліпилася від середини тулуба до вінця. Покришки могли використовувати як полумиски.

Глечики — нечисленна група посуду з пам'ятки Верхнього Салтова (рис. 1, 3). Виро-

би здебільшого мали сірий колір. Трапляються глечики, прикрашені ангобовим орнаментом у вигляді горизонтальних прямих ліній різної ширини та видовжених крапель. Глечики, на яких візерунок було виконано соломинкою (паличкою), мають орнамент у вигляді рядів прямих горизонтальних креслених смуг. Один із фрагментів прикрашено вертикальними лискованими смугами.

Макітри представлено невеликою кількістю уламків здебільшого сірого кольору. Лише один фрагмент було прикрашено за допомогою соломинки або палички. Решта уламків мають фарбовий орнамент, що містить прямі та хвилясті лінії різної ширини, трикутники та гачки.

Уламки **кухлів** мають бежевий або жовтогарячий колір. Два фрагменти зовні було вкрито білим ангобом із візерунком у вигляді широких вертикальних та горизонтальних прямих смуг, а також вузьких хвилястих вертикальних рожевих. Два примірники цієї групи знахідок вкрито зеленою поливою: один із них орнаментовано наліпними шестипелюстковими квітками, прокресленими лініями, зрізами та відбитками штампу, інший прикрашено прямою горизонтальною прокресленою лінією. Ще один уламок — сірий кухоль із орнаментом у вигляді ряду прямих горизонтальних прокреслених ліній.

На пам'ятці знайдено один фрагмент **ринки** (сковорідка-латка) — полив'яний зовні по краю вінця на 4 см. Такою самою зелено-рудюю поливою повністю вкрито внутрішній бік уламка. Цікаво, що тут поливу використано не задля оздоблення виробу, як звичайно, а заради водонепроникного покриття.

Порівняльний аналіз керамічного комплексу з культурного шару другої половини XVII—XVIII ст. Верхнього Салтова показує, що тут побутовали групи посуду, переважно подібні за формою та елементами орнаменту до виявлених в інших регіонах України. Проте, використовуючи однакові елементи, характерні для того часу, кожен майстер створював безліч власних орнаментальних композицій. Так, горщики, що можна віднести до I запропонованого виду, було знайдено в Києві (Загребельний, Балакін 1999, с. 110; Козубовський, Івакін, Чекановський 1993, с. 267; Пахар, Балакін 1995, с. 147), Черкасах (Куштан 2000, с. 19), Полтаві (Золотницька 1997, с. 96; Коваленко 2001, с. 147—148; Мокляк 1993, с. 71—73; Ханко 2000, с. 55), Трахтемирові (Виногородська, Петрашенко 2001, с. 134—135), Чигирині (Горішний, Діденко 1998, с. 154) та поселенні Явір Донецької обл. (Кравченко, Мирошніченко, Полидович 2002, с. 97, 99, 103); II виду — в Полтаві (Мокляк 1993, с. 71; Ханко 2000, с. 55), Трахтемирові (Виногородська 1998,

с. 134), Хоролі (Менчинський, Супруненко 1994, с. 14); III виду — в Полтаві (Соколова 1972, с. 55). Морені горщики трапляються в пізньосередньовічних культурних шарах Корсуня (Назаров 1998, с. 150) та на канівському узбережжі (Виногородська, Петрашенко 2001, с. 30), а характерний для них орнамент — ще на давньоруському посуді (Данченко 1974, с. 26) та в ранньосередньовічних культурних шарах Верхнього Салтова (салтово-маяцька археологічна культура). Очевидно, що під час заселення нові мешканці, займаючись господарською та житлобудівною діяльністю, знаходили зразки ранньосередньовічної кераміки й могли переймати орнамент від своїх далеких прашчурів. Подібні за формою миски виготовляли в XVI—XVII ст. керамісти майже всіх західноєвропейських країн (Данченко 1974, с. 37), а також Подніпров'я і Лівобережжя. Характерними для того часу є покритишки сірого кольору середнього розміру. Повних аналогій глечикам знайти не вдалося, деякі елементи оздоблення трапляються на глечиках із Полтави (Ханко 2000, с. 59), де знайдено й дещо подібні за формою та елементами орнаменту макітри (Ханко 2000, с. 58—59) й кухоль, прикрашений хвилястими вертикальними смугами (Золотницька 1997, с. 96).

Технологія виготовлення. Побутову кераміку виготовлено з глини, що містила мінеральні солі. Під час переміщення вологи від центра до периферії глиняної маси виробу, в процесі сушки та випалу такі солі концентрувалися на поверхні й залишали білі снаги. Тісто було щільним, добре відмученим. Для зменшення усадки глини та пришвидшення сушки в глиняну масу вводили пісок. Посуд формували на гончарному колі витягуванням з одного куска глини (донно-смісний почин), ручки виготовляли окремо і потім приставляли за допомогою формувальної маси до основного тіла виробу після нанесення на нього орнаменту. Шви загладжували пальцями (їх відбитки спостережено на виробах верхньосалтівської колекції). Декор посуду був рельєфним та ангобовим (барботин). Рельєф наносили на сиру поверхню кількома способами:

- кресленням хвилястих чи горизонтальних ліній гострим предметом (очеретиною чи соломинкою);
- орнаментом, виконаним зубчастим коліщатком;
- орнаментом, виконаним технікою штампа;
- художнім орнаментом (вдавлення пальцями).

Деякі примірники частково прикрашено лощенням (гладженням або лискуванням). На верхньосалтівському поселенні було знайдено гальку, яку, ймовірно, застосовували для нанесення рельєфу. Ангоб наносили двома спосо-

бами: покривали суцільним шаром та барботинном (розпис кольоровими ангобами за допомогою пір'їни). Поливою обливали (якщо вона була рідкою) або обсипали (якщо вона була у вигляді порошку) поверхню виробу після випалення. На кераміці з Верхнього Салтова трапляються зелена, брунатна та жовта поливи (за винятком одного фрагменту майоліки). Ангоби з оксидом міді під дією свинцевої поливи зберігають зелений колір. Для отримання прозорих зелених полив із хромом у них додавали оксид міді або кобальту, зменшуючи кількість введенного хрому. Жовтий колір отримували введенням у свинцеву поливу оксиду заліза (Заїка 2002; Разумовський 1951, с. 102—103).

Природничий аналіз. Застосування хімічних, термомеханічних та петрографічних методів під час вивчення пізньосередньовічної кераміки відкриває перед дослідниками широкий спектр нових можливостей, що дають змогу розширити уявлення не лише про особливості технології виготовлення гончарних виробів, а й про торгові зв'язки окремих пам'яток у різні періоди їх існування та використання різних способів виготовлення керамічних виробів. На нашу думку, особливо важливо застосовувати зазначені дані під час вивчення кераміки Слобідської України, що сформувалася внаслідок переселення різноманітних етнічних груп і тому закумулювала особливості гончарного виробництва кількох регіонів. Природничі дослідження проводили під мікроскопами МБС-2 та МІН-8М у прохідному й відбитому світлі з використанням прозорих шліфів та імерсійних препаратів.

Склад глиняної маси. Сировиною для отримання примірників, що аналізуються, були лесові суглинки. За хімічним складом вони неоднорідні й містять такі компоненти, %: SiO_2 50—80; Al_2O_3 7—25; Fe_2O_3 3—12; CaO 0,5—15; SO_3 (гіпс) 0—3; втрати під час випалу 3—15; MgO 0,5—3; $\text{K}_2\text{O}/\text{Na}_2\text{O}$ 1—5.

На основі отриманих даних можна зробити висновок щодо різноманітності джерел гончарної сировини. Як правило, використовували легкоплавкі глини із вмістом каоліну або глини не більше 50 %. Як домішку до глини використовували різні матеріали: кварцевий пісок, паливний (пічний) шлак, деревне та кам'яне вугілля. Останній вид домішок свідчить про використання глиняної сировини, отриманої у геологічних шарах, розташованих неподалік вугленосних шарів Донецького басейну. Крім того, в тісті окремих примірників виявлено карбонатні та гіпсові включення (мікроконкреції) — шкідливі домішки в керамічному виробництві, що також характерні для місцевих глин (Харків, р-н Старого Салтова).

Склад полив та ангобів. Сировиною для орнаментованих поливою та ангобом виробів були сирі феритові глазурі та ангоби зі склобою перліту, польового шпату та легкоплавких глин. Ангобування проводили покриттям тіла посуду світлою глиною з кварцовим піском, розтертим до розміру 100 мкм у співвідношенні 30 : 70.

Для розпису кераміки використовували природні барвники:

- піролюзит (MnO_2) — темно-сірий та чорний кольори;
- оксид заліза (Fe_2O_3) — червоний, бурий, червонувато-брунатний та брунатний кольори;
- оксид кобальту — синій та блакитний кольори;
- вохристі глини — численні відтінки жовто-червоного спектра.

Вохристі глини мають місцеве походження — с. Суха Каменка Ізюмського р-ну Харківської обл. (Бондарчук 1959, с. 438).

Під час дослідження фрагментів побутової кераміки встановлено різницю в складі та структурі тіста, що застосовували для її виготовлення. Це дає підстави виділити кілька груп керамічних артефактів, що відрізняються між собою за структурою.

Група I (рис. 2, 1). Зразки кераміки складаються з прозорих, добре обкочених зерен кварцу (піску) розміром від 100 мкм до 1,2 мм та білої в'язучої маси — так званої білої глини каолінового складу. Вміст кварцу та глини в тісті становить 80 : 20. Каолінові глини мають досить високу пластичність, що дає змогу виготовляти тонкостінні гончарні вироби. Однак під час випалу в структурі тіста утворюється досить багато тріщин від усадки, що обмежують сферу застосування такого посуду через його високу пористість. Температура випалу виробів I групи не перевищувала 1000 °С. Цей посуд не можна було використовувати для зберігання рідини, але він був максимально придатний для зерна, круп (сухі сипучі продукти під час зберігання добре вентильовалися) або подачі їжі.

Група II (рис. 1, 1). Фрагменти кераміки складаються з тонкозернистої піщано-глинистої маси, що нагадує лесові суглинки. Розмір зерен кварцу не більше 100—120 мкм. Вироби було випалено за температури не більше 800—900 °С. Ступінь однорідності глиняної маси підтверджується зерновим складом кварцу (піску); співвідношення кварцу та глини становить $\approx$ 60 : 40. Сировина має оптимальне співвідношення компонентів за зерновим та фазовим складом. Колір таких виробів зумовлений наявністю в складі рівномірно розсіяних оксидів заліза.

Однак наявність у структурі тіста тріщин усадки змусила гончаря нанести для зменшення

пористості виробу з внутрішнього боку шар білої глини (ангобу), а з зовнішнього — орнамент поверх ангобу. Нанесений шар ангобу був досить тонким, не більше 0,3 мм, орнамент складався з оксидів заліза (вохри).

Група III (рис. 1, 2). Кераміку виготовлено з важких суглинків із додаванням піску та відсіву вуглистих часток (вуглистий шлак, деревне вугілля тощо). Використання важких суглинків підтверджено наявністю в керамічному тісті включень карбонату, а також бурого забарвлення після випалу. Внаслідок нерівномірного низькотемпературного випалу (700—800 °C) частина вуглистого заповнення не вигоріла.

Важкі суглинки пластичні в мокрому стані, але в процесі сушки та випалу дають велику кількість тріщин усадки, для зменшення яких використовували домішки (вугілля, пісок тощо).

Група IV. Зразки складаються з окочених кварцових зерен правильної округлої форми розміром до 1,5 мм, безколових або вкритих «сорочкою» сіро-чорного кольору, а також з чорної непрозорої тонкодисперсної в'язуючої маси — суміші білої глини та вуглистих часток. Співвідношення кварцового піску до глини становить 80 : 20. Серед вуглисто-глиняної маси виявлено виплавки оксидів заліза, що вказують на наявність у вихідній сировині відходів вуглистих розробок (пірит — FeS), що часто трапляються у вуглистих сланцях.

Наявність зазначених незмінних складових керамічного тіста, структура та колір вказують на низьку температуру випалу виробів цієї групи (до 800 °C). Незважаючи на це, завдяки оксидам заліза майстру вдалось отримати добре спечений керамічний черепок. Для зменшення пористості та більш привабливого вигляду поверхню таких виробів затирали білою каоліновою глиною у чистому вигляді, а для надання поверхні чорного кольору в неї додавали сажисту складову. Випал виробів здійснювали у відновлювальному газовому середовищі, що отримували в печах без тяги або горщиків, засипаних деревним вугіллем.

Група V (рис. 1, 3, 4). Зразки кераміки подібні до попередньої групи. Відмінності полягають у більш тонкозернистій структурі, що зумовлено наявністю дрібніших зерен кварцового піску (менше 120—150 мкм) та дещо іншим співвідношенням кварц—глина (50 : 50 або 60 : 40).

У виробках цієї групи для зменшення пластичності як домішку використовували тонко розтерте деревне вугілля, що змішували з глиною та втирали по поверхні виробу. Відносно низька температура у відновлювальному газовому середовищі ($\approx$ до 500—600 °C) дає змогу кваліфікувати процес випалу як високотемпературну сушку, в результаті якої отримували чере-

пок низької загартованості, але зі збереженими вуглистими часточками. Таким чином, зазначені температура і процес були близькими до так званої реакції Белла, суть якої полягає в осаді графіту — вуглецю С — з вуглекислого газового середовища (з CO₂) за температури 550—570 °C.

Отриманий у такий спосіб посуд мав добрі водовідштовхувальні властивості, його могли використовувати для зберігання води (рідини). Вища (понад 600 °C) температура випалу спричинила б вигорання вуглистих складових тіста, а відтак, перетворювала б водовідштовхувальний матеріал у пористий водопроникний.

Група VI (рис. 2, 2). До цієї групи належать зразки кераміки з поливою. За складом тіста вони аналогічні тим, що складаються з кварцового піску та лесового суглинку в співвідношенні 60 : 40. Посуд піддавали одно- (після покриття поливою) або двостадійному (до та після покриття поливою) випалу.

Типологія українського посуду за результатами візуального та природничого досліджень. Згідно з отриманими результатами хімічних, термомеханічних та петрографічних досліджень, а також на основі візуального аналізу можна виділити типи посуду за їх функціональною належністю, характером глиняної маси і засобами обробки поверхні виробів.

До **типу I** належить посуд I групи, що виготовляли з білої каолінової глини, отже, він був білого кольору (рис. 2, 1). Вироби випалювали в окисному середовищі за температури до 1000 °C. Примірники цього типу становлять незначний відсоток знайденої під час розкопок побутової кераміки, оскільки посуд цього типу був імпортом, адже на території Харківської обл. білих каолінових глин немає (Потапенко 1952, с. 182—197). Завдяки високій пористості, що забезпечувала гарну вентиляцію та привабливий вигляд (вишуканий білий колір), посуд цього типу використовували як столовий для подачі їжі та зберігання сухих продуктів.

До **типу II** можна віднести керамічні вироби II та III груп, виготовлені з лесових суглинків (рис. 1, 1, 2), дуже поширених на території України, в тому числі на Харківщині (Потапенко 1952; Бондарчук 1959). Вироби випалювали в окисному середовищі при температурі до 700—900 °C. Посуд цього типу — найпоширеніший серед побутових керамічних виробів, що зумовлено доступністю матеріалу, з якого його виготовляли, та універсальністю використання. Сировина має оптимальне співвідношення компонентів за зерновим та фазовим складом, тому посуд зазначеного типу мав широкий спектр використання, зокрема приготування їжі.

Тип III представлено IV та V групами виробів, виготовлених із кварцового піску та

**Особливості типів українського посуду Центральної Слобожанщини
козацької доби (за матеріалами верхньосалтівського поселення)**

Характеристика	Тип I, група I	Тип II, групи II, III	Тип III, групи IV, V
Колір	Білий	Бежевий, рудий, червоний, жовтий	Сірий, чорний
Сировина	Білі каолінові глини	Лесові суглинки	Кварцовий пісок із сумішшю білої глини та вуглистих часточок
Додаткова обробка поверхні	—	Ангобування (покриття суцільним шаром рідкої глини)	Лискування (ущільнення поверхні твердим предметом)
Орнаментация	Барботин (ангобовий розпис), крайкування, карбування	Барботин (ангобовий розпис), крайкування, карбування	Креслення, штампування, прокатка зубчастим коліщатком
Температура випалу	Висока (до 1000 °С)	Середня (700—900 °С)	Низька (500—800 °С)
Характер випалу	Оксидний випал	Окисний випал	Відновлювальна високо-температурна сушка
Властивості	Висока пористість, добра вентиляція	Добре спечений черепок	Водонепроникність
Використання	Подача їжі та зберігання сухих речовин	Універсальне використання, зокрема варіння	Зберігання рідини

суміші білої глини й вуглистих часточок (рис. 1, 3, 4). Посуд випалювали у відновлювальному середовищі за низької температури 500—800 °С, тому процес випалу можна визначити як високотемпературну сушку. Керамічні вироби цього типу становлять незначний відсоток керамічної колекції Верхнього Салтова. Завдяки високій водонепроникності посуд можна визначити як тарний для зберігання рідини.

Зразки VI групи можна віднести до кожного з типів, оскільки поливою вкривали майже всі вироби. Поливу використовували для створення водовідштовхувальні покриття або як засіб декорування (крайкування, розпис).

Порівняльний аналіз виділених типів посуду наведено в таблиці.

Згідно з результатами петрографічних досліджень, мешканці пізньосередньовічного Верхнього Салтова використовували посуд як із місцевої, так і з привізної сировини. Слід також відзначити високий рівень розвитку гончарної справи. На основі результатів природничого та візуального аналізів, а також розробленої типології можна стверджувати про наявність складної системи виготовлення посуду: відповідно до типу посуду гончар відбирав відповідну сировину (суглинки або кварцовий пісок із сумішшю білої глини та вуглистих часточок, або білу каолінову глину), додатково

обробляв поверхні (лисування або ангобування та барботин), проводив необхідний для цього випал (високо-, середньотемпературний окисний або низькотемпературний відновлювальний). Серед виробів верхньосалтівської колекції кількісно переважає посуд II типу. Це пояснюється наявністю відповідних глини на Харківщині та універсальністю використання виробів цього типу. Значно поступається за кількістю уламків посуду типу III, що пов'язано з його монофункціональністю (лише для зберігання рідини). Зразки, виготовлені з білої каолінової глини, нечисленні, оскільки вони були імпортом.

Слід зауважити, що запропонована типологія відбиває домінуючі тенденції у виготовленні посуду і не є єдиним алгоритмом. Існують перехідні форми, пов'язані з суб'єктивними та об'єктивними факторами. Обробка артефактів керамічного виробництва козацької доби з Верхнього Салтова триває, щороку колекція розширюється. Перші висновки порушили низку нових питань, що дають змогу глибше вивчити процес виготовлення пізньосередньовічної кераміки, виділити та класифікувати види гончарних виробів згідно зі складом глиняної маси, полив та ангобів, а також встановити, гончарні традиції яких регіонів домінували, а які мали побічний характер.

- Археологія доби українського козацтва XVII—XVIII ст.: Навч. посібник.* — К., 1997.
- Бабенко В.А.* Древнесалтовские придонские окраины Южной России // Труды XII АС в Харькове. — Харьков, 1905. — Т. 1. — С. 434—465.
- Багалей Д.И.* Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI—XVIII ст. — Харьков, 1886. — Т. 1.
- Бондарчук В.Г.* Геологія України. — К., 1959.
- Виногородська Л.І.* Нові дані про розкопки у Трахтемирівському заповіднику у 1997 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: ЦП НАН України, УТОПК, 1998. — Вип. 7. — С. 131—138.
- Виногородська Л.І., Петрашенко В.О.* Дослідження пам'яток пізньосередньовічної доби на території канівського узбережжя 2000—2001 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: ЦП НАН України, УТОПК, 2001. — Вип. 10. — С. 26—32.
- Горішний П., Діденко О.* Середньовічна кераміка із розкопок у Чигирині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: ЦП НАН України, УТОПК, 1998. — Вип. 7. — С. 151—157.
- Данченко Л.* Народна кераміка Середнього Придніпров'я. — К., 1974.
- Загребельний О., Балакін С.* Археологічні дослідження на подвір'ї Воскресінської церкви // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: ЦП НАН України, УТОПК, 1999. — Вип. 8. — С. 107—111.
- Зайка І.В.* Технологія виготовлення керамічних виробів др. п. XVII—XVIII ст. Верхньосалтівського селища // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. — Одеса, 2002. — Т. 3. — С. 186—187.
- Золотницька Т.М.* Знахідки XVII—XVIII ст. з Соборного майдану в Полтаві // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч. 1, 2. — С. 95—97.
- Коваленко О.В.* Цвинтар XVII—XVIII ст. на Соборному майдані в Полтаві // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — Ч. 2. — С. 145—149.
- Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А.* Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987—1989 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989: Зб. наук. праць. — К., 1993. — С. 238—270.
- Колода В.В.* Отчет об археологических исследованиях верхнесалтовского комплекса средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1996 году. — Машинопись. — Харьков, 1996.
- Колода В.В.* Отчет об археологических исследованиях верхнесалтовского селища средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1997 году. — Машинопись. — Харьков, 1998.
- Колода В.В.* Отчет об археологических исследованиях верхнесалтовского селища средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1998 году. — Машинопись. — Харьков, 1999.
- Кравченко Э.Е., Мирошник В.В., Полидович Ю.Б.* Поселение Явир в среднем течении Северского Донца // Донец. археол. сб. — 2002. — Вип. 10.
- Куштан Д.* Нові археологічні матеріали до вивчення історії пізньосередньовічних Черкас // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: ЦП НАН України, УТОПК, 2000. — Вип. 9. — С. 17—21.
- Менчинський Д.А., Супруненко О.Б.* Археологічні знахідки на території Хорольської фортеці // Старожитності Хоролу. — Полтава, 1994. — С. 17—24.
- Мокляк В.О.* Кераміка XVII—XVIII ст. з м. Полтави // ПАЗ. — 1993. — № 1. — С. 67—74.
- Назаров О.* Нові археологічні дослідження пізньосередньовічного Корсуня // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: ЦП НАН України, УТОПК, 1998. — Вип. 7. — С. 148—151.
- Пахар А.П., Балакин С.А.* Керамический комплекс начала XVIII в. с ул. Цитадельной // Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской лавре. — К., 1995. — С. 142—148.
- Потапенко С.В.* Глины и глинистые породы Украинской ССР. — К., 1952.
- Разумовский С.А.* Производство художественных керамических изделий. — М., 1951.
- Соколова Т.* Орнамент — почерк эпохи. — Л., 1972.
- Ханко О.В.* Полтавський гончарний осередок в контексті новітніх археологічних досліджень // АЛЛУ. — Полтава, 2000. — Ч. 1—2. — С. 54—66.

Одержано 25.01.2007

И.В. Голубева, В.В. Колода, А.В. Куценко

ТИПОЛОГИЯ УКРАИНСКОЙ ПОСУДЫ ЦЕНТРАЛЬНОЙ СЛОБОЖАНЩИНЫ КАЗАЦКОГО ПЕРИОДА (по материалам верхнесалтовского поселения)

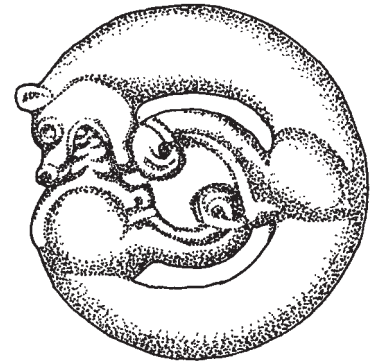
В статье предлагается типология украинской бытовой керамики (посуды) казацкого периода на Центральной Слобожанщине по материалам верхнесалтовской коллекции. Типология опирается на результаты химических, термомеханических и петрографических методов изучения керамики, а также визуального анализа. К типу I отнесена пористая

посуда белого цвета (окислительный обжиг при температуре до 1000 °C), которая использовалась для подачи пищи и хранения сухих продуктов и была импортной. Наиболее многочисленный тип II представлен изделиями светлых цветов (бежевые, желтые, красные и их оттенки), изготовленными из местных лессовидных суглинков (окислительный обжиг при температуре 700—900 °C). Этот тип был универсальным в использовании и благодаря прочности изделий применялся для приготовления пищи. Посуда серого и черного цветов (восстановительный низкотемпературный обжиг, который может квалифицироваться как высокотемпературная сушка; температура 500—800 °C), изготовленная из кварцевого песка со смесью белой глины и угольных составляющих, выделена в тип III — идеальный для хранения жидкостей в силу своих водоотталкивающих свойств.

I.V. Holubyeva, V.V. Koloda, O.V. Kushchenko

TYPOLOGY OF UKRAINIAN POTTERY
IN CENTRAL SLOBODA UKRAINE IN COSSACK ERA
(on the materials from Verkhniy Saltiv settlement)

The article presents the typology of Ukrainian common ceramics (pottery) of Cossack era in the Central Sloboda Ukraine on the materials of collection from Verkhniy Saltiv settlement. The typology is based on the results of chemical, thermomechanometry and petrographic analysis of the ceramics, as well as on the visual analysis. The first type includes white porous pottery (oxidizing burning at a temperature up to 1000 °C) used for serving food and for storing dry products, and was imported. The largest in number second type is represented by pottery of light colours (beige, yellow, red and their tints) made of local loess-like loams (oxidizing burning at a temperature of 700—900 °C). This type was universal and due to solidity of the material it was used in cooking. Grey and black pottery (renewal low temperature burning that can be qualified as high temperature drying, at 500—800 °C) made of quartz sand with mixture of white clay and carbonic components form the third type. The latter was perfect for storing liquids due to its waterproof properties.

О.А. Позіховський, В.О. Самолюк

ЕНЕОЛІТИЧНИЙ КРЕМАЦІЙНИЙ МОГИЛЬНИК В ОКОЛИЦЯХ ОСТРОГА НА ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ

Публікація матеріалів унікального могильника енеолітичного часу.

Пам'ятку виявлено навесні 2006 р. учнем місцевої школи й досліджено авторами. Вона розташована на південно-західній околиці м. Острогов в урочищі Земан — на мисоподібному плато високої, дуже розчленованої яружно-балковою ерозією лесової рівнини. Плато з півночі й заходу обмежено глибокими ярами, зі сходу — широкою заплавою р. Вілія. З географічного погляду плато входить до складу Мізоцького кряжа Волинської височини і межує зі сходу з Малим Поліссям (рис. 1, а). Могильник займає ділянку на початку північно-західного схилу плато.

На дослідженій площі в 920 м² розкрито 18 енеолітичних об'єктів, а також кам'яну гробницю і поховання тварин культури кулястих амфор. Енеолітичні об'єкти (поховання або рештки поховань), за винятком пох. 18, належать до «без'ямних» (рис. 1, б). Стратиграфія у межах могильника така: гумусний шар — 0,2—0,35 м, підґрунтя — 0,35—0,5 м, перехідні шари (А і В) відповідно 0,5—0,75 і 0,75—1,0—1,2 м (рис. 1, в). Материк — лесоподібний суглинок. Усі об'єкти знайдено на межі гумусного шару та підґрунтя, тобто на глибині 0,2—0,5 м, що, на нашу думку, є давньою поверхнею, на якій і здійснено поховання.

Об'єкт 3. Поховання повністю зруйновано глибокою оранкою. Фрагменти кераміки та кремeneві вироби було розсіяно на площі близько 2 м². Серед них виявлено кілька дуже дрібних перепалених кісточок. Усього вдалося реставрувати 7 посудин.

1. Горщик із високо розташованими слабо профільованими плічками і низькою циліндричною шийкою, край вінець заокруглений, перехід стінок у плоске дно різкий. Оздоблений по краю вінець і на плічках нігтьовими вдавленнями, а під переламом — пластичним колом (рис. 2, 1).

2. Ваза зі слабопрофільованими плічками й увігнутою шийкою, край вінець заокруглений, трохи потоншений до середини. Плоске дно різко виокремлене (рис. 2, 2).

3. Ваза видовжених пропорцій із високо розташованими слабопрофільованими плічками, шийка увігнута. Край вінець заокруглений, дно різко виокремлене (рис. 2, 4).

4. Кубок із низько розміщеним тулубом кулястої форми, високою увігнутою шийкою та потоншеним краєм вінець. Дно плоске, різко виокремлене. Орнаментований коричневою фарбою. На шийці орнамент розбито на два сектори і складається зі смуг вертикальних, горизонтальних, косих і дугастих ліній. Тулуб майже до дна прикрашено горизонтальними лініями (рис. 2, 3).

5. Кубок із кулястим низько розміщеним тулубом і високою увігнутою шийкою. Плоске, трохи увігнуте дно різко виокремлене, край вінець потоншений, заокруглений. Денце по краю і над ним прикрашено дрібними наколами (рис. 2, 5).

6. Нижня частина посудини (вази?) з високо розташованими і гостро профільованими плічками й увігнутою шийкою. Дно плоске, виокремлене уступом. На ребрі — рядочок вдавлень трикутним штампом (рис. 2, 6).

7. Посудинка для фарби напівсферичної форми із загнутими під кутом вінцями. Їх край потоншений і заокруглений. У верхній частині прикріплено стилізовану голівку бичка (рис. 2, 7).

8. Ніж, виготовлений на правильній трапецієподібній у перетині пластині. Леза сформовано навскісно-струменистою ретушшю. Поверхня слабопатинована (рис. 2, 8).

9. Трапецієподібна в перетині пластина, покрита слабкою патиною (рис. 2, 9).

Об'єкт 4. Поховання складалося із трьох посудин, на захід від яких виявлено кальциновані кісточки (рис. 3, а).

1. Ваза з високо піднятими профільованими плічками й увігнутою шийкою. Край вінець заокруглений, потоншений із внутрішнього боку. Дно плоске, різко виокремлене (рис. 4, 1).

2. Ваза з високо піднятими м'яко профільованими плічками й увігнутою шийкою. Край вінець відігнуті. Різко виокремлене дно трохи увігнуте (рис. 4, 2).

3. Кубок із низько опущеним кулястим тулубом й увігнутою шийкою. Вінця з внутрішнього боку потоншені, заокруглені, увігнуте дно різко виокремлене. Орнаментований коричневою та білою фарбами у вигляді вертикальних, горизонтальних і навскісних ліній (рис. 4, 3).

Об'єкт 5а. Поховання складалося із трьох посудин. Кальциновані кістки відсутні.

1. Нижня частина кубка з низько опущеним кулястим тулубом і прямою циліндричною шийкою. Дно плоске, різко виокремлене (рис. 4, 4).

2. Нижня частина вази з опуклими стінками. Трохи увігнуте дно різко виокремлене (рис. 4, 5).

3. Кубок мініатюрний із низько розміщеним кулястим тулубом і високою увігнутою шийкою. Край вінця потоншений із внутрішнього боку, заокруглений. Дно увігнуте, різко виокремле-

не. Темно-коричневий розпис із вертикальних, горизонтальних і дугоподібних ліній виконано по вишньому ангобу (рис. 4, 6).

Об'єкт 5б. Поховання було розміщено на відстані близько 1 м на північний схід від об'єкта № 5а і складалося із розвалу кубка та фрагмента перепаленої трапецієподібної пластини.

Кубок із низько розміщеним кулястим тулубом і високою увігнутою шийкою. Край вінця потоншений із внутрішнього боку, заокруглений. Дно плоске, виокремлене ледь помітним уступом. Розпис темно-коричневою фарбою у вигляді вертикальних і горизонтальних ліній виконано по вишньому ангобу (рис. 4, 7).

Об'єкт 5с. Дуже поруйноване поховання, представлене розвалами кількох посудин.

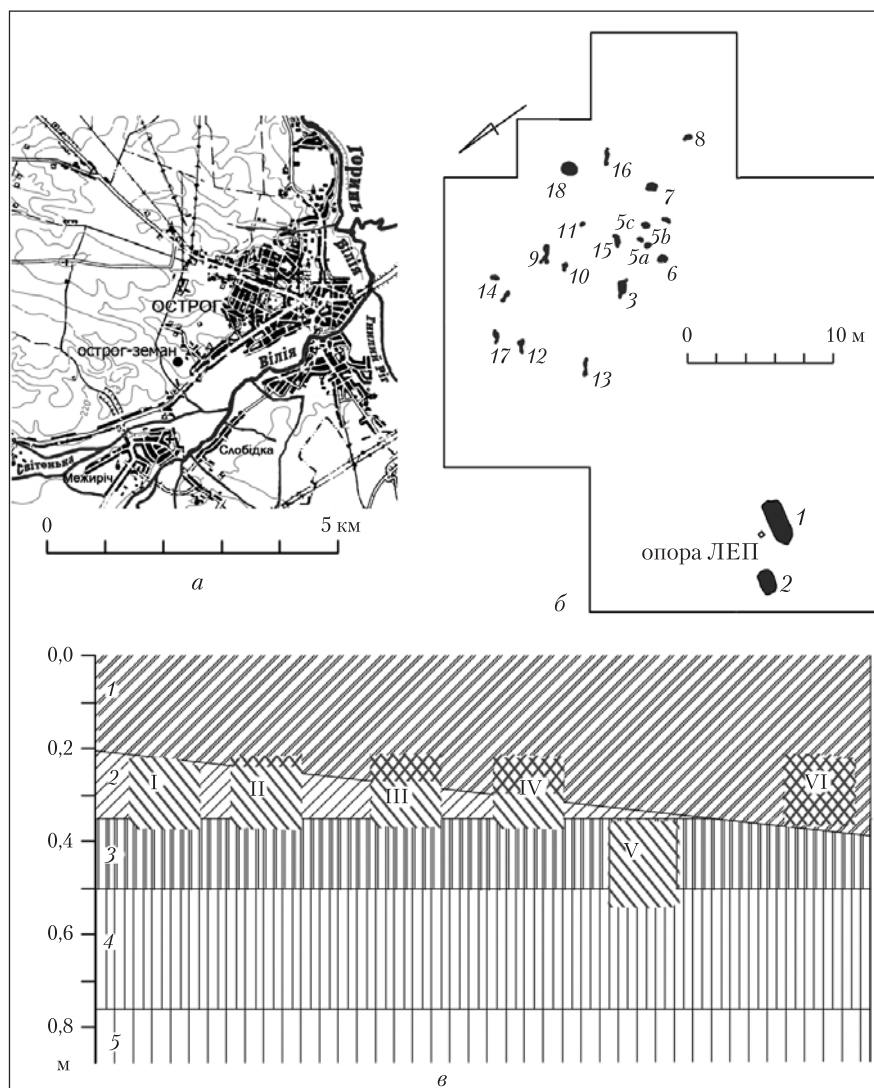

Рис. 1. Могильник Острого-Земан: а — локалізація могильника; б — план розкопу (1 — кам'яна гробниця, 2 — тваринне поховання, 3—18 — кремації та скупчення посуду); в — зведена стратиграфічна колонка могильника (1 — орний шар, I, 2 — гумусний шар сіро-чорного кольору, 3 — шар підґрунтя темного сіро-коричневого кольору із жовтуватими вкрапленнями, гумусований суглинок, 4 — перехідний шар А, сіро-коричнево-жовтий суглинок із численними кротовинами, 5 — перехідний шар В, світло-коричнево-жовтий із прошарками чистого материкового суглинка, I—VI — стратиграфічна позиція поховань; решіткою показано зруйновану частину поховань)

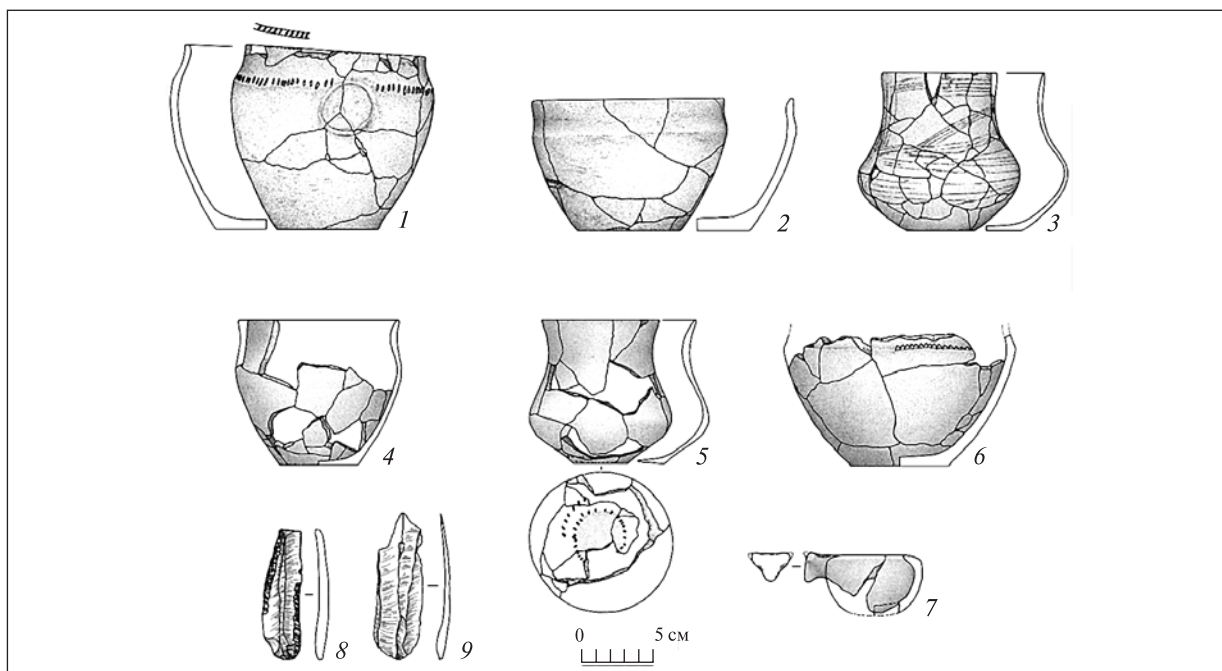

Рис. 2. Острог-Земан. Об'єкт 3. Поховальний інвентар: 1—7 — кераміка, 8, 9 — кремень

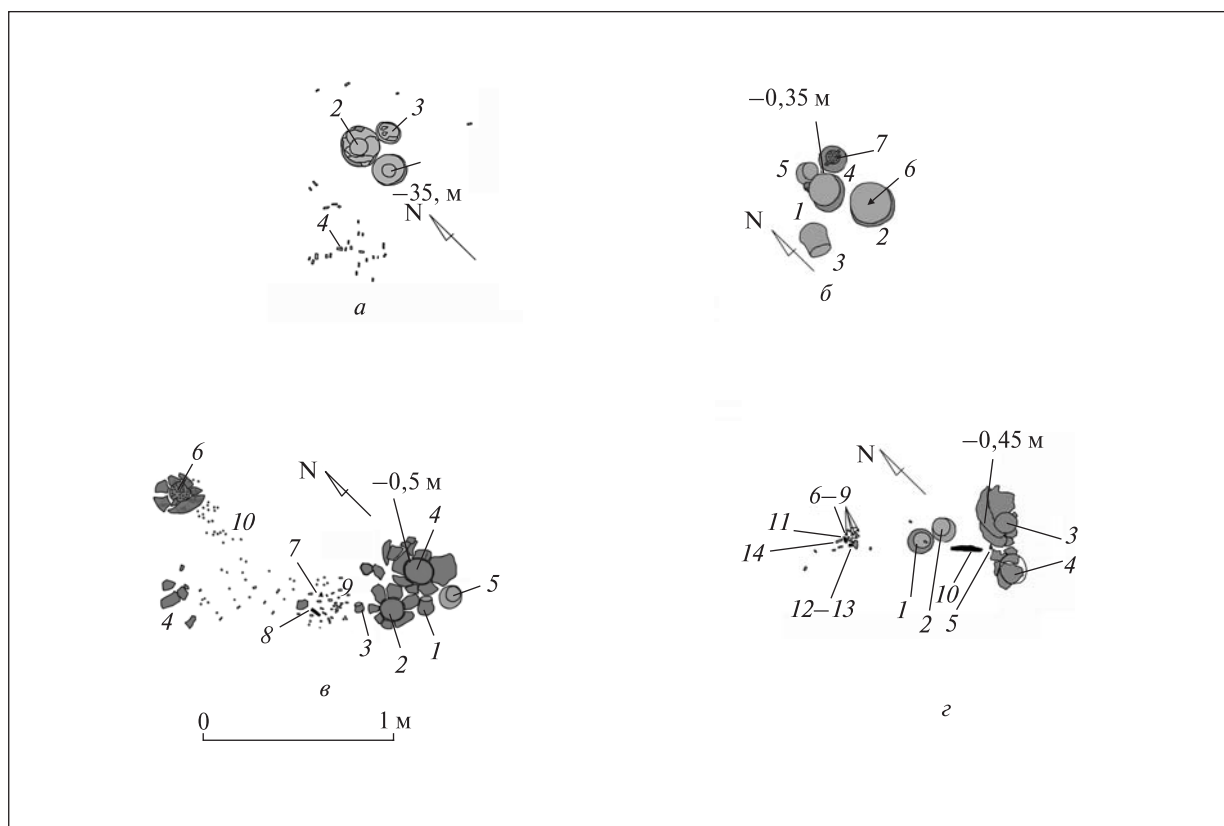

Рис. 3. Острог-Земан. Плани об'єктів: а — об'єкт 4 (1—3 — кераміка, 4 — кальциновані кістки); б — об'єкт 6 (1—5 — кераміка, 6 — кремень, 7 — вохра); в — об'єкт 9 (1—6 — кераміка, 7, 8 — кремень, 9 — кальциновані кістки, 10 — вохра); г — об'єкт 12 (1—4 — кераміка, 5—13 — кремень, 14 — кальциновані кістки)

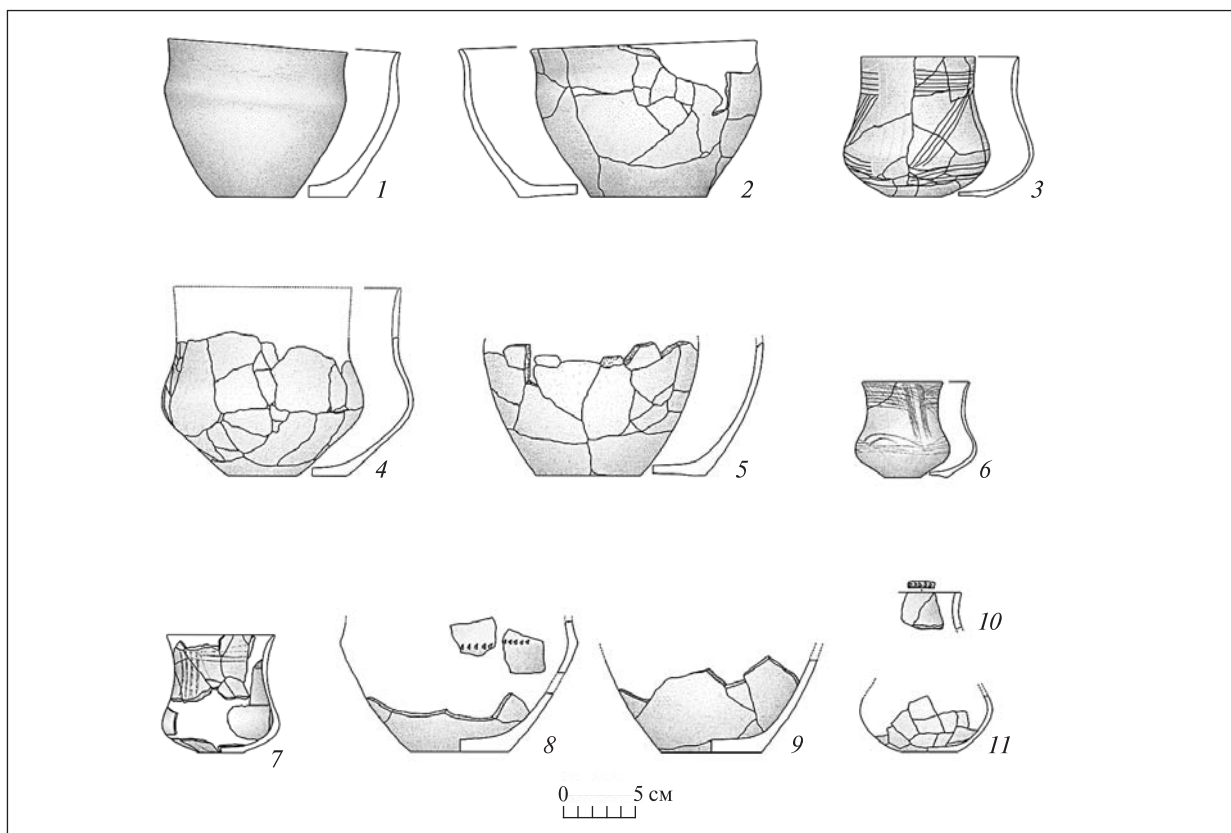

Рис. 4. Острог-Земан. Поховальний інвентар: 1—3 — об'єкт 4; 4—6 — об'єкт 5а; 7 — об'єкт 5б; 8—11 — об'єкт 5с

1. Миска (?) з прямими стінками і високою (?) розміщеними гостро профільованими плічками. Дно плоске, різко виокремлене. На ребрі — горизонтальний ряд трикутників, виконаних штампом (рис. 4, 8).

2. Нижня частина вази (?) конічної форми. Стінки трохи випуклі, дно плоске, різко виокремлене (рис. 4, 9).

3. Нижня частина кубка з низько розміщеним кулястим тулубом і плоским дном (рис. 4, 11).

4. Фрагмент орнаментованого вінчика від посудини з увігнутою шийкою та трохи скошеним назовні краєм вінця. По краю нанесено ряд підтрикутних відбитків штампу (рис. 4, 10).

Об'єкт 6. Поховання складалося з 5 посудин і кременевого вістря стріли. Рештки кераміки відсутні (див. рис. 3, б; фото 1, вклейка).

1. Ваза з високо розташованими, м'яко профільованими плічками, увігнутою шийкою та дугастою овальною у перетині ручкою (рис. 5, 1). Дно на низенькому кільцевому піддоні, виокремлене зовні ледь помітним уступом.

2. Ваза струнких пропорцій із конічним, трохи випуклим тулубом, високими, м'яко профільованими плічками та увігнутою лійчасто розхиленою шийкою. Край вінця навскіс зрізано назовні. Дно плоске, різко виокремлене. На поверхні сліди вохра (рис. 5, 2).

3. Кубок із низько розміщеним кулястим тулубом і високою, трохи увігнутою шийкою. Край вінця потоншений з обох боків, заокруглений. Дно трохи увігнуте, різко виокремлене. Розпис коричневою та білою фарбами нанесено у вигляді вертикальних, горизонтальних і навскісних ліній (рис. 5, 3).

4. Посудина для фарби сплющено-кулястої форми з нахиленими до середини вінцями з заокругленими краями. Біля краю вінця наліплено два напівсферичних виступи. Плоске дно різко виокремлене. У середині посудини — червона вохра (рис. 5, 4).

5. Кубок із низько розміщеним кулястим тулубом і високою, трохи увігнутою шийкою. Край вінця із зовнішнього боку трохи потоншений, заокруглений. Плоске дно різко виокремлене (рис. 5, 5).

6. Вістря стріли трикутної форми. Поверхню з обох боків сформовано суцільно дрібними фасетками, додатково по краях нанесено навскісно-струменисту ретуш. Кремень перепалений (рис. 5, 6).

Об'єкт 7. Дуже поруйноване оранкою поховання, представлене розвалами двох посудин.

1. Нижня частина кубка з кулястим, низько розміщеним тулубом і слабовиділеним опуклим дном (рис. 5, 7).

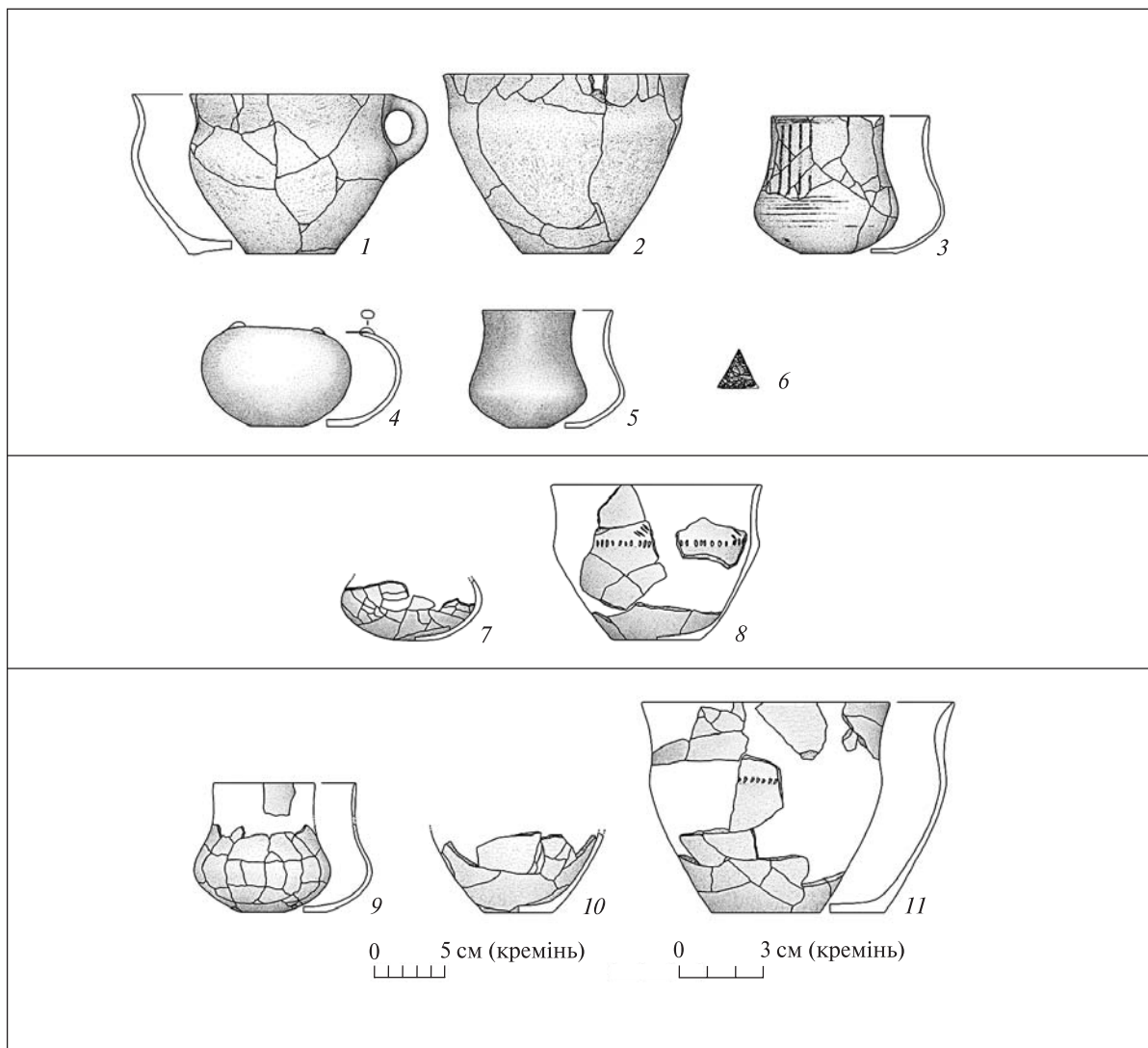

Рис. 5. Острог-Земан. Поховальний інвентар: 1—6 — об'єкт 6; 7, 8 — об'єкт 7; 9—11 — об'єкт 8; 1—5, 7—11 — кераміка, 6 — кремій

2. Миска з конічним тулубом і високо розташованими дуже профільованими плічками й увігнутою шийкою. Край вінець заокруглений. Дно плоске, різко виокремлене. На ребрі нанесено ряд насічок, над якими розміщено нігтьові вдавнення у вигляді півдуг (рис. 5, 8).

Об'єкт 8. Поховання складалося з трьох частково знищених оранкою посудин.

1. Кубок із низько розміщеним кулястим тулубом і високою увігнутою шийкою. Край вінець потоншений з обох боків, заокруглений. Дно плоске, різко виокремлене (рис. 5, 9).

2. Нижня частина посудини (вази) із ледь випуклими стінками і плоским, різко виокремленим дном (рис. 5, 10).

3. Ваза струнких пропорцій із прямими високими, м'яко профільованими стінками й увігнутою лійчастою шийкою. Край вінець потоншений, заокруглений. Дно плоске, різко виокрем-

лене. Плічка прикрашено рядком підтрикутних навскісних вдвлень (рис. 5, 11).

Об'єкт 9. Дуже поруйноване оранкою через незначну глибину (0,0—0,1 м) поховання. Крім скупчення посуду знайдено кальциновані кістки, фрагменти перепалених кремневих пластин, вістря стріли, кремєну пластину і грудочки вохри з розбитої посудини для фарби (рис. 3, в).

1. Кубок із кулястим, низько розміщеним тулубом й увігнутою шийкою. Край вінець потоншений з обох боків, заокруглений. Дно увігнуте (рис. 6, 1).

2. Миска конічної форми з трохи загнутими вінцями, краї яких стоншено з обох боків. По краю вінець симетрично наліплено чотири виступи-«пелюстки». Плоске дно плавно переходить у стінки. Поверхня зі слідами горизонтального загладження (розчосами) (рис. 6, 2).

3. Мініатюрний кубок із біконічним, низько розміщеним тулубом й увігнутою шийкою.

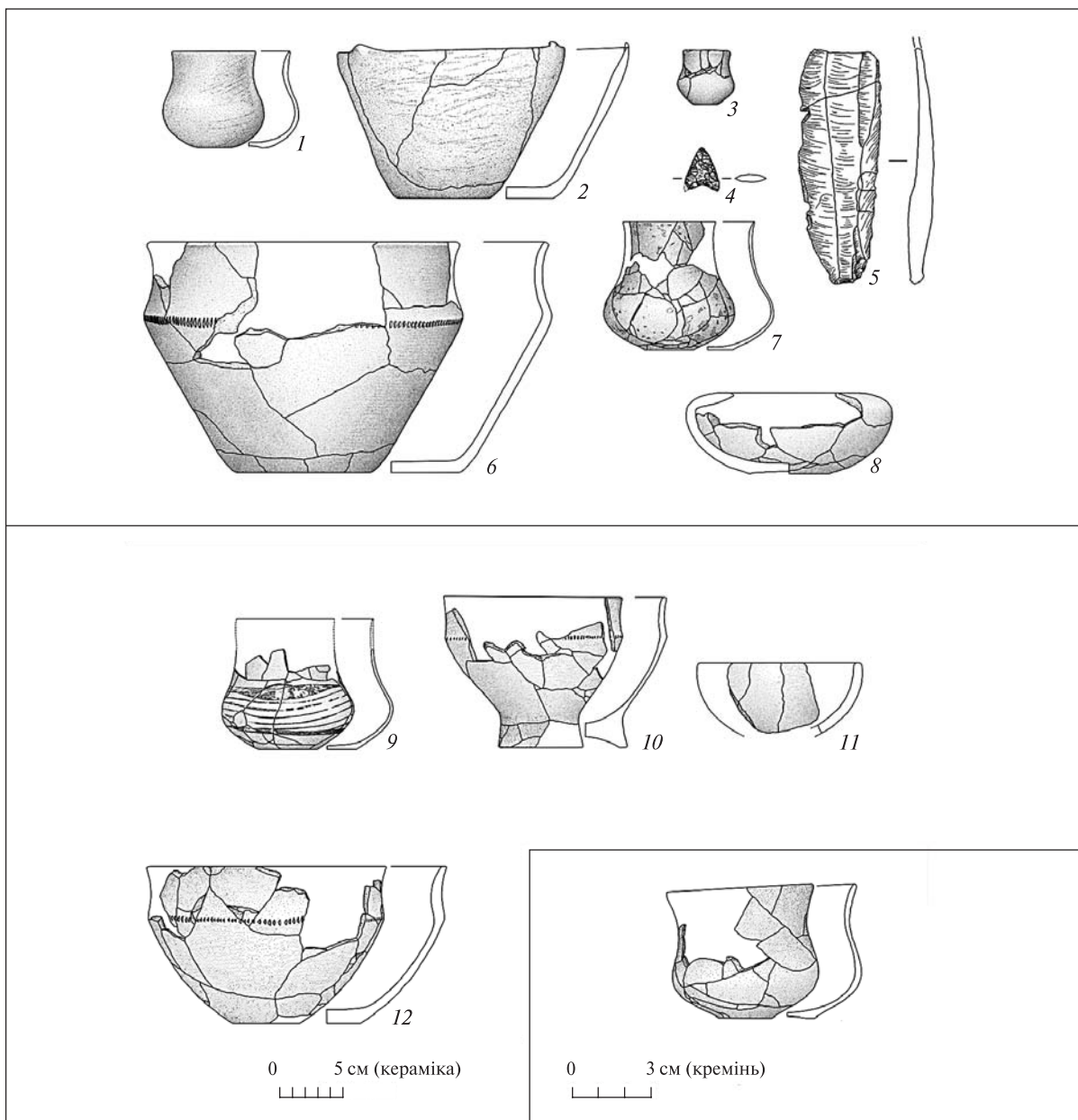

Рис. 6. Острог-Земан. Поховальний інвентар: 1—8 — об'єкт 9, 9—12 — об'єкт 10, 13 — об'єкт 11; 1—3, 6—13 — кераміка, 4—5 — кремень

Край вінець заокруглений. Дно плоске, різко виокремлене. Випал неякісний (рис. 6, 3).

4. Ваза з конічним тулубом, високо розміщеними профільованими плічками й увігнутою шийкою. Край вінець навскіс зрізано назовні. Дно плоске, плавно переходить у стінки. На заокругленому ребрі нанесено горизонтальний ряд нігтьових вдавлень (рис. 6, 6).

5. Кубок із кулястим, низько розміщеним тулубом й увігнутою високою шийкою. Дно плоске, різко виокремлене. Помітні сліди розпису коричневою фарбою (рис. 6, 7).

6. Посудина для фарби сплющено-кулястої форми з різко загнутими вінцями. Край вінець потоншений з обох боків, заокруглений. Дно — імітація кільцевого піддона (рис. 6, 8).

7. Трикутне вістря стріли з увігнутою основою, лінзоподібне в перетині. Поверхню сформовано безсистемними фасетками, по краю додатково — навскісно-струменистою та лускоподібною ретушшю. Вкрите білою патиною (рис. 6, 4).

8. Пластина правильна, трапецієподібна в перетині, покрита патиною (рис. 6, 5).

9. Фрагменти перепалених трапецієподібних у перетині пластин.

Об'єкт 10. Поховання складалося з розвалів чотирьох посудин і уламка вістря стріли.

1. Кубок із низько розміщеним кулястим тулубом і високою увігнутою шийкою. Дно плоске, виокремлене. Частково зберігся розпис бордово-коричневою фарбою у вигляді горизонтальних прямих та хвилястих ліній (рис. 6, 9).

2. Ваза на кільцевому піддоні з ледь випуклими стінками, високо розміщеними, гостро профільованими плічками й трохи увігнутою шийкою. Край вінець ледь заокруглений. На ребрі нанесено ряд вертикальних рисок-наколів (рис. 6, 10).

3. Фрагмент посудини для виготовлення фарби напівкулястої форми з рівно зрізаним краєм вінець. Поверхня горбувата. Всередині плями вохри (рис. 6, 11).

4. Ваза з ледь випуклими знизу стінками, високо розташованими гостро профільованими плічками й увігнутою шийкою. Край вінець рівно зрізаний. Дно плоске, різко виокремлене. На ребрі горизонтальний ряд відбитків трикутного штампа (рис. 6, 12).

5. Фрагмент перепаленого вістря стріли трикутної форми з дугастою основою. Поверхню з обох боків покрито дрібними фасетками, краї підправлено навскісно-струменистою ретушшю.

Об'єкт 11. Розвал однієї посудини у вигляді кубка з низько розміщеним кулястим тулубом і низькою дуже увігнутою шийкою. Край вінець заокруглений назовні. Дно увігнуте, різко виокремлене (рис. 6, 13).

Об'єкт 12. Поховання виявлено за скупченням посуду й кременевої пластини. На північний захід від кераміки знайдено перепалені кістки і кременеві вироби (рис. 3, 2).

1. Посудина для фарби наближено циліндричної форми з різко загнутими вінцями і плоским дном (рис. 7, 3).

2. Кубок із низько розміщеним кулястим тулубом й увігнутою шийкою. Край вінець потоншений зовні, заокруглений. Дно плоске, різко виокремлене (рис. 7, 4).

3. Ваза струнких пропорцій із майже прямими знизу стінками, високими, м'яко профільованими плічками й увігнутою шийкою. Край вінець потоншений до середини, заокруглений. Дно плоске (рис. 7, 2).

4. Ваза струнких пропорцій із майже прямими знизу стінками, високими, м'яко профільованими плічками й увігнутою шийкою. Дно увігнуте (рис. 7, 1).

5. Вістря стріли видовженої трикутної форми з аркоподібною основою. Поверхню з обох боків сформовано суцільно дрібними фасетками, краї додатково оброблено лускоподібною ретушшю. Поверхня патинована (рис. 7, 7).

6. Перепалене вістря стріли видовженої трикутної форми з дугастою основою. Поверхня та краї оформлені так само (рис. 7, 8).

7. Перепалене вістря стріли наближено трикутної форми з дуже увігнутою основою. Поверхня та краї оформлені так само (рис. 7, 9).

8. Перепалене вістря стріли досить великих розмірів трикутної форми з увігнутою ос-

новою. Поверхня та краї оформлені так само (рис. 7, 10).

9. Перепалене вістря стріли трикутної форми з увігнутою основою. Поверхню сформовано суцільно фасетками, краї додатково — навскісно-струменистою ретушшю (рис. 7, 11).

10. Пластина реберчаста, сколота з нуклеуса на початкових стадіях зняття сколів, що засвідчують кірка та сколи підправки. Вторинна обробка відсутня (рис. 7, 5).

11. Перепалений прануклеус. Для його виготовлення використано жовно наближено циліндричної форми. На одному з кінців сформовано навскісну ударну площадку (рис. 7, 6).

12. Фрагменти перепалених пластин.

Об'єкт 13. Від дуже поруйнованого поховання залишилися уламки трьох посудин.

1. Кубок із низько розміщеним наближено кулястим тулубом на плоскому дні (рис. 7, 12).

2. Фрагмент вінець, можливо, конічної миски із ледь загнутими вінцями, краї яких заокруглено (рис. 7, 13).

3. Фрагмент нижньої частини посудини з ледь випуклими стінками на плоскому (?) дні (рис. 7, 14).

Об'єкт 14. Поховання складалося з двох, на відстані 1 м, скупчень кераміки.

1. Миска конічної форми з прямими стінками. Край вінець потоншений зсередини, заокруглений. Дно пласке (рис. 8, 1).

2. Ваза з ледь випуклими знизу стінками, високо розташованими, м'яко профільованими плічками й увігнутою шийкою. Край вінець потоншений зсередини, заокруглений. Дно плоске. Ребро і край вінець прикрашено рядком дрібних глибоких наколів, шийка — групами «перлин» (рис. 8, 2).

3. Фрагмент нижньої частини кубка з низько опущеним біконічним тулубом. Дно плоске. На дні — штампований орнамент, що утворює навскісний хрест (?) (рис. 8, 3).

4. Миска конічної форми з ледь випуклими стінками. Край вінець рівно зрізаний (рис. 8, 5).

5. Фрагменти миски конічної форми з ледь випуклими знизу стінками, високими різко профільованими плічками й увігнутою шийкою. На ребрі нанесено рядок відбитків трикутного штампа (рис. 8, 6).

6. Фрагмент увігнутого орнаментованого вінчика з рівно зрізаним краєм, прикрашеним довгастими ямками. Поверхня лощена (рис. 8, 4).

Об'єкт 15. Поховання повністю зруйновано оранкою. Уламки кераміки й окремі кальциновані кістки виявлено на поверхні.

1. Кубок із низько розміщеним кулястим тулубом на плоскому дні (рис. 8, 7).

2. Нижня частина посудини з конічними прямими стінками на плоскому дні (рис. 8, 8).

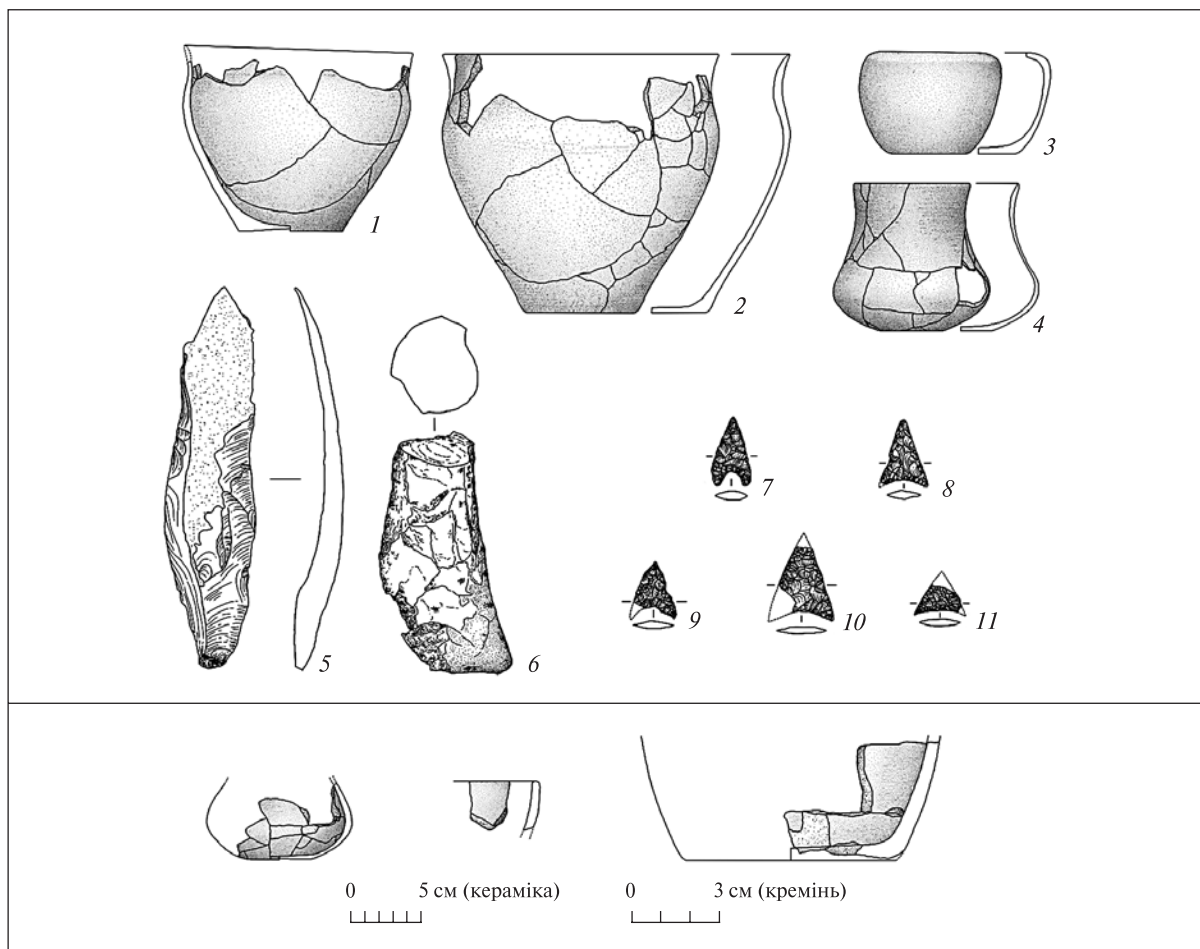

Рис. 7. Острог-Земан. Поховальний інвентар: 1—11 — об'єкт 12; 12—14 — об'єкт 13; 1—4, 12—14 — кераміка, 5—11 — кремій

Об'єкт 16. Повністю зруйноване оранкою поховання. Уламки кераміки виявлено на поверхні.

1. Кубок із низько розміщеним тулубом і високою увігнутою шийкою. Край вінець потоншений з обох боків, заокруглений. Дно плоске, виокремлене (рис. 9, 1).

2. Миска конічна, з ледь випуклою нижньою частиною, високими, м'яко профільованими плічками і високою увігнутою шийкою. Край вінець потоншений, навскіс зрізаний назовні. Дно плоске, різко виокремлене. Ребро прикрашено рядочком наколів трикутного штампа, розриви в якому помічено зверху дугами такого самого орнаменту (всього шість), зріз вінець — насічками (рис. 9, 2).

3. Нижня частина посудини (вази?) з випуклими стінками і плоским виокремленим дном (рис. 9, 3).

Об'єкт 17. Поховання складалося з трьох цілих і однієї фрагментованої посудини, а також уламків кальцинованих кісток (фото 2, вклейка).

1. Ваза з високими, м'яко профільованими плічками й увігнутою лійчастою шийкою. Дно плоске, різко виокремлене (рис. 9, 4).

2. Посудина для фарби біконічної форми. Край вінець заокруглений, дно плоске виокремлене уступом. На плічках наліплено два напівсферичні виступи (рис. 9, 5).

3. Кубок із кулястим тулубом та середньо-високою увігнутою шийкою. Частково зберігся розпис, виконаний білою фарбою у вигляді навскісних ліній, що утворюють трикутники, всередині яких розміщено ромби (рис. 9, 6).

4. Фрагмент трипільського горщика кухонної групи коричневого кольору (втрачено), на зовнішньому боці якого нанесено розчоси. В тісті — домішка дрібного піску.

Об'єкт 18. Єдине ямне поховання виявлено на глибині 0,4—0,7 м. У плані яма мала овальну форму. Стінки — похилі, з уступами, дно плоске. Була заповнена слабогумусованим суглинком. Розміщені компактно за лінією північ—південь кальциновані кістки, перегорілі кременеві пластини, а також вище дна ями виявлено посуд (рис. 10; фото 3, вклейка).

1. Ваза з прямими стінками, високо розташованими, гостро профільованими плічками і лійчастою увігнутою шийкою. Край вінець навскіс зрізано назовні. Дно увігнуте. На ребрі й

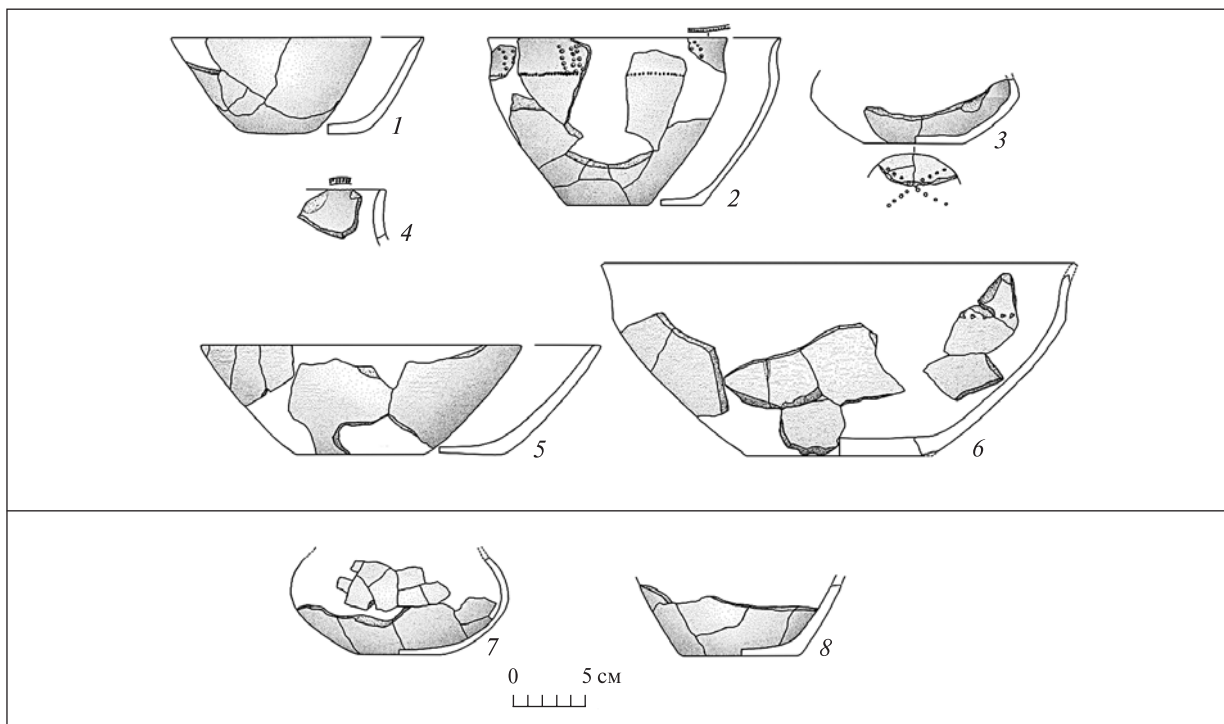

Рис. 8. Острог-Земан. Поховальний інвентар: 1—6 — об'єкт 14; 7,8 — об'єкт 15

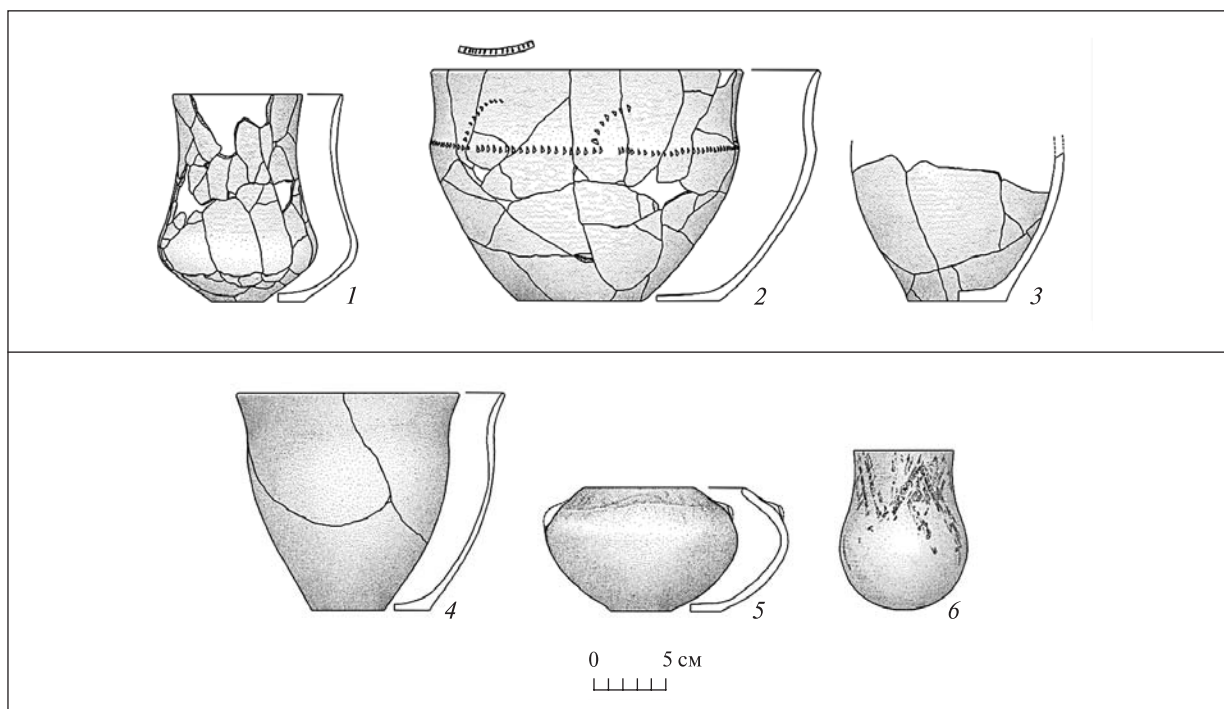

Рис. 9. Острог-Земан. Поховальний інвентар: 1—3 — об'єкт 16; 4—6 — об'єкт 17

уздовж зрізу вінець нанесено по рядочку відбитків трикутного штампа (рис. 11, 1).

2. Ваза з ледь випуклими стінками, високо розташованими, м'яко профільованими плічками й увігнутою лійчастою шийкою. Край вінець навскіс зрізано назовні. Дно плоске, різко виокремлене (рис. 11, 2).

3. Посудина для фарби конічної форми з різко загнутими (майже під прямим кутом) вінцями. На заломі — два конічні виступи. Дно плоске, різко виокремлене. Слабо випалена. В середині червона вохра (рис. 11, 3).

4. Кубок із низько розміщеним біконічним тулубом, перехід до високої увігнутої шийки по-

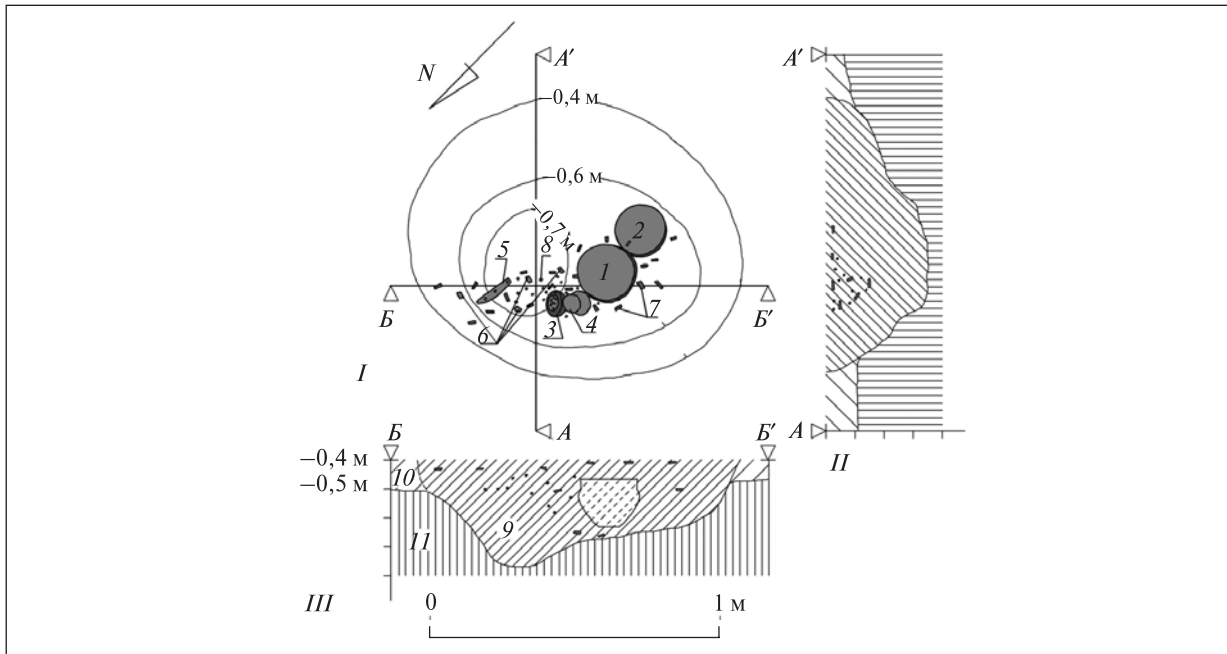

Рис. 10. Острог-Земан. Об'єкт 18: I — план; II, III — перетини могили (1—4 — кераміка, 5 — пластина з кременю, 6 — фрагменти перепалених пластин із кременю, 7 — кальциновані кістки, 8 — вохра, 9 — гумусований суглинок заповнення ями, 10 — гумусований суглинок підгрунтя, 11 — суглинок перехідного шару)

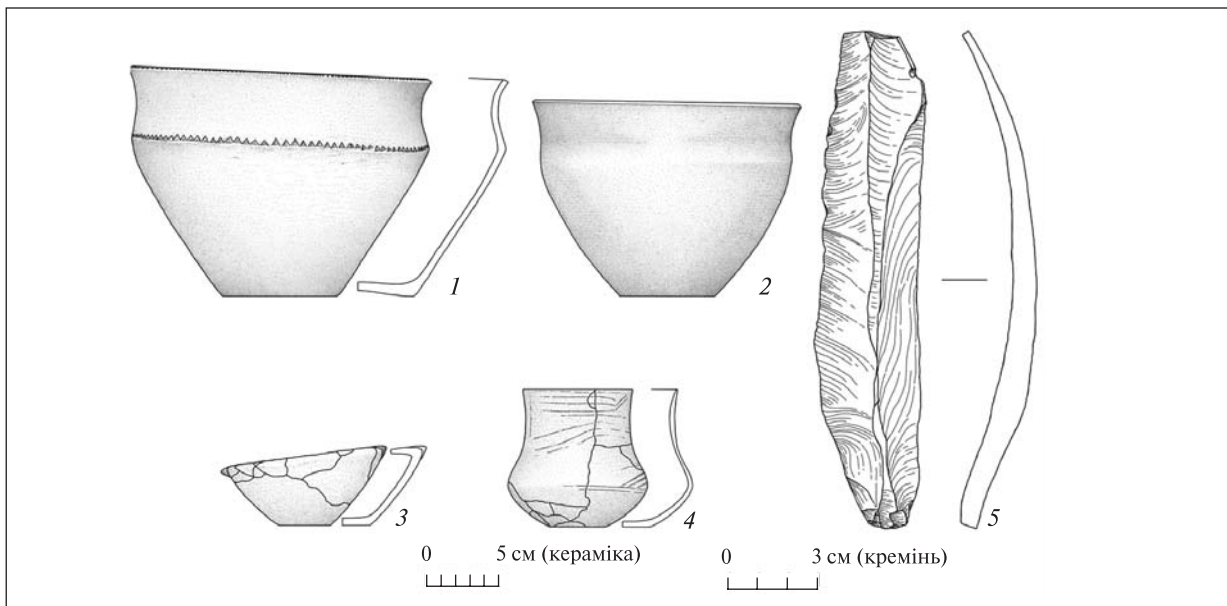

Рис. 11. Острог-Земан. Об'єкт 18. Поховальний інвентар: 1—4 — кераміка, 5 — кремінь

значено ледь помітним уступом. Край вінець потоншений зсередини, заокруглений. Дно плоске, різко виокремлене. Розпис коричневою фарбою у вигляді тонких горизонтальних, хвилястих і навскісних ліній зберігся погано (рис. 11, 4).

5. Пластина без вторинної обробки, трапецієподібна в перетині, патинована. На спинці помітні плями червоної вохри (рис. 11, 5).

6. Фрагменти перепалених кременевих пластин, трикутних і трапецієподібних у перетині.

Загальна характеристика і культурно-хронологічна ідентифікація могильника. Пам'ятка унікальна, оскільки є єдиною для України та суміжних територій, де у поховальному супроводі поєднано посуд різних культур. Загалом у комплексах та орному шарі виявлено значну кількість кераміки, що характеризується неоднорідністю щодо керамічної маси, випалу, обробки та форм. Чітко виділяються три технологічні групи.

Група А характеризується високим стандартом виконання, твердістю, старанною обробкою поверхні та добрим випалом. Як домішку використано значну кількість дрібнозернистого піску, рівномірно розміщеного у керамічній масі, внаслідок чого на зламі черепок на дотик нагадує дрібнозернистий камінь. Зсередини виробу старанно заглажені, рівні, а зовні завжди суцільно лощені. Лощінню піддано і верхні частини внутрішньої поверхні. Посуд добре випалений, на зламі він одно- або двошаровий. Лише товсті денця та стінки мають тришаровий злам. Товщина стінок 0,3—0,9 см.

Група В відзначається не лише якістю виконання, обробкою поверхні й випалом, а передусім відмученою керамічною масою. Зрідка до неї додано шамот, вапняк (?), стабільно наявні природні домішки дрібнозернистого слюдяного піску. Підвищена кислотність ґрунту негативно вплинула на збереження цієї групи кераміки, тому лощіння і виконаний фарбою орнамент вціліли частково. Внутрішня поверхня старанно заглажена, рівна, інколи помітні сліди загладжування вузьким шпателем. Товщина стінок 0,2—0,5 см.

Для групи С крім старанного виконання, якості випалу притаманні м'яка на дотик поверхня, домішки дрібного, а інколи й крупного піску, шамоту, жорстви, вапняку, можливо, органіки. Два останні компоненти вигорали під час випалу, що зумовило пористість посуду. Зовнішня поверхня ретельно заглажена, рівна, часто лощена. Лощені й верхні частини внутрішньої поверхні. Внутрішня поверхня завжди заглажена, помітні сліди поправки вузьким шпателем. Товщина стінок 0,3—0,8 см.

Цілі зразки посуду дають змогу виділити такі типи: вази, кубки, миски й горщики — усі вони з функціонального погляду придатні для вжитку в побуті, є також спеціальні посудинки — для збереження й приготування фарби (не побутові). Виділення базових типів форм посуду опирається на метричні характеристики: співвідношення діаметрів вінець, дна, максимальної випуклості тулуба та висоти посудини (Czerniak 1980, s. 49—50; Kadrow 1991, s. 41—42).

Кількісно домінують *вази*, що характеризуються прямими або випуклими знизу стінками, високими, м'яко профільованими плічками, хоча є поодинокі зразки й різко профільованих (із реберцем), та увігнутою шийкою, плоским або трохи увігнутим денцем. 3-поміж ваз виділено середньо-високі з плоским або трохи увігнутим дном, одна з ручкою (рис. 2, 2, 4; 4, 1, 2; 5, 1; 9, 4; 11, 2), середньо-високі з кільцевим піддоном (рис. 6, 10) і високі струнких пропорцій (рис. 5, 2, 11; 7, 2; 11, 1).

Наступними за кількістю є *кубки*, 3-поміж яких вирізняються: з кулястим тулубом, високою або низькою увігнутою шийкою та плоским або увігнутим денцем (рис. 2, 3, 5; 4, 3, 4, 6, 7, 11; 5, 3, 5, 9; 6, 1, 3, 7, 9, 13; 7, 4, 12; 8, 7; 9, 1; 11, 4); з кулястим тулубом без виділеного дна (рис. 5, 7; 9, 6); з біконічним тулубом і плоским дном (рис. 8, 3).

Значною кількістю представлено й миски: конічні з прямими стінками (рис. 8, 1, 5); конічні з трохи нахиленими до середини вінцями (рис. 6, 2; 7, 13); профільовані з гострим ребром вище половини висоти (рис. 8, 6; 9, 2).

Найрідкіснішими серед групи ужиткового посуду є горщики — лише 3 екз. Зважаючи на їх незначну кількість, вкажемо лише загальні риси. Це середньо-високі опуклобокі посудини з високо розташованими м'яко профільованими плічками й низькою циліндричною шийкою (рис. 2, 1).

До побутових форм належать посудинки для фарби та її приготування. Найбільший інтерес становлять посудинки для фарби, тому що досі серед матеріалів із розкопок поселень енеолітичного часу в Середньому Погорінні через фрагментованість їх не було ідентифіковано. Попри те що кожна з них характеризується індивідуальністю, прикметною ознакою всіх є досить різко загнуті вінця. 3-поміж них виділено сплющено-кулясті (рис. 5, 4; 6, 8), наближено циліндричні (рис. 2, 7; 7, 3), біконічну (рис. 9, 5) і конічну (рис. 11, 3).

Кераміку для приготування фарби представлено лише двома фрагментами: від посудинки у формі напівкулястої мисочки (рис. 6, 11) та конічної із трохи нахиленими вінцями. На обох помітні сліди повторного випалу і плями від фарби.

Посуд орнаментовано двома способами — фарбою чи штампом. Кубки виконано із відмученої глини, оздоблено коричневою або коричневою у поєднанні з білою фарбами. В них легко розпізнаються вироби трипільської культури етапу В II. Вази та миски, а також один із кубків, тісто яких містить значну кількість піску, прикрашено рядочком відбитків різних штамів (трикутних, овальних, круглих) чи наколів на ребрі посудини або по краю вінець. Дуже рідко штамповий орнамент виявлено на шийці. Цікавим є орнамент на вазі з пох. 14, на якій із внутрішньої поверхні шийки тонким гострим предметом зроблено наколи, замазані в процесі лощіння, які зовні утворюють групи маленьких виступів-«перлин» (рис. 8, 2). Такий спосіб орнаментування виявлено ще на двох фрагментах зі зруйнованих поховань. Лише один кубок технологічної групи А (пох. 17) оздоблено білою крейдяною фарбою — орнаментом у вигляді трикутників та ромбів, що характерно для куль-

тури волино-люблінської мальованої кераміки (рис. 9, 6). Посуд групи С позбавлений будь-якого орнаменту (рис. 4, 2; 5, 1; 7, 1, 2; 9, 4).

На пам'ятці знайдено 38 виробів із кременю, 26 з яких походить із об'єктів, решта — з орного шару. Сировиною для них був західно-волинський туронський кремій. Основною категорією знахідок є пластини — здебільшого перепалені та дуже фрагментовані. Значно рідше представлено цілі пластини без вторинної обробки (рис. 2, 9; 6, 5; 7, 5). Заготовку з пох. 18 з боку спинки забарвлено червоною вохрою (рис. 11, 5).

Другу за кількістю позицію посідають вістря стріл. Відрізняючись розмірами та іншими дрібними деталями, вони мають трикутну форму та рівну чи дугасту основу, їх поверхню суцільно сформовано дрібними фасетками (рис. 5, 6; 6, 4; 7, 8—11). Виділяється наконечник видовжено-трикутної форми з аркоподібною основою (рис. 7, 7). Усі вістря, крім двох із пох. 9 і 12, перепалені.

Ножі виготовлено на пластинах, їх краї сформовано суцільно або частково навскісно-струменистою або лускоподібною ретушшю (рис. 2, 8). Заготовкою для одного з ножів слугував відщеп. Одиначними зразками представлено кінцеві скребки на відщепах із дугастою симетричною або прямою робочою частиною. У пох. 12 знайдено перепалений пренуклеус на циліндричному кременевому жовні (рис. 7, 6).

Аналіз кераміки з могильника дає змогу виокремити два культурні комплекси кераміки. До першого належать розмальовані кубки з відмученої глини. Аналогії їм відомі з поселень трипільської культури етапу В ІІ, зокрема із Незвиська (Черныш 1962, рис. 27, 28, 29), Бодаків (Synkalowski 1969, вклейка між с. 226—227, а, в), Коновки (Шмаглій, Рижов, Дудкін 1985, рис. 10—12), Ворошилівки (Заєць 2000, рис. 2, 3).

Складнішою є проблема визначення культурної належності кераміки другого комплексу (технологічні групи А і С). На Західній Волині одночасно з трипільською культурою етапу В ІІ співіснувала маліцька культура (за українською номенклатурою, костянецький етап лендельської культури), періодизацію і хронологію якої на території Польщі детально розроблено С. Кадровим та А. Закошцельною (Kadrow, Zakościelna 2000, s. 200—208). Дослідниками виділено дві фази — старшу й молодшу (жешувську). Типовими для старшої фази є біконічні кубки з виділеною шийкою і без неї, горщики S-подібного профілю, приземкуваті горщики з м'яким профілюванням плічок, посудини на пустотілій ніжці. З погляду технології, вони виразно поділені на дві групи: з домішками середньозернистого піску і невеликою домішкою дрібного піску або без

неї. Вироби першої групи прикрашено по краю вінець або на зламі плічок насічками, відбитками пальців, заціпами, другої групи — складним орнаментом, виконаним багатозубчастим штампом (Zakościelna, Gurba 1997, s. 202—204).

Жешувську фазу репрезентовано профільованими і конічними мисками, мисками на пустотілій ніжці, вазоподібними посудинами, чарками тощо. Переважає кераміка з маси, до якої додано незначну кількість дрібного шамоту. Найхарактернішою рисою орнаментативної є мотив звисаючого трикутника із глибоких наколів, горизонтальний ряд на зламі ребра або по краю вінець (Kadrow 1996, s. 53—68; Kadrow, Zakościelna 2000, s. 204—209).

Морфологічно посуд із могильника Острог-Земан є близьким до профільованих мисок та вазоподібного посуду жешувської фази. Це стосується й орнаментативної. Однак є і певні відмінності. Це насамперед посуд технологічних груп А і С, наявність кубків, горщиків, способи виконання орнаменту (плоский трикутний штамп, «перлини»). В останні роки подібний посуд виявлено на поселеннях Середнього Погориння, досліджуваних О. Позіховським біля с. Розваж (урочище Кошара), с. Хорів (урочище Дубова) (Позіховський, Бардецький 2006, рис. 12, 5, 6; 13, 1), авторами — на синхронному з могильником поселенні Острог-Земан (Позіховський, Самолук 2007, рис. 50, 1—2; 53, 2—5), серед підйомного матеріалу в с. Тютковичі (збори В. Самолюка, фонди Рівненського краєзнавчого музею) тощо.

Багато типів кременевих знарядь, предметів озброєння, заготовок, виявлених на могильнику, знаходять прямі аналогії у матеріалах із різних районів трипільської культури (Конопля 1990, рис. 5, II; Скакун 2005, рис. 1, 3, 5), а також маліцьких пам'яток Західної Волині (Пелещишин 1997, рис. 11; 16, 4, 5; Конопля 1980, с. 9—10).

Проте ні в маліцькій, ні в трипільській культурах немає аналогів нашому могильнику. Для першої із них на сьогодні зафіксовано виключно інгумаційний обряд поховань (Kozłowski, Kozłowski 1977, s. 282; Zastawny, Grabowska, Zastawny 2004, s. 81). Поховання трипільської культури етапу В ІІ не відомі взагалі, а поодинокі з відомих, наприклад Незвисько ІІІ, пов'язують із проникненням степовиків (Черныш 1982, с. 212).

Не зовсім зрозумілим є і спосіб здійснення поховань. На нашу думку, після кремації очищені кістки й пошкоджені вогнем вироби з кременю розміщували в «будинку мертвих» на його «долівці», поруч ставили посуд. Це припущення ґрунтується на таких спостереженнях: поховання зафіксовано на межі гумусного шару та підгрун-

тя, і навіть інвентар у ямному пох. 18 знайдено на рівні перехідного шару, хоча яму простежено з рівня підгрунтя; відмінність ґрунту, в якому залягали об'єкти, від заповнення єдиного ямного пох. 18; наявність патини на неперепалених кремневих виробках; вивітреність поверхонь деяких посудин; розташування більшості посуду на боці; нарешті, планіграфія поховань (займають компакту площу, що за формою нагадує видовжений за лінією північ—південь прямокутник). Так зорієнтовано неолітичні житла, наприклад, перший об'єкт такого типу на території України

з Розважу-Кошари (Позіховський, Бардецький 2006, рис. 41), споруди бжесць-куявської групи з Ракот і Зелгно (Czerniak 2000, Fig. 3; 8).

На підставі аналогій розписним кубкам і способів обробки кременю пам'ятку можна синхронізувати з етапом В II трипільської культури і датувати часом між 4100—3600 рр. до н. е. (Відейко 2003, табл. 2, с. 113). Відсутність прямих аналогій могильнику Остог-Земан і передусім традиції поховань зі змішаним культурним супроводом робить його унікальним серед синхронних пам'яток Центральної і Східної Європи.

- Відейко М.Ю. Нова хронологія Кукутені-Трипілля // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К., 2003. — С. 106—117.
- Засць І. Північно-Бузький варіант трипільської культури // Волино-Подільські археологічні студії. — Львів, 2000. — № 2. — С. 37—41.
- Конопля В.М. Лендельская культура // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо. — К., 1990. — С. 4—11.
- Пелецишин М.А. Поселення мідного віку біля сіл Костянець і Листвин у Західній Волині. — Львів, 1997.
- Позіховський О.Л., Бардецький А.Б. Звіт про рятівні розкопки багатощарового поселення в с. Розваж (ур. Кошара) Острозького району Рівненської області у 2006 р. // НА ІА НАНУ.
- Позіховський О.Л., Самолюк В.О. Звіт про розкопки могильника доби енеоліту—бронзи в м. Острог (уроч. «Земан») та розвідки в Рівненській області в 2006 році // НА ІА НАНУ.
- Скаун Н.Н. Бодаки — один из центров кремнеобработывающего производства на Волыни // Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г. — К.; СПб., 2005. — С. 64—79.
- Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 165—253.
- Шмаглій М.М., Рижов С.М., Дудкін В.П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністрів'ї // Археологія. — 1985. — № 52. — С. 42—52.
- Cynkalski A. Osiedle kultury trypolskiej w Bodakach nad Horyniem // WA. — 1969. — 34, z. 2. — S. 221—227.
- Czerniak L. Rozwój społeczeństw kultury późnej ceramiki wstęgowej na Kujawach. — Poznań, 1980.
- Czerniak L. Settlements of the Brześć Kujawski Type on the Polisz Lowlands // AR. — 2000. — Z. 1. — P. 9—22.
- Kadrow S. Iwanowice. Stanowisko Babia Góra, cz. 1. — Kraków, 1991.
- Kadrow S. Faza rzezowska kultury malickiej // Kultura malicka / Pod red. J.K. Kozłowskiego. — Kraków, 1996. — S. 51—69.
- Kadrow S., Zakościelna A. An Outline the Evolution of Danubian Cultures in Małopolska and Western Ukraine // The Western Border Area of the Tripolye Culture // BPS. — 2000. — 9. — P. 187—255.
- Kozłowski J.Kr., Kozłowski St.K. Epoka kamienia na ziemiach Polskich. — Warszawa, 1977.
- Zakościelna A., Gurba J. Z problematyki kultury malickiej na Wyżynie Lubelsko-Wołyńskiej // Archeologia Polski Środkowowschodniej. — Lublin, 1997. — T. 2. — S. 201—209.
- Zastawny C.A., Grabowska B., Zastawny A. Nowe materiały kultury malickiej z badań na trasie autostrady A-4 w Zachodniej Małopolsce: stanowiska Brzezie 17 i Targowisko 11, gm. Kłaj // Materiały Archeologiczne Nowej Huty. — Kraków, 2004. — T. 24. — S. 69—88.

Одержано 18.09.2007

А.Л. Позиховский, В.А. Самолюк

ЭНЕОЛИТИЧЕСКИЙ КРЕМАЦИОННЫЙ МОГИЛЬНИК В ОКРЕСТНОСТЯХ ОСТРОГА В ЗАПАДНОЙ ВОЛЫНИ

В 2006 г. был исследован кремационный могильник, на котором обнаружено 18 погребений, из них 17 относятся к типу безъямных и одно — ямное. Инвентарь погребений состоял из сосудов, кремневых орудий труда и наконечников стрел, часть из которых обожжена в погребальном кострище. Почти во всех объектах обнаружены расписные кубки трипольской культуры этапа В II, а также необычные по форме сосуды для красной охры. Остальная керамика могильника имеет сходство с керамикой жешувской фазы малицкой культуры. Стратиграфические наблюдения (все погребения находятся на одном уровне), выветренность части керамики, патина на необожженных кремневых орудиях, компактность погребений и некоторые другие особенности позволяют предположить наличие над ними наземного сооружения типа

«дома мертвих». Несмотря на смешанный инвентарь, могильник не имеет аналогий ни в малицкой, ни в трипольской, ни в других синхронных культурах Центральной и Восточной Европы. На основании расписной трипольской посуды и технологии изготовления кремневых орудий памятник можно синхронизировать с этапом В II трипольской культуры и датировать периодом между 4100—3600 гг. до н. э.

O.L. Pozikhovskiy, V.O. Samolyuk

CHALCOLITHIC BURIAL GROUND WITH CREMATIONS IN OUTSKIRTS OF OSTRIH IN WESTERN VOLYN REGION.

In 2006, 18 burials were studied in the burial ground with cremations, 17 of which belonged to the pit-free type and one to the pit type burial. The burials contained vessels, flint tools and arrowheads, some of them burnt in pile. In almost all of them painted bowls of BII Trypillya culture and vessels of unusual form with red ochre were uncovered. The rest of ceramics bore similarities with the ceramics of Zheshev stage of Malyska culture. Stratigraphic observations (all the burials were on a single level), some weathered ceramics, patina on unburnt flint tools, close location of the burials, and some other peculiarities allow the authors to assume that there were surface structures, «houses of the dead», over the tombs. Despite the mixed inventory the burial ground is not analogous to any of Malyska or Trypillya, or any other cultures of Central and Eastern Europe of that time. Based on the painted Trypillian pottery and flint tools producing technique the site can be synchronized with BII Trypillya culture and can be referred to the period between 4100 and 3600 BC.

І.Т.Черняков, І.П.Лежух

НАБІР ДЛЯ ГРИ В ГОРЩИКУ З НІКОНІЯ

Публікація унікального набору з зубів корови, знайденого у горщику на території Роксоланського городища Овідіопольського р-ну Одеської обл. (античного міста Ніконія).

У 2005 р. під час самовільних розкопок на північній околиці Роксоланського городища (античного Ніконія), де на материковому ґрунті під закладкою з 3—4 каменів було знайдено глиняний горщик із 10 зубами корови, на яких з обох боків було вирізьблено давньогрецькі літери.

Горщик має біконічну округлу форму, зліплений вручну (рис. 1, 1). Його розміри: висота — 11 см, діаметр вінчика — 6,5, середньої частини — 10, денця — 5 см. По горизонтальному вінчику нанесено навскісні заглибини. З одного боку на тулубі — вищерблина діаметром 2 см від відламаного конічного наліпу. Нижче вінчика на 1 см з обох боків висвердлено два отвори діаметром 0,3 см для підвішування горщика. Виріб зроблено з грубої маси зі значними домішками. Поверхня заглажена. Випал нерівномірний, сірого кольору з темними плямами. Всередині та з боків горщика збереглися плями відкладень тонкого шару вапнякового розчину.

В горщику виявлено 10 зубів корови. За визначенням археозоолога О.П. Журавльова, це

зубні різці від трьох тварин: одна віком від 10 до 12 років, решта — до 8 років. Усі літери вирізьблено на початку коренів різців. Нижче наведено детальний опис усіх знайдених зубів.

1. Довжина зуба — 3,5 см (рис. 1, 2). Поверхня відполірована. На верхній частині вирізано давньогрецьку літеру «сігма» (висота — 3 мм), на нижній — літеру «омікрон» (висота — 3 мм).

2. Довжина зуба — 3,3 см (рис. 1, 3). Поверхня відполірована. На верхній частині вирізано давньогрецьку літеру «фі» (висота — 3 мм), на нижній — літеру «лямбда» (висота — 3 мм). На бокових частинах зуба у місці переходу до кореня зроблено широкі вирізи.

3. Довжина зуба — 3,5 см (рис. 1, 4). Поверхня відполірована. На верхній частині вирізано давньогрецьку літеру «омега» (висота — 2 мм), на нижній — літеру «ні» (висота — 2 мм).

4. Довжина зуба — 3,9 см (рис. 1, 5). На верхній частині вирізано давньогрецьку літеру «йота» (висота — 4 мм), на нижній — літеру «лямбда» (висота — 4 мм).

5. Довжина зуба — 3,8 мм (рис. 1, 6). Поверхня відполірована. На верхній частині виріза-

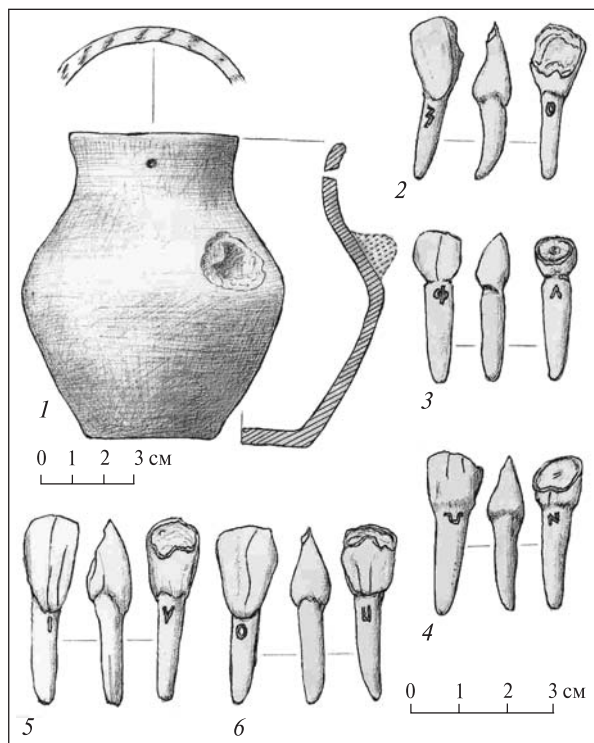

Рис. 1. Ліпний горщик (1) та зуби корови з вирізьбленими давньогрецькими літерами (2 — 6)

но давньогрецьку літеру «омікрон» (висота — 3 мм), на нижній — літеру «пі» (висота — 3 мм).

6. Довжина зуба — 3,9 см (рис. 2, 1). Поверхня відполірована. На верхній частині вирізано давньогрецьку літеру «дельта» (висота — 2,9 мм), на нижній — літеру «омега» (висота — 2,5 мм).

7. Довжина зуба — 3,8 см (рис. 2, 2). На верхній частині вирізано давньогрецьку літеру «ні» (висота — 3 мм), на нижній — літеру «йота» (висота — 4 мм).

8. Довжина зуба — 4,5 см (рис. 2, 3). Поверхня відполірована. На верхній частині кореня глибоким вирізуванням нанесено давньогрецьку літеру «пі» (висота — 2 мм), а на протилежному боці — літеру «альфа» (висота — 2,5 мм). На нижній частині кореня зроблено виріз завглибшки близько 1 мм, від якого на верхній частині відходить перпендикулярно до низу вертикальна риска. На боковій частині кореня — невелике кругле заглиблення діаметром близько 1 мм, завглибшки 1,5 мм.

9. Довжина зуба — 4 см (рис. 2, 4). Поверхня відполірована. На верхній частині вирізано вертикальну риску завдовжки 3,5 мм, що може бути зображенням давньогрецької літери «йота». На нижній частині вирізьблено давньогрецьку літеру «тета» (висота — 3 мм), на боковій частині — горизонтальну риску завдовжки 4 мм.

10. Довжина зуба — 3,9 см (рис. 2, 5) Поверхня відполірована. На передній частині вирізьбле-

но давньогрецьку літеру «тау» (висота — 3 мм), на задній — літеру «лямбда» (висота 3 мм).

Усі літери основою повернуто до коронки зубів, а верхом — до кінця коренів, за винятком літери «лямбда» на зубі № 5, розташованій верхньою частиною до коронки. На десяти зубах зафіксовано такі давньогрецькі літери: «сігма» (1 раз), «омікрон» (2), «фіта» (1), «лямбда» (3), «пі» (2), «йота» (3), «омега» (2), «ні» (2), «дельта» (1), «альфа» (1), «тета» (1), «тау» (1).

Як відомо, цифри в давньогрецькій монетній системі позначали літерами (Казаманова 1969, с. 63). Тому кожному гральному зубу можна надати певні числові співвідношення: «сігма» (6) — «омікрон» (800), «фіта» (500) — «лямбда» (30), «йота» (10) — «лямбда» (30), «омікрон» (800) — «пі» (80), «омега» (800) — «ні» (400), «дельта» (4) — «омега» (800), «ні» (400) — «йота» (10), «пі» (80) — «альфа» (1), «йота» (10) — «тета», «тау» (300). Усі числові співвідношення на гральних фішках-зубах виглядають так: 70—6, 30—500, 80—70, 60—4, 500—10, 1—80, 60—50, 50—10, 30—10, 300—30. Отже, комплекс із Ніконія є абсолютно сталою системою з нанесенням давньогрецьких літер на обох боках зубів, що, можливо, позначають відповідні числа.

Набір із 10 зубів, знайдений у глиняному ліпному горщику, становить неабиякий науковий інтерес і певну загадку. Не викликає жодного сумніву давнє походження комплексу. Це не сучасна підробка, оскільки всі зуби мають тріщини, наліт коричневого кольору і не викликають підозри щодо їх давності. Крім того, вирізання літер на таких давніх кістках неможливе, адже воно б призвело до їх розтрощення. Технічне різьблення на кістках можна виконати лише за умови їх відносної свіжості або зберігання в умовах вічної мерзлоти.

Найпершою аналогією цій дещо незвичайній знахідці є гральні комплекси, виявлені майже в усіх містах Північного Причорномор'я, що переважно складаються з кістяних «бабок». «Бабка» — це назва кісток першого суглобу третього пальця коня, третього та четвертого пальців бика, кози, барана, що мають зручну форму та розміри для гри. Вони відомі серед знахідок в Ольвії, Феодосії, Пантикапеї, Херсонесі та інших античних містах. Подібні знахідки було зібрано у дослідженні Б.Г. Петерса «Косторізна справа в античних державах Північного Причорномор'я» (Петерс 1986, с. 77—91). Серед них є значна кількість екземплярів із вирізаними давньогрецькими літерами «сігма», «дельта», «ні», «лямбда». Проте слід зазначити, що, на відміну від грального комплексу з різців корови з Нікосія, в інших античних містах Північного Причорномор'я не знайдено жодного

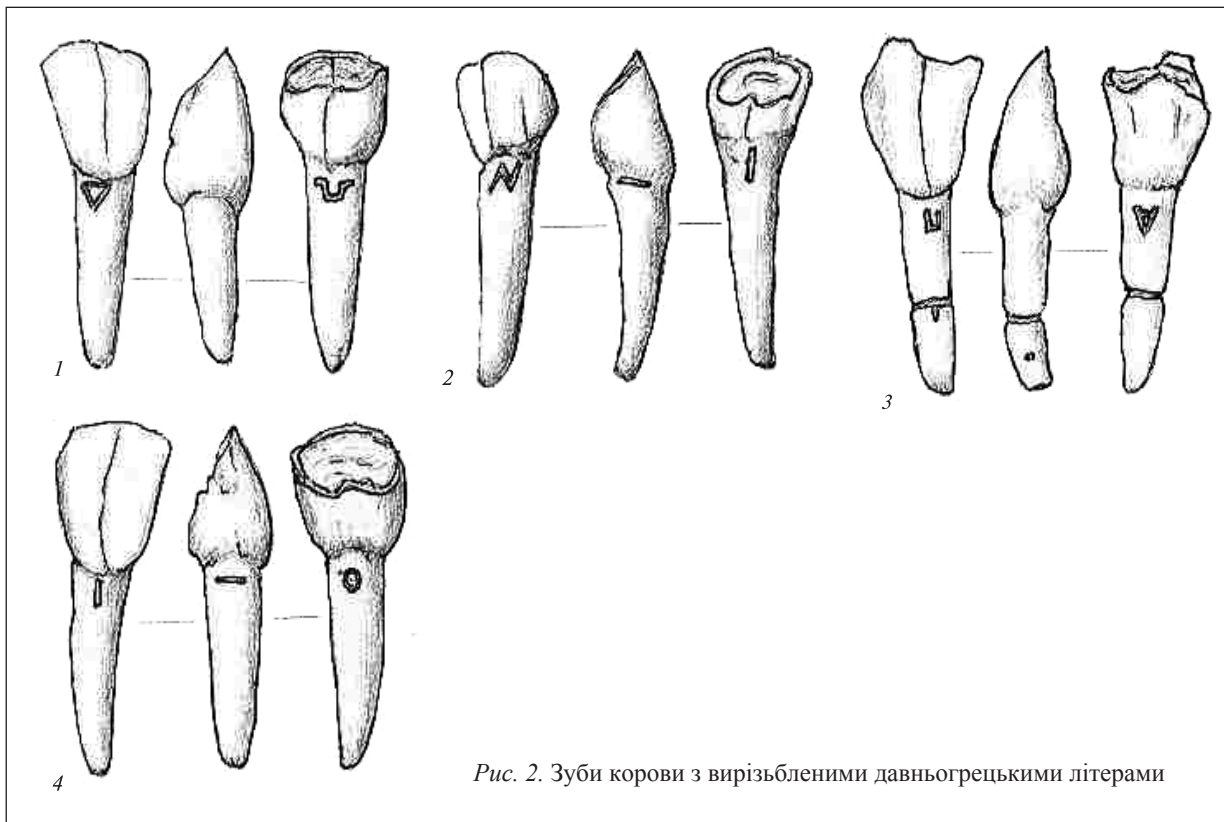

Рис. 2. Зуби корови з вирізьбленими давньогрецькими літерами

гравального набору з зафіксованою системою знаків із давньогрецьких літер на всіх предметах. Це, ймовірно, свідчить про те, що вони призначалися для різних ігор.

Незважаючи на те що про розважальні ігри у містах Північного Причорномор'я збереглося дуже мало писемних повідомлень, археологічні джерела дають змогу деякою мірою висвітлити питання щодо поширення гри в кістки в зазначеному регіоні. Досліджували джерела з цього питання М.І. Ростовцев (Ростовцев 1904, с. 109—124), Т.В. Блаватська (Блаватская 1959, с. 69), Б.Г. Петерс (Петерс 1986, с. 77—91). Було встановлено, що гра в кістки у містах Північного Причорномор'я була поширеним явищем і мала не лише спортивний, розважальний, азартний, а й релігійно-ворожійний характер. В античному світі зафіксовано кілька видів ігор із використанням кісток, зокрема шашки, «тропа», «кібая» тощо.

Стародавні греки вважали, що гра в кістки була поширеною ще під час Троянської війни, описаної Гомером. Ахейські воїни під час довгої облоги Трої гаяли час за грою. Пізніше для давньогрецьких вазописів це стало навіть темою зображень, як-от гра Ахілла та Аякса на чорнофігурній амфорі середини VI ст. до н. е. майстерні Ексеція.

Імовірно, знайдений у Ніконії горщик із 10 зубами з вирізьбленими на них давньогрецькими

літерами також належить до гравального набору. Про те, що цей набір гравальний, свідчать не лише аналогії у подібних комплексах із античних міст Північного Причорномор'я, представлених наборами «бабок», а й розміщення зубів із вирізьбленими грецькими літерами у спеціальному маленькому горщику з просвердленими під вінчиком двома отворами для підвішування. Напевно, через отвори протягували мотузку, за допомогою якої гравці струшували горщик, а потім викидали гравальні зуби на стіл. Знахідка гравальних зубів у горщику відповідає повідомленню Есхіла про необхідний набір для гри в кістки: «... кілька гравальних кісток, посуд для них та інші речі цієї гри» (Петерс 1968, с. 88).

Гра в кістки була поширеною не лише серед заможного, а й простого населення античних міст. З огляду на це звертає на себе увагу місце знахідки зазначеного набору в Ніконії — неподалік яру, на його північному боці, де розміщувалися укріплення міста, що, ймовірно, постійно охоронялися. Не виключено, що гравальний набір належав охоронцям, які, охороняючи місто, гаяли час за грою. Про те, що охоронці міста захоплювалися азартною грою в кістки, свідчить повідомлення Енея Тактика про поширення в Пантікапеї у IV ст. до н. е. азартної гри «кібая». Цар Левкон навіть змушений був ужити певних заходів проти своїх найманців, які захоплювалися цією грою, і «позбавити платні варту, які зро-

били борги через гру в кістки або інші надмірності» (Петерс 1986, с. 108).

Датуванню набору гральних зубів із графіті, знайдених у Ніконії, певною мірою, може допомогти їх стратиграфічна знахідка на материковому ґрунті на рівні найдавніших культурних шарів: заснування Ніконія у VI ст. та на рівні перших періодів у розвитку міста, коли у середині V ст. до н. е. навколо нього було збудовано оборонні споруди (Секерская 1989, с. 114). Ніконій був одним із визначних античних центрів Нижнього Подністров'я (Ochotnikov 1997, р. 13—17). Під час його розкопок знайдено значну кількість графіті (Алексеев 1997, с. 32—

36; Секерская, Секерский 1997, с. 60—64), які засвідчують високий рівень античної культури та поширення писемності серед його мешканців. Палеографічні порівняння знайдених у Ніконії графіті з написами літер на зубах з нещодавно виявленого грального набору дає змогу датувати його V ст. до н. е.

Виявлений набір для гри з зубів із чітко вирізьбленими давньогрецькими літерами з обох боків на кожному екземплярі не має повних аналогій серед знахідок в античних містах Північного Причорномор'я і є унікальною знахідкою, що розширює археологічні джерела для вивчення специфічної галузі життя стародавнього населення.

Алексеев В.П. Фрагмент аттического килика с граффити из Никония. — Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997.

Блаватская Т.В. Игральные кости из Пантикапея // *Listy filologicke*. — 1959. — VIII. — Eunomia, III, 2.

Казамазова Л.Н. Введение в античную нумизматику. — М., 1969.

Петерс Б.Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. — М.: Наука, 1986.

Ростовцев М.И. Древние костяные шашки с юга России // *ИАК*. — 1904. — Вып. 10.

Секерская Н.М. Античный Никоний и его округа в VI—IV вв. до н. э. — К., 1989.

Секерская Н.М., Секерский П.М. Граффити с посвящением Зевсу из Никония // *Никоний и античный мир Северного Причерноморья*. — Одесса, 1997.

Ochotnikov S.B. The Lower Dniester Region in Antiquity // *Nikonion in Ancient City on Lower Dniester*. — Toruń, 1997.

Одержано 28.03.2006

И.Т. Черняков, И.П. Лежух

НАБОР ДЛЯ ИГРЫ В ГОРШКЕ ИЗ НИКОНИИ

В 2005 г. грабителями на северной окраине Роксоланского городища Овидиопольского р-на Одесской обл. (античный город Никоний) найден небольшой лепной глиняный горшок с двумя отверстиями под венчиком. В нем находилось 10 зубов коровы, на каждом из которых с двух сторон у начала корня были вырезаны греческие буквы: «сигма» (1 раз), «омикрон» (2), «фита» (1), «лямбда» (3), «пи» (2), «йота» (3), «омега» (2), «ни» (2), «дельта» (1), «альфа» (1), «тета» (1), «тау» (1). Палеографические особенности изображения древнегреческих букв позволяют датировать этот комплекс V в. до н. э. Авторы относят этот комплекс зубов с вырезанными древнегреческими буквами в глиняном сосуде к игральному набору. Он представляет собой довольно уникальную находку, поскольку большинство игральных костяных наборов, найденных в античных городах Северного Причерноморья, сделаны из костяных бабок.

I.T. Chernyakov, I.P. Lezhukh

PLAY KIT IN A POT FROM NIKONIS

In 2006, illegal excavators found a small hand-made pot with two holes under the rim in the northern outskirts of Roksolany city-site in Ovidiopol Region of Odesa Oblast in the place of ancient city Nikonis. The pot contained 10 cow teeth each of which had the Greek letters carved on both sides near the fang. These letters are: «sigma» (carved once), «omicron» (twice), «phi» (once), «lambda» (three times), «pi» (twice), «iota» (three times), «omega» (twice), «nu» (twice), «delta» (once), «alpha» (once), «eta» (once), theta (once), and «tau» (once). Paleographic peculiarities of images of Ancient Greek letters allow the authors to date this set back to the 5th c. BC. The set of teeth with the carved Ancient Greek letters found in a pot is ascribed to the play kit. It is quite a unique found, as most of the bone play kits found in Ancient Greek cities of the north coast of the Black Sea are made of knucklebones.

НОВИЙ РИМСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ДИПЛОМ ІЗ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Публікація римського військового диплома, виданого 30 березня 207 р. ветерану преторіанської когорти, який носив дакійський когномен Dribalus і був уродженцем Дуростору.

Улітку 2006 р. поблизу с. Зарічанка Черновецького р-ну Хмельницької обл. було виявлено два збіжні уламки бронзової пластинки з латинським написом — фрагменти римського військового диплома. Знахідку виявили шукачі скарбів на орному полі за допомогою металодетектора, де неодноразово знаходили римські денарії другої половини II ст. н. е., пошук яких, власне, і привабив шукачів скарбів. Одночасно з дипломом було виявлено й інші дрібні предмети: бронзову пряжку, фрагмент бронзової фібули, уламок срібної орнаментованої пряжки (рис. 1). Диплом потрапив до колекціонера з м. Хмельницький, з колекцією якого ознайомилися та зробили фотографії О.Г. Погорілець і Р.В. Саввов.

Розмір фрагмента диплома, що зберігся, 6,4 × 6,7 см, товщина — 0,1 см; табличка вкрита сіро-зеленою патиною (рис. 2). Зберігся нижній правий кут таблички, інші його сторони обламані. З лівого боку фрагмент був обрізаний у давнину. Розміри літер 0,3—0,5 см. Як звичайно, на військових дипломах, напис на лицьовому боці нанесено чіткими літерами актуарним шрифтом, рядки рівні, тоді як напис на внутрішньому боці зроблено курсивом і недбаліше. У тексті на обох сторонах диплома вжито словороздільні знаки у вигляді навскісних рисок або трикутників, розміщених у середині або в нижній частині рядка.

Військові дипломи на бронзових табличках — добре відомий різновид римських державних документів. Їх знахідки досить часто трапляються на всій території Римської імперії: до 2003 р. було опубліковано понад 700 дипломів (Ек 2004, с. 29 = Еск 2003, р. 56), при цьому кількість знахідок та публікацій швидко збільшується. На сайті <http://www.romancoins.info/MilitaryDiploma1a.html> зазначено ще більшу цифру: майже 1000 дипломів, близько 850 з яких опубліковано. Однак на території України військові дипломи трапляються рідко: до знахідки, що тут публікується, їх було відомо всього два, причому обидва виявлено на тери-

торії античних колоній північного узбережжя Чорного моря. Першу знахідку було зроблено в 1952 р. Г.Д. Беловим під час розкопок Херсонеса: йдеться про невеликий фрагмент диплома, виданого преторіанцю (Калашник 1984, с. 165—168). Другий диплом, датований 157 р., було виявлено лише через півстоліття в Ольвії: два фрагменти знайдено під час розкопок 2004 р., а третій — 2005 р. (Ivantchyk, Krapivina 2007).

Очевидно, військовий диплом отримував кожен солдат, який служив у допоміжних підрозділах римської армії, а також у міських і преторіанських когортах та дослужився до почесної відставки. Можливо, отримання дипломів не було автоматичним, їх замовляли (та оплачували) ветерани, які їх потребували (пор.: Roxan 1986, р. 265—266). Після виходу у відставку ветерани допоміжних підрозділів отримували два важливі права: римського громадянства, якого вони, як правило, не мали (до 212 р., коли Constitutio Antoniniana дарувала його всім жителям імперії), і *conubium*, тобто законного шлюбу (в тому числі з жінками, які не мали римського громадянства: істотний привілей, оскільки шлюб між громадянами й негромадянами законним не визнавали), якого римські солдати під час служби були позбавлені (про заборону шлюбу для військовослужбовців див.: Jung 1982, р. 302—346; Behrends 1986, р. 150—166; Pferdehirt 2002, р. 204—214). Щодо преторіанців, то вони не потребували римського громадянства, оскільки преторіанські когорти завжди набирали з римських громадян.

Рис. 1. Уламки бронзової таблички диплома разом із супутнім археологічним матеріалом

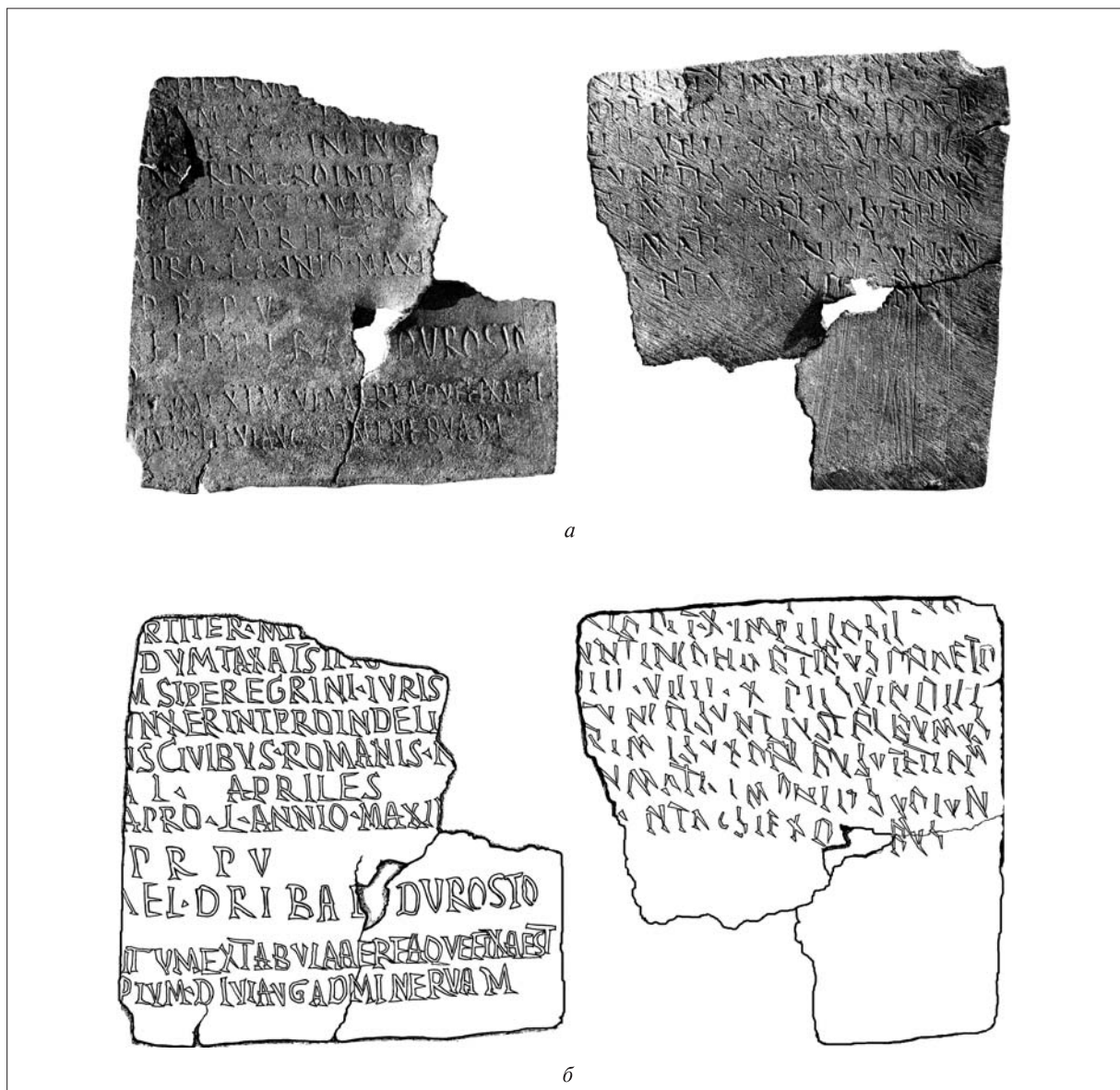

Рис. 2. Диплом: а — фото, б — прориси написів; зліва — бік А, справа — бік В

Однак для них був важливим інший привілей — *conubium*. Преторіанці, як і решта римських солдатів, не мали права одружуватися; не отримали вони його й після того, як у 197 р. воно було надано легіонерам і солдатам допоміжних частин (Herod. III, 8, 4; Dig. XXIII, 2, 35; XLVIII, 5, 12; XLIX, 17, 26) (Durry 1968, р. 293—297). Зрозуміло, що під час служби у солдатів були співмешканки; після виходу у відставку шлюб з ними ветеранів визнавали законним, а діти (ймовірно, лише народжені після укладання законного шлюбу) отримували римське громадянство. Більше того, преторіанці отримували право законно одружуватися не лише з римлянками, а й з жінками без громадянства, на відміну, наприклад, від ветеранів легіонів, які цього привілею не мали (Behrends

1986, р. 117—118; Mirković 1986, р. 170—171, р. 180—185). Статус ветерана та його родини й засвідчував диплом. Оскільки юридичний статус преторіанців і солдатів допоміжних частин був різний, як і привілеї, що їх вони отримували після виходу у відставку, то й формуляр двох видів дипломів суттєво відрізнявся.

Звільнення у відставку здійснювалося не автоматично, а згідно зі спеціальним імператорським указом. Цей указ (*constitutio*) складався від імені самого імператора, тобто був документом, що виходив особисто від нього. В цьому документі не лише перелічувалися підрозділи, яких стосувався указ, та вказувався їх командуючий, а й згадувалися поіменно всі ветерани, які звільнялися у відставку. Імператорський указ потім наносили на великі брон-

зові таблиці, які виставляли в Римі на загальний огляд.

Для кожного воїна, який отримував диплом, потім у Римі виготовляли спеціальну копію, яку наносили на дві бронзові таблички, що містили стереотипний текст указу з переліком тих підрозділів, на які він поширювався, і датуванням, за яким йшло ім'я того, для кого диплом призначався, назва його підрозділу та ім'я командувача підрозділу (для допоміжних частин). Потім дві таблички складали текстом усередину й запечатували; текст, що опинився всередині диплома, зрозуміло, був недоступним для читання. На зовнішній бік таблички наносили його копію, що супроводжувалася переліком імен семи свідків запечаткування диплома. Після цього диплом відсиляли з Риму до відповідної провінції і видавали кожному воїнові, який звільнявся у відставку й нагороджувався привілеями. Преторіанцям дипломи, ймовірно, видавали в Римі. Крім суто юридичних і практичних функцій дипломи відігравали й важливу ідеологічну роль. Оскільки диплом видавали від імені імператора, з імені й повної титулатури якого починався його текст, і був призначений конкретній особі, ім'ям якої текст закінчувався, він слугував ніби матеріальним підтвердженням особистого зв'язку між імператором і кожним солдатом його війська, створюючи ілюзію, що кожен ветеран був особисто відомий імператорові. Це, зрозуміло, робило військовий диплом не лише юридичним документом, а й предметом престижу.

Отже, готовий військовий диплом складався з двох прикладених одна до одної і запечатаних бронзових табличок, на яких двічі було нанесено той самий напис. При цьому юридично документом вважали текст усередині запечатаного диплома, який, по суті, ніколи не міг бути прочитаний, — його можна було побачити, лише знявши печатки, а це, мабуть, позбавляло диплом юридичної сили. Натомість текст на зовнішньому боці диплома, доступний для прочитання, був не документом, а його копією. Таке подвійне нанесення тексту імператорського указу на диплом було необхідно для виключення можливості підробки. Оскільки внутрішній текст диплома був недоступний для читання, якість його виконання почала погіршуватися, і на багатьох дипломах II і III ст. за досить якісного тексту на зовнішньому боці табличок, текст на їх внутрішньому боці було нанесено вкрай недбало, квапливим курсивом, а в деяких випадках і зовсім читається з великими труднощами.

Фрагмент, що тут публікується, належить першій табличці диплома, при цьому сторона А є зовнішньою, а В — внутрішньою. Текст, що зберігся, має такий вигляд:

A [- - -]
 [- - -]RTITER•MI[- - -]
 [- - -]DVM TAXAT SING[- - -]
 [- - -]MSI PEREGRINI • IVRIS[- - -]
 [- - -]VN XERINT PROINDE LI[- - -]
 5 [- - -]VS • CIVIBVS • ROMANIS • N[- - -]
 [- - -]AL • VAC. APRILES VAC.
 [- - -]APRO • L • ANNIO • MAXI[- - -]
 [- - -]P R P V VAC.
 [- - -]AEL • DRIBAL[.] DVROSTO
 10 [- - -]TVM EX TABVLAAEREAQVE FIXAEST
 [- - -]PLVM • DIVI AVG AD MINERVAM
 B [- - -]
 [- - -]RIB POT • X • IMP II COS II VAC.
 [- - -]VNT IN COHORTIBVS PRAETO
 [- - -]VIII • VIII • X • PIIS VINDICI
 [- - -]FVNCTI SVNT IVS TRIBVMVS
 5 [- - -]RIMIS VXORIBVS VT ETIAM
 [- - -]N MATRIMONIO SVO IVN
 [- - -]ANT AC SI EX D[.]JBVS

У 6—7 рядках сторони А збереглася датувальна формула, що відтворюється так: [A(nte) d(iem) --- K]al(endas) Apriles [L. Septimio] Apro L. Annio Maxi[mo co(n)s(ulibus)]. Вказівки на день не збереглися; тут можлива будь-яка дата між 16 березня (17-й день до Календ квітня) і 1 квітня (Календи). Отже, думка про те, що, починаючи з 148 до 210 pp., преторіанці завжди звільнялися у відставку в лютому, а з 210 p. — 7 січня (Lieb 1986, p. 329; RMD III, p. 317, № 9, p. 323, № 6), є помилковою. У 204 p. конституцію, що стосувалася преторіанців, також було видано в березні (між 8-м і 15-м) (RMD IV, 302; V, 452), а диплом CIL XVI 124 (161 або 166 p.) датовано травнем.

Завдяки збереженню імен консулів можна точно встановити рік видання відповідної *constitutio* і видачі диплома: 207 p. (PIR² (1933) A 671; Degrassi 1952, p. 58). Ця дата дає змогу відтворити на початку диплома стандартну титулатуру Септимія Севера та його сина й співправителя Каракалі: [Imp(erator) Caes(ar) divi M(arci) Antonini Pii Germ(anici) Sarm(atici) f(ilius) divi Commodi fr(ater) divi Antonini Pii nep(os) divi Hadriani pron(epos) divi Traiani Parthici abnep(os) divi Nervae adnep(os) L(ucius) Septimius Severus Pius Pertinax Aug(ustus) Arab(icus) Adiab(enicus) Par(thicus) max(imus) pont(-ifex) max(imus) tr(ibunicia) pot(estate) XV imp(erator) XIII? co(n)s(ul) III p(ater) p(atriciae) Imp(erator) Caes(ar) L(uci) Septimi Severi Pii Pertinacis Aug(usti) Arab(ici) Adiab(enici) Parthici max(imi) f(ilius) divi M(arci) Antonini Pii Germ(anici) Sarm(atici) nep(os) divi Antonini Pii pronep(os) divi Hadriani abnep(os) divi Traiani Parthici et divi Nervae adnep(os) M(arcus) Aurelius Antoninus Pius

Felix Aug(ustus) t]rib(unicia) pot(estate) X imp(erator) II co(n)s(ul) II.

Військові дипломи, видані від імені Септимія Севера й Каракали, добре відомі, зокрема числі й датовані найближчим часом: 206 р. (RMD III, 188; IV, 303: конституція, що стосується преторіанських когорт; RMD III, 189: конституція, що стосується Равенського флоту); 208 р. (CIL XVI, 135: конституція, що стосується преторіанських когорт) і 209 р. (RMD I, 73: конституція, що стосується Місенського флоту). Нещодавно було опубліковано майже повністю збережений диплом, що являє собою ту саму конституцію (Pferdehirt 2004, р. 141—144, № 48)¹ і дає змогу заповнити деякі лакуни у фрагменті, що публікується. Насамперед на ньому збереглася дата: A(nte) d(iem) III Kal(endas) Apriles, що мала бути відтворена й у новому фрагменті. Отже, відповідна конституція датується 30 березня.

Крім того, опублікований Б. Пффердегірт диплом дає змогу зняти знак запитання щодо цифри XIII після IMP у титулі Септимія Севера. У дипломах 206 р. (RMD III, 188, 189; IV, 303) зазначено саме цифру XIII, однак у конституції 22 січня 208 р., можливо, стояла цифра XII, засвідчена трьома дипломами (Pferdehirt 2004, № 49—51); один із дипломів, що відбиває ту саму конституцію (CIL XVI, 135), містить цифру XI, що, ймовірно, можна пояснити помилкою переписувача. У дипломі 209 р. (RMD I, 73) знову написано XIII, а в дипломі 210 р. (RMD III, 191) — XII. Аналогічні коливання між XI, XII й XIII відзначено й у лапідарних написах періоду з 198 до 210 р. (Boyse 1949, р. 337—339; RMD III, р. 343, № 3), однак медальйони, датовані 207 та 208 рр., дають лише цифру XI. Пояснити цю непослідовність можна тим, що Септимія Севера було проголошено імператором одинадцять в 198 р. після взяття Ктесіфона, після чого він офіційно не набував цього титулу до 209 р., коли став імператором удванадцять з нагоди перемог у Британії. Проте між 198 й 209 рр. армія все ж таки проголошувала його імператором, хоча офіційно він цього титулу не мав. Через це сталася плутанина (Северу приписували офіційно не визнані дванадцять, а іноді й тринадцять акламації), що просочилася навіть в офіційні державні документи, зокрема й у військові дипломи (див.: Boyse 1949, р. 337—344; Rubin 1975,

р. 339—340; RMD I, р. 93; RMD III, р. 342—343; Pferdehirt 2004, р. 142—144; пор.: Kienast 2004, р. 157—158).

З титулатурою Каракали також не все з'ясовано. Зазначена конституція, що тепер представлена двома дипломами, є найранішою, що фіксує наявність у нього подвійного імператорського титулу: у дипломах до 206 р. включно згадки про це відсутні, однак зафіксовані в дипломах 208 й 209 рр. Таким чином, ця конституція підтверджує свідчення напису CIL X, 5909, що Каракала носив титул імператора двічі вже в 207 р. (у титулі Септимія Севера в цьому написі стоїть IMP XII) (пор.: Pferdehirt 2004, р. 144, Anm. 2). Водночас, у супереч свідченню згаданого напису, вважається, що Каракалу було проголошено імператором удруге лише в 208 р. — з нагоди перемог у Британії (пор. напр.: von Rohden 1896, р. 2438, р. 2443: 208 р. — з нагоди перемоги над каледонцями; RMD III, р. 343: у другій половині 209 р. Септимія Севера проголошено імператором удванадцять, Каракалу — вдруге, а Гета отримав Imperator як praenomen і був проголошений Августом — все це з нагоди перемоги в Британії). Отже, конституція 207 р. та напис CIL X, 5909 засвідчують, що Каракалу було проголошено імператором удруге в 207 р. (швидше за все, не одноосібно, а разом із батьком). Однак чи було цю акламацію визнано офіційно, як про те засвідчують дипломи 207—209 рр., залишається нез'ясованим. Також не відомі й причини цієї акламації: рання дата виключає її зв'язок із перемогами в Британії.

У титулатурі Септимія Севера й Каракали в цьому випадку не використано звичайного титулу «проконсул». Це, очевидно, вказує на те, що на момент видання конституції імператори перебували в Італії. У дипломі RMD III, 189, датованому 22 листопада 206 р., титул «проконсул» також відсутній, однак у дипломі RMD III, 188 та IV, 303, датованому 22 лютого того ж року, він згадується. Ймовірно, імператори повернулися до Італії між 22 лютого й 22 листопада 206 р. Цього титулу немає у конституції 22 січня 208 р. (представленою дипломами CIL XVI, 135; Pferdehirt 2004, № 49—51), однак є у конституції липня 209 р. (RMD I, 73, для Місенського флоту).

Рядки 2—3 сторони В засвідчують, що відповідна конституція стосувалася ветеранів преторіанських когорт, що дає змогу надійно відновити стандартне продовження тексту: [nomina militum qui militaver]unt in cohortibus praeto[riis decem I II III IIII V VI VII] V[III] VIII X Piis Vindici[bus qui pie et fo]rti[ter mi]l[itia] functi sunt ius tribu(i)mus [conubi(i)] dumtaxat sing[ulis et p]rimis uxoribus ut etiamsi peregrini iuris [feminas i]n matrimonio suo iun-

¹ Дату невеликого фрагмента RMD IV, 305 не з'ясовано: 203 чи 207 р. Той факт, що опубліковано конституції про звільнення преторіанців трьох послідовних років (206—208 рр.), показує, що принаймні в епоху Септимія Севера honesta missio могли відбуватися щороку, а не раз на два роки, як це було раніше (див., напр.: Dury 1938, р. 262—263; Lieb 1986, р. 328—329).

xerint proinde li[beros toll]ant ac si ex d[uo]bus civibus Romanis n[atos]. Цей диплом є одним із ранніх прикладів використання почесних найменувань преторіанських когорт Pii Vindices. Уперше ці найменування з'явилися в дипломі 202 або 203 р. Pferdehirt 2004, № 46 й 204 р., RMD IV, 302; V, 452; пізніше їх перелік став правилом. У вищенаведеній формулі використано звичайний для дипломів порядок слів ius tribuimus conubii, на відміну від дипломів 204 і 206 рр. RMD IV, 302 й III, 188, де порядок слів ius conubii tribuimus (при цьому у дипломі RMD IV, 303, що відбиває ту саму конституцію, що й RMD III, 188, порядок слів звичайний: ius tribuimus conubii!). Звичайна формула — dumtaxat cum singulis, однак, як і в цьому випадку, cum пропущено як у дипломі Pferdehirt 2004, № 48, що відбиває ту саму конституцію, так і в низці дипломів близького часу, наприклад: RMD III, 188 й IV, 303 (206 р.), C IL XVI, 135, Pferdehirt 2004, № 49—50 (208 р. — але не в дипломі Pferdehirt 2004, № 51, що відбиває ту саму конституцію!), а також RMD I, 75 й 77 (222 та 236 рр.).

У рядках 8—9 сторони А міститься назва підрозділу та ім'я ветерана, якому було видано диплом. Рядок 8 відтворюється так: [coh(ors) ...] pr(aetoria) P(ia) V(index); номер когорти, на жаль, не зберігся. У наступному рядку вказано ім'я та походження ветерана, від якого збереглася лише друга половина. Наприкінці рядка надійно читається Durosto(ro), отже, ветеран був уродженцем Дуростора — міста, розташованого на місці сучасної Сілістри (див.: Patsch 1905; Pärvan 1924; Velkov 1960; 1977, р. 100—101; Иванов, Атанасов, Доневици 2006). Дуростор був одним із основних опорних пунктів римської армії у Нижній Мезії, у ньому приблизно з 106 р. розміщувався головний табір XI Клавдієвого легіону, куди його було переведено з Верхньої Германії (до 100/101 р., з табором у Віндонісі) після нетривалого перебування в Паннонії (табір у Бригетіо) (історію легіону див.: Ritterling 1924—1925, р. 1690—1705; Fellmann 2000, р. 127—131). Ще раніше тут був табір допоміжних військ: II Cohors Gallorum, I Cohors Hispanorum Veterana й, можливо, II Cohors Flavia Brittonum equitata (Beneš 1978, pp. 21, 32, 37). Не дивно, що в Дуросторі з досить раннього часу існували canabae — німецькі поселення римських громадян при легіонерському таборі (про канаби пор.: Vittinghoff 1971; археологічні дані про канаби див.: Petrikovits 1991). У написі 144 р. CIL III, 7474 з Дуростора згадано canabae Aeliae leg(ionis) XI Cl(audiae). Свою назву канаби, ймовірно, отримали ще за правління Адріана, іменем якого їх було названо. Очевидно, на початку 160-х рр. канаби Дуростора отримали

статус муніципія, що засвідчено згадуванням municipium Aurelium Durostorum у написі AE 1925, 110 (Pärvan 1924, р. 307—340; Bujor 1960, р. 145—146; Gerov 1977, р. 301—309, див. спеціально Anm. 8 про час отримання цього статусу; пор.: Velkov 1970, р. 58; 1980, р. 114; Gerov 1988, р. 129—130).

У преторіанських дипломах використовували стандартну формулу, у якій певні елементи імені ветерана перелічували в установленому порядку: praenomen — nomen — praenomen patris — f(ilio) — tribus — cognomen — origo (пор.: Mócsy 1986, р. 438—439)².

Таким чином, вказівці на походження ветерана передувало його cognomen: Dribal[o]. Це ім'я вже було засвідчено в дунайському регіоні: з Лесе в Словенії (провінція Верхня Панонія) походить надгробок якогось М. Lartidius Dribalus (CIL III, 3888)³. У списку ефебів III ст. н. е. з Діонисополя згадано Ауp[ηλιος] Ουικτωp Δυικτωp (IGBulg I², 14, b, 19). Крім того, один із членів ольвійської колегії стратегів, що поставила присвяту Аполлону Простату в другій половині II — початку III ст. (IOSPE I² 80), також мав ім'я Δρεῖβαλου. Це прочитання підтверджено оглядом напису, здійсненим А.І. Іванчиком в Одеському археологічному музеї, де він дотепер зберігається. На початку 13-го рядка цілком надійно читається дельта, причому перед нею не було жодної іншої літери. В.В. Латишев, який спочатку читав цей напис як Δρεῖβαλις (IOSPE I, 50), згодом виправив це прочитання на [Ἀ]ρεῖβαλις (IOSPE IV, add, р. 269; IOSPE I², 80) під впливом напису з Кюстенділа (Павталія) IGBulg IV, 2074⁴. Це ім'я визначено як фракійське або кельтське (див.: Тохтасьєв 1992, с. 188—189; автор не дійшов

² Украй рідко трапляються випадки, коли вказівка на трибу при імені преторіанця відсутня. До середини 40-х рр. III ст. таких прикладів усього п'ять: Pferdehirt 2004, Nr. 46, 48 (202 або 203 р.); RMD III, 191 (210 р.); IV, 313 (227 р.); CIL XVI, 145 (233 р.), причому в трьох випадках на місці, де мала міститися вказівка на трибу, залишено пусте місце (пор.: Pferdehirt 2004, р. 137). Імовірно, ці ветерани не були римськими громадянами за народженням, а отримали громадянство під час служби (але до переведення до преторіанської гвардії) (див.: Pferdehirt 2002, 149—152).

³ На фотографії напису (див. на сайті <http://www.ubi-erat-lupa.org>, ID Nummer 4279) добре видно, що в CIL III опубліковано помилкове його прочитання, в тому числі імені в перших рядках. Замість М. Lartio Dribalo слід читати М. Lartidius Dribalo. Тут же наведено прочитання всього напису, запропоноване С. Зассарія, з помилкою Lartilio замість Lartidius.

⁴ Л. Згуста (Zgusta 1955, р. 278—279, § 555) приймає прочитання Αρεῖβαλις, посилаючись на такий самий напис із Кюстенділа (місце знахідки помилково вказано як Сердіка), також услід за В.В. Латишевим у LGPN IV, s.v. [Αρε]ῖβαλις (пор.: Dana 2006, р. 130).

певного висновку про походження імені)⁵. При цьому, наскільки нам відомо, на користь кельтського походження імені аргументів не наведено, воно лише постульовано (Schmidt 1957, S. 197; Holder 1961, Bd. I, S. 1318). Фракійську ж належність імені було обґрунтовано кількома авторами, насамперед Д. Дечевим (Detschew 1957, S. 42, 157: зіставлення другої частини імені з іменами Αρειβαλοζ, Βαζοβαλιζ, Bubalus, Decebalus і подібними до першої — з іменами Driallia, Drigis(s)a). Нещодавно Д. Дана, ґрутуючись на новому ономастичному матеріалі, засвідченому єгипетськими остраконами, запропонував критерії, що дають змогу розрізняти родинні фракійські та дако-мезійські імена, виділивши для останніх деякі специфічні елементи (Dana 2003, p. 166:186; пор.: Dana 2006, p. 129). Другий елемент імені, що нас цікавить, він визначає як загальний для фракійської та дакійської ономастики (Dece-balus, із численними варіантами, Densi-balus, Δεζι-βαλοζ), а перший — як специфічно дакійський (Drigissa, Dri-zenis) (Dana 2003, p. 185; сюди ж належить Dri-giti (gen.) з військового диплома 223 р. Pferdehirt 2004, №. 55: *eques singularis Augusti*, уродженець Еска: D. Dana, per epist.). Отже, йдеться про дакійське ім'я.

Перед *cognomen*, як правило, вказували трибу, до якої належав ветеран: *Ael(ia)*. Збіг назви його (псевдо) триби (див.: Forni 1985, *passim*.) з назвою канаб Дуростора *Aeliae*, звичайно, не випадковий. Можна припустити, що римське громадянство родина Дрібала, який походив із Дуростора, набула до отримання містом муніципального статусу на початку 60-х рр. II ст., коли там існували лише канаби; нових громадян, які там мешкали, ймовірно, включали до псевдотриби *Aelia*. Перша половина імені ветерана, що містила його *praenomen*, *nomen* і патронім, не збереглася.

Нарешті, в останніх двох рядках сторони А відтворено стандартну формулу: *[Descriptum et recogni]tum ex tabula aerea que fixa est [Rome in muro post tem]plum divi Aug(usti) ad Minervam*. Написання *que* замість *quae* й *Rome* замість *Romae* нерідко трапляються в дипломах кінця II й особливо III ст. і, мабуть, відбивають особливості розмовної мови (див., напр., у дипломах 206 р. RMD III, 188 й 189 — у першому випад-

ку на обох сторонах таблиці, у другому — лише на внутрішній; у дипломі-«близнюку» нашого на зовнішній стороні таблиці зазначено *que* й *Rome*, на внутрішній — *quae* й *Rome*: Pferdehirt 2004, № 48).

Отже, текст диплома може бути відтворено у такому вигляді:

[Imp(erator) Caes(ar) divi M(arci) Antonini Pii Germ(anici) Sarm(atici) f(ilius) divi Commodi fr(ater) divi Antonini Pii nep(os) divi Hadriani pron(epos) divi Traiani Parthici abnep(os) divi Nervae adnep(os) L(ucius) Septimius Severus Pius Pertinax Aug(ustus) Arab(icus) Adiab(enicus) Par(thicus) max(imus) pont(ifex) max(imus) tr(ibunicia) pot(estate) XV imp(erator) XIII co(n)s(ul) III p(ater) p(atriciae),

Imp(erator) Caes(ar) L(uci) Septimi Severi Pii Pertinacis Aug(usti) Arab(ici) Adiab(enici) Parthici max(imi) f(ilius) divi M(arci) Antonini Pii Germ(anici) Sarm(atici) nep(os) divi Antonini Pii pronep(os) divi Hadriani abnep(os) divi Traiani Parthici et divi Nervae adnep(os) M(arcus) Aurelius Antoninus Pius Felix Aug(ustus) t(ri)bu(nicia) pot(estate) X imp(erator) II co(n)s(ul) II,

[nomina militum qui militaver]unt in cohortibus praeto[riis decem I II III IIII V VI VII] VòIII VIII X Piiis Vindici[bus qui pie et fo]rti[ter m]i[litia] functi sunt ius tribu(i)mus [conubi(i)] dumtaxat sing[ulis et p]rimis uxoribus ut etiam si peregrini iuris [feminas i]n matrimonio suo iunxerint proinde li[beros toll]ant ac si ex d[uo]bus civibus Romanis n[atos].

[A(nte) d(iem) III K]al(endas) Apriles [L. Septimio] Apro L. Annio Maxi[mo co(n)s(ulibus) - -].

[coh(ors) ...] pr(aetoria) P(ia) V(index). [- - - f(ilio)], Ael(ia) Dribal[o] Durosto(ro).

[Descriptum et recogni]tum ex tabula aerea que fixa est [Rome in muro post tem]plum divi Aug(usti) ad Minervam.

«[Імператор Цезар, син Марка Антоніна Пія Германського Сарматського, брат божественного Коммода, онук божественного Антоніна Пія, правнук божественного Адріана, праправнук божественного Траяна Парфянського, прапраправнук божественного Нерви, Луцій Септимій Север Пій Пертинакс Август Арабський Адіабенський Парфянський великий, великий понтифік, наділений владою трибуна 15 разів, імператор 13 разів, консул тричі, отець вітчизни, Імператор Цезар, син Луція Септимія Севера Пія Пертинакса Августа Арабського Адіабенського Парфянського великий, онук божественного Марка Антоніна Пія Германського Сарматського, правнук божественного Антоніна Пія, праправнук божественного Адріана, прапраправнук божественного Траяна Парфянського й божественного Нерви, Марк Аврелій Антонін Пій Фелікс Август], наділений вла-

⁵ Дякуємо Д. Дану, С.Р. Тохтасьєву та А.І. Фалісєву за консультації з приводу походження цього імені. Навряд чи ці імена пов'язані з зафіксованим у пантікапейському написі IV ст. до н. е. КБН 179 іменем Δροβολουζ, як припускав Л. Згуста (Zgusta 1955, p. 288—289, § 580). Незрозуміло, чому А. Мочі (Mócsy 1954, p. 204) визнає М. Лартідія Дрібала з напису CIL III, 3888 уродженцем північної Італії — Аквілеї; у самому написі будь-які вказівки на це відсутні.

дою трибуна 10 разів, імператор двічі, консул двічі.

[Імена воїнів, що служи]ли в [десятьох] преторіанських когортах — [I, II, III, IV, V, VI, VII], VIII, IX, X Благочестивих Захисників — [які чесно й хор]обро завершили службу, (яким) ми дарували право [законного шлюбу], з обмеженням (його поширення) на єдиних і перших дружин, так що, навіть якщо одружаться [з жінками] peregrinського статусу й (від них) матимуть дітей, (діти будуть) як ніби вони народилися від двох римських громадян.

[За три дні до] Календ квітня, [у консульство Луція Септимія] Апра й Луція Аннія Максима.

[Когорта - - -] преторіанська Благочестива Захисниця. [Такому-то] Дрібалу, [синові такого-то], (із триби) Елія, з Дуростору.

[Переписано й звіре]но з мідною плитою, що прикріплена [у Римі на стіну за хра]мом божественного Августа у Мінерви.

Швидше за все, власник диплома преторіанець Дрібал почав військову службу в XI Клавдієвому легіоні, розквартированому в його рідному місті: переведення з легіонів до преторіанських когорт було правилом в епоху Септимія Севера, на відміну від допоміжних підрозділів (крім виняткових випадків, наприклад, набір у преторіанські когорти легіонерів та воїнів ал Вітелієм: Tac. Hist. 2, 94. Пор. Mirković 1986, p. 185, Anm. 50). Для вступу до легіону він повинен був уже мати римське громадянство; на те, що він був спадковим римським громадянином, вказує й назва його триби (див. вище). Можна припустити, що його батьком був один із ветеранів того самого XI Клавдієвого легіону, який залишився жити в Дуросторі (або його околицях) ⁶ після виходу у відставку. У такому випадку його мати теж мала бути римською громадянкою, оскільки ветерани легіонів, на відміну від ветеранів допоміжних підрозділів і преторіанців, імовірно, не мали права *conubium* з жінками peregrinського статусу та, відповідно, не могли мати від них законних дітей, які успадковували громадянство. У Дуросторі, що мав статус муніципія, знайти дружину, яка б мала римське громадянство, звичайно, було неважко.

⁶ Якщо воїни не могли вказати своє рідне місто або походили з поселень, що не мали міського статусу, то в документах, що їх згадували, а згодом і в імператорській конституції і дипломі, могли вказувати фіктивне *origo*. Ймовірно, при цьому могли вибирати найближче до справжнього місця народження воїна велике місто. Нову «батьківщину» ветеран міг оголошувати і в разі звільнення у відставку, вибравши те місто, де він збирався оселитися (пор.: Mócsy 1986, 447; Speidel 1986, 478—479).

Можливий й інший варіант: батько Дрібала служив в одному з допоміжних підрозділів, що підпорядковувався командуванню XI Клавдієвого легіону, а його матір'ю була місцева дакійська жінка peregrinського статусу. Батько після виходу у відставку отримав громадянство й *conubium*, відповідно, його син також був римським громадянином, «як ніби був народжений від двох римських громадян», що дало йому змогу розпочати службу в легіоні. Однак у цьому випадку батько Дрібала мав вийти у відставку до отримання Дуростором статусу муніципія на початку 160-х рр. і назви *Municipium Aurelium*, інакше псевдотрибою батька й сина була б, швидше за все, не Aelia, а Aurelia. Оскільки його син вступив на військову службу близько 190 р., він мав народитися приблизно на 20 років раніше, близько 170 р., тобто приблизно на 10 років пізніше виходу у відставку батька, якому мало бути не менше 50 років. Це, звичайно, цілком можливо, але перший варіант (батько-легіонер, який мав громадянство ще до виходу у відставку і зберіг свою належність до псевдотриби Aelia) здається більш імовірним. Швидше за все, батько Дрібала був недавнім громадянином, на що вказує належність його сина (і, напевно, його самого) до псевдотриби Aelia. Незалежно від свого громадянства, батько Дрібала, як і його мати, ймовірно, мав дакійське походження. У будь-якому разі син отримав дакійське ім'я, що стало, відповідно до звичайної практики, його *cognomen*. Від батька він мав був успадкувати *praenomen* й *nomen*: у другій половині II ст. успадковували саме ці елементи *tria nomina*, на відміну від *cognomen*.

Очевидно, Дрібал вирішив піти по стопах батька, як це часто бувало серед «солдатських дітей» (про «успадкування» військової професії у II ст. див.: Alföldy 2000, p. 48, з літ.), а наявність римського громадянства дала йому змогу вступити до легіону, розквартированого в його рідному місті. Незабаром йому посміхнулася доля, і його було переведено до однієї з преторіанських когорт. Як відомо, Септимій Север після свого вступу в Рим у червні 193 р. розпустив усю преторіанську гвардію й набрав нову із кращих воїнів дунайських легіонів, які привели його до влади; згодом ця практика тривала і надалі, тому серед преторіанців було багато ілірійців та фракійців (Herod. II, 13,5—14,5; Cass. Dio LXXV, 1—2; кількісні дані див.: Pferdehirt 2002, S. 149—150). Звичайна тривалість служби в преторіанських когортах становила 16 років, однак у III ст. відомі й триваліші строки (CIL VI, 2697: 10 років у легіоні й 25 — у гвардії; CIL VI, 32660: 6 років у легіоні й 20 — у гвардії; більшу частину часу вони служили як

evocati, пор.: Durry 1954, p. 1628; 1968, p. 263—264). У будь-якому разі можна стверджувати, що Дрібал поступив на військову службу не пізніше 191 р. (за повних 16 років до своєї відставки). Очевидно, він прослужив щонайменше два або три роки у своєму легіоні (швидше за все, XI Клавдієвому), після чого його було переведено до преторіанської гвардії, що формувалася або була вже сформована Септимієм Севером. Отже, час служби в легіоні до переведення в гвардію у цьому випадку було включено в 16 років вислуги, необхідної для виходу у відставку в преторіанських когортах, що було загальним правилом в епоху Септимія Севера (див.: Kennedy 1978, p. 288—296). Ймовірно, подібною була кар'єра й чотирьох колег Дрібала, які вийшли у відставку на рік пізніше, у січні 208 р., і на рік раніше ніж він, у лютому 206 р.: L. Septimius Perula, C. Valerius Bassus (Pferdehirt 2004, № 49, 50), C. Iulius Martinus й C. Iulius Passar (RMD III, 188 й IV, 303). Два перших були уродженцями Нікополя (очевидно, на Істрі), тобто майже земляками Дрібала, два інших походили з Верхньої Паннонії; всі вони, можливо, починали службу в розквартированих у дунайських провінціях легіонах, що проголосили в 193 р. імператором Септимія Севера, а потім їх було переведено до преторіанської гвардії, швидше за все, в перший рік його правління. Інший ветеран-преторіанець, який вийшов у відставку в 204 р., також, певно, починав службу в дунайських легіонах: він був вихідцем зі Скупи (сучасне Скоп'є) у Верхній Мезії (RMD IV, 302). Те саме стосується й уродженця Павталії у Фракії M. Aurelius Sygio (без вказівки триби), який вийшов у відставку в 202 або 203 р. (Pfer-

dehirt 2004, № 46). Можна припустити, що всіх їх було переведено до преторіанських когорт Септимієм Севером приблизно одночасно, а різний час виходу у відставку пояснюється різним часом служби в легіонах до цього переведення. Очевидно, Септимій Север гвардію формував не лише з солдатів дунайських легіонів: напис CIL VI, 210 повідомляє про одного преторіанця, який вийшов у відставку на рік пізніше Дрібала, в 208 р., а почав свою службу в 190 р. у легіоні VI Ferrata, розквартированому в Палестині. Оскільки цей легіон спочатку підтримував Песценія Нігера та перейшов на бік Септимія Севера, можливо, безпосередньо перед битвою під Ісе, ветеран не міг бути переведений у гвардію раніше цієї події, а швидше за все перехід відбувся саме у зв'язку з цією подією; таким чином, із 18 років своєї служби він провів у Преторії не більше 13 (пор.: Kennedy 1978, p. 290—291). Колега Дрібала M. Cominius Memor (Pferdehirt 2004, № 48), який вийшов у відставку одночасно з ним, був уродженцем Ісаврії (Галатія), однак у якому легіоні він служив до переведення у гвардію, визначити неможливо.

Можна припустити, що після виходу у відставку Дрібал повернувся до рідного Дуростора, як це найчастіше робили ветерани-преторіанці. За яких обставин його диплом потрапив на територію, розташовану далеко на північ від Дунаю, що входила до зони поширення черняхівської культури, можна лише здогадуватися. Ймовірно, диплом потрапив до здобичі, взятої у Дуросторі або його околицях під час одного з варварських набігів III або навіть IV ст., однак, звичайно, це залишається не більше ніж здогадом.

- Іванов Р., Атанасов Г., Доневи П. История на Силистра. I. Античный Дуросторум. Силистра. — София, 2006.
- Калашиник Ю.П. Обломок римского воинского диплома из Херсонеса // ТГЭ — 1984. — 24. — С. 165—168.
- Тохтасьев С.Р. Из ономастики Северного Причерноморья: II. Фракийские имена на Боспоре // Этюды по античной истории и культуре Северного Причерноморья / Ред. А.К. Гаврилов. — СПб., 1992. — С. 178—199.
- Эк В. Император как глава войска. Военные дипломы и императорское управление // ВДИ. — 2004. — № 3. — С. 28—57.
- Alföldy G. Das Heer in der Sozialstruktur des Römischen Kaiserreiches // Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit. Gedenkschrift für Eric Birley / Hrsg. G. Alföldy, B. Dobson, W. Eck. — Stuttgart, 2000. — S. 33—57.
- Behrends O. Die Rechtsregelungen der Militärdiplome und das die Soldaten des Prinzipats betreffende Eheverbot // Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle / Hrsg. W. Eck, H. Wolff. — Köln; Wien, 1986. — S. 116—166.
- Beneš J. Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia. — Praha, 1978.
- Boyce A.A. The Twelfth Imperial Acclamation of Septimius Severus // AJA. — 1949. — 53. — P. 337—344.
- Bujor E. Cu privire la unele monumente de la Durostorum // SCIV. — 1960. — 11. — P. 141—154.
- Dana D. Les Daces dans les ostraca du désert Oriental de l'Égypte. Morphologie des noms daces // ZPE. — 2003. — 143. — P. 166—186.
- Dana D. Les noms de facture thrace dans LGPN IV: les noms fantômes et d'autres corrections // ZPE. — 2006. — 157. — P. 127—142.

- Degrassi A.I.* Fasti consolari dell'Impero Romano. — Roma, 1952.
- Detschew D.* Die thrakischen Sprachreste. — Wien, 1957.
- Durry M.* Praetoriae cohortes // RE. — 1954. — **21**, — Sp. 1607—1634.
- Durry M.* Les cohortes prétoriens. BEFAR, 146. — Paris, 1968. — Réimpression de l'édition 1938.
- Eck W.* Der Kaiser als Herr des Heeres; Militärdiplome und die kaiserliche Reichsregierung // Documenting the Roman Army. Essays in Honour of Margaret Roxan / Ed. by J.J. Wilker. — London, 2003. — S. 55—87.
- Fellmann R.* Die 11. Legion Claudia Pia Fidelis // Les Légions de Rome sous le Haut-Empire / Ed. by Y. Le Bohec. — Lyon, 2000. — P. 127—131.
- Forni G.* Le tribú Romane. III, 1. Le Pseudo-tribú. — Roma, 1985.
- Gerov B.* Zum Problem der Entstehung der römischen Städte am Unteren Donaulimes // Klio. — 1977. — **59**. — S. 299—309.
- Gerov B.* Landownership in Roman Thracia and Moesia (1st — 3rd century). — Amsterdam, 1988.
- Holder A.* Alt-Celtischer Sprachschatz. — Graz, 1961.
- Ivantchik A., Krapivina V.* A Roman Military Diploma Issued to a Sailor of the Classis Flavia Moesica // Chiron. — 2007. — **37** — P. 219—242
- Jung J.H.* Das Eherecht der römischen Soldaten // ANRW. — 1982. — II, 2, 14. — S. 302—346.
- Kennedy D.L.* Some Observations on the Praetorian Guard // Ancient Society. — 1978. — **9**. — P. 275—301.
- Kienast D.* Römische Kaisertabelle. — Darmstadt, 2004.
- Lieb H.* Die constitutiones für die stadtrömischen Truppen // Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle / Hrsg. W. Eck, H. Wolff. — Köln; Wien, 1986. — S. 322—346.
- Mirković M.* Die Entwicklung und Bedeutung der Verleihung des Conubium // Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle / Hrsg. W. Eck, H. Wolff. — Köln; Wien, 1986. — P. 167—186.
- Mócsy A.* Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomanenkriegen. — Budapest, 1954.
- Mócsy A.* Die Namen der Diplomempfänger // Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle / Hrsg. W. Eck, H. Wolff. — Köln; Wien, 1986. — P. 437—466.
- Párvan V.* Municipium Aurelium Durostorum // Rivista di filologia e d'istruzione classica (Torino). — 1924. — **2**. — P. 307—340.
- Patsch.* Durostorum // RE. — 1905. — **5**, — Sp. 1863—1864.
- Petrikovits, von H.* Die Canabae Legionis // Beiträge zur Römischen Geschichte und Archäologie. II. 1976—1991 (Beihefte der Bonner Jahrbücher, 49). — Köln, 1991. — S. 169—183. — (150 Jahre Deutsches Archäologisches Institut, 1829—1979. — Mainz, 1981. — S. 163—175).
- Pferdehirt B.* Die Rolle des Militärs für den sozialen Aufstieg in der römischen Kaiserzeit (Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Monographien, 49). — Mainz, 2002.
- Pferdehirt B.* Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer, 37). — Mainz, 2004.
- Ritterling.* Legio // RE. — 1924—1925. — **12**, — Sp. 1211—1829.
- Rohden, von P.* Aurelius, 46 // RE. — 1896. — **2**, — Sp. 2434—2453.
- Roxan M.* Observations on the Reasons for Changes in Formula in Diplomas circa AD 140 // Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle / Hrsg. W. Eck, H. Wolff. — Köln; Wien, 1986. — P. 265—292.
- Rubin Z.* Dio, Herodian, and Severus' Second Parthian War // Chiron. — 1975. — **5**. — P. 419—441.
- Schmidt K.H.* Die Komposition in gallischen Personennamen // Zeitschrift für celtische Philologie. — 1957. — **26**. — S. 33—301.
- Speidel M.P.* The Soldiers' Homes // Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle / Hrsg. W. Eck, H. Wolff. — Köln; Wien, 1986. — S. 467—481.
- Velkov V.* Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity. — Amsterdam, 1977.
- Velkov V.* Durostorum — Drástär — Silistra // Antike und Mittelalter aus Bulgarien / Hrsg. V. Beševliev, J. Irmischer. — Berlin, 1960. — P. 214—218.
- Velkov V.* Epigraphische Beiträge zur historischen Geographie der Moesia Inferior // Studia Balcanica (Sofia). — 1970. — **1**. — P. 55—60.
- Velkov V.* Roman Cities in Bulgaria. — Amsterdam, 1980.
- Vittinghoff F.* Die rechtliche Stellung der canabae legionis und die Herkunftsangabe castris // Chiron. — 1977. — **1**. — P. 299—318.

- Wagner W.* Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus. — Berlin, 1938.
- PIR²: Prosopographia Imperii Romani Saec. I—III: 2nd ed. / Ed. E. Croag, A. Stein, L. Petersen, K. Wachtel, M. Heil et al. — Berlin, 1933.
- RMD I: Roxan M.M. Roman Military Diplomas 1954 to 1977 (Inst. of Archaeology, Univ. of London, Occasional Publication 2). — London, 1978.
- RMD II: Roxan M.M. Roman Military Diplomas 1978 to 1984 (Inst. of Archaeology, Univ. of London, Occasional Publication 9). — London, 1985.
- RMD III: Roxan M.M. Roman Military Diplomas 1985 to 1993 (Inst. of Archaeology, Univ. of London, Occasional Publication 14). — London, 1994.
- RMD IV: Roxan M.M., Holder P. Roman Military Diplomas IV (Bull. of the Inst. of Classical Studies, Suppl. 82). — London, 2003.
- RMD V: Holder P. Roman Military Diplomas V (Bulletin of the Institute of Classical Studies, Suppl. 88). — London, 2006

Одержано 10.05.2007

A.I. Ivanchik, O.G. Pohorilets, P.B. Savvov

НОВЫЙ РИМСКИЙ ВОЕННЫЙ ДИПЛОМ С ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ

В статье публикуется римский военный диплом, обнаруженный летом 2006 г. в Хмельницкой обл. Диплом датируется 30 марта 207 г. и был выдан ветерану одной из преторианских когорт — уроженцу Дуростора (совр. Силистра), от имени которого сохранился когномен Dribalus. Судя по имени, ветеран был дакийцем по происхождению. Скорее всего, после выхода в отставку ветеран вернулся в родной Дуростор. Обстоятельства, при которых диплом попал на территорию Хмельницкой обл., находящуюся далеко к северу от Дуростора, остаются неизвестными.

A.I. Ivantchyk, O.H. Pohorilets, R.V. Savvov

NEW ROMAN MILITARY DIPLOMA FROM THE TERRITORY OF UKRAINE

The article is a publication of a new Roman Diploma discovered in summer 2006 in Khmelnytska Oblast. The Diploma is dated to 30 March 207 AD and was presented to a veteran of one of the Praetorian cohorts, native of Durostorum (Silistra today), and of whose name only cognomen Dribalus preserved. Judging from the name the veteran was the Dacian by birth. Apparently, after retirement the veteran returned to his native Durostorum. The circumstances in which Diploma appeared on the territory of Khmelnytska Oblast, situated far north from Durostorum, remain unknown.

М.А. Хомчик, С.А. Сорокіна

ВІДБИТКИ АНТИЧНИХ КАМЕЙ ХVІІІ ст. У ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено колекції відбитків античних камей, створеній у другій половині ХVІІІ ст. німецьким майстром Ф.Д. Ліппертом.

В археологічних фондах Національного музею історії України (НМІУ) зберігається колекція відбитків камей. Частина виробів вдалося атрибуувати: їх було виготовлено дрезденським майстром Філіпом Даніелем Ліппертом, решту — майстрами ХVІІІ—ХІХ ст.

Виробництво відбитків із різьблених каменів та їх імітацій розвивалося поряд із мистецтвом

гліптики вже в давнину. Саме завдяки ним ми маємо змогу ознайомитися з багатьма гемами, що слугували їм за зразок, але не збереглися до нашого часу. Відбитки переважно виготовляли зі скла. Скляні імітації, поряд зі справжніми гемами, вирізаними з твердого каменю, призначалися для задоволення практичної потреби людей в особистій печатці, що була найпоширенішим знаком власності. У Давньому Римі

© М.А. ХОМЧИК, С.А. СОРОКІНА, 2008

тиражовані у великій кількості скляні відбитки портретних гем відігравали велику роль. За доби середньовіччя виробництво виливків із різьблених каменів та литиків не припинялося. Склад скляних паст та інших мас зберігали в таємниці. Майстри, користуючись невіглаством покупців, видавали свої вироби за справжні геми. На середньовічних предметах церковного побуту (релікваріях, процесійних хрестах тощо) поряд із кольоровими та коштовними каменями постійно трапляються литики античної доби та пізніших епох.

У XVIII ст. розпочався новий етап в історії гліптики — останнє у тривалій історії цього мистецтва піднесення, що тривало понад століття і було зумовлено загальним інтересом суспільства до античної епохи. Першою ознакою піднесення, як і за доби Відродження, стало колекціонування різьблених каменів. У той час вважалося справою честі зібрати подібну колекцію, тому не дивно, що виробництво відбитків та імітацій гем розвинулося в небачених раніше масштабах. Мода на різьблені коштовні камені змушувала тих, хто не міг купити справжні геми, колекціонувати їх відбитки, виготовлені з воску, сірки, гіпсу, скла або інших матеріалів. Компактність відбитків, а також їх відносна дешевизна давали змогу навіть людям середнього статку мати більш-менш точні відтворення антиків (Каган 1971, с. 54—56). Багаті колекціонери створювали спеціальні лабораторії, де виготовляли відливки і копії з гем, що їм належали. Виробництво паст, «яке служить користі й розвазі» або «знанню і задоволенню», створювало ілюзію художньої творчості. Виготовленням відбитків власноручно займалися Філіп Орлеанський, мадам де Помпадур, Катерина II та ін. (Неверов, 1988, с. 5—7). У той період з'являлися ентузіасти — колекціонери і вчені, які розшукували в зібраннях Європи оригінали і копії античних різьблених каменів спеціально для того, щоб зробити з них відбитки для своїх колекцій. Склалися каталоги, завдяки яким колекції відбитків ставали доступними вченим, художникам, археологам, антикварам, колекціонерам та ювелірам.

У цій галузі успішно працював дрезденський колекціонер Філіп Даніель Ліпперт (1702—1785). Він народився в м. Мейсен (Німеччина) у бідній родині ремісника-чинбаря. Спочатку він отримав професію скляра, пізніше працював як художник по порцеляні на Мейсенській мануфактурі, далі відкрив власну школу малювання. У 1764 р. його було призначено професором античного мистецтва у Дрезденській академії мистецтв.

У 1738 р. Ф.Д. Ліпперт вперше ознайомився з різьбленням по каменю в одному приватному

зібранні, що визначило його подальше життя. Згодом у нього виник план створення великого систематично впорядкованого з коментарями зібрання відбитків. Протягом кількох років він зібрав велику кількість копій із давніх різьблених каменів. Головним досягненням Ф.Д. Ліпперта стала розробка нового матеріалу для виготовлення відбитків камей, що були значно якіснішими й кращими за звичайні сірчані або гіпсові. Ф.Д. Ліпперт зазначав недоліки різних мас: сірка неприємно пахне, тріскається від зміни температури, сургуч тріскається, швидко усихає і втрачає чіткість, гіпс із часом руйнується. Якщо матриці Ф.Д. Ліпперт виготовляв зі скла, то відливки — з винайденої ним суміші саксонської талькової землі і риб'ячого глею, що надавало їм більшої міцності та блиску. Багатолітній досвід підтвердив неперевершені властивості винайденого рецепту. Готові вироби не зменшувалися в розмірі, не тріскалися, могли зберігатися за різної температури. Єдиним недоліком була втрата блиску внаслідок підвищеної вологості. Пил можна було видаляти м'яким волоссяним пензликом без втрати чіткості зображення (Zwierlein-Diehe, 1970, S. 16—17).

Відібравши найкращі зразки, Ф.Д. Ліпперт створив Кабінет (так тоді називали художні колекції) відбитків під назвою «Дактиліотека». До XVIII ст. слово «дактиліотека» означало «дорогоцінний футляр для персня». У XVIII ст. значення цього терміна було визначено так: «Стародавні називали подібне зібрання багатьох дорогоцінних каменів (...) дактиліотеками» (Heres 1971, S. 65—66). Після появи «Дактиліотеки» Ліпперта так стали називати колекції пастових виробів.

Загалом було три видання «Дактиліотеки»: перше — 1753 р. складалося з одного тому і містило близько тисячі відбитків; друге — 1755—1762 рр. у трьох томах із латинським каталогом під назвою *Dactylithoteca universalis*; третє — 1767 р. (два томи), 1776 р. (доповнення) з німецьким каталогом. Мета Ф.Д. Ліпперта полягала у тому, щоб зробити вивчення камей доступним для широкого кола не лише дослідників, а й митців. У передмові до каталогу він писав: «Мій задум полягав у тому, щоб принести користь моїм співвітчизникам, німцям, і представити їм ці дорогоцінні залишки старовини з невеликими коментарями» (Lippert 1767, S. IV).

Опис для видання 1755—1762 рр. було складено латиною відомим філологом професором Й.Ф. Кристом тиражем у 2000 номерів. Каталог останньої третьої тисячі Ф.Д. Ліпперт склав самостійно, а на латину його переклав професор Геттінгенського університету Гейне. Проте латинський текст звучував коло користувачів, і

Рис. 1. Титульні сторінки каталогів «Дактиліотеки» (1767) і «Доповнення» (1776) Ф.Д. Ліпперта

мета Ф.Д. Ліпперта, за його власним висловом, залишалася не досягнутою. З огляду на це третє видання «Дактиліотеки» супроводжувалося каталогом німецькою мовою, складеним ним особисто (Lippert 1776). Каталоги Ліпперта заслуговують на окрему увагу.

Оригінальні, надруковані готичним шрифтом німецькі видання 1767 і 1776 рр. (рис. 1) зберігаються у м. Київ лише в бібліотеці Інституту археології НАН України. Каталог сформовано за тематичним принципом. Кожен із підрозділів присвячено зображеному на камеї античному божеству: перший розділ — Сатурну і Юпітеру; другий — Нептуну, Плутону й Кібелі; третій — Мінерві; четвертий — Аполлону; п'ятий — Вулкану; шостий — Меркурію, сьомий — Бахусу; восьмий — Геркулесу; дев'ятий — менш значним та єгипетським богам, а також алегоричним сюжетам; десятий — зображенню жертвоприношень і богослужінь. Усі підрозділи мають суцільну нумерацію, а посилання на номери зібрання розташовані на правому або лівому полі сторінки, де вказано номер тисячі й порядковий номер відбитка. Оскільки принцип формування каталогу тематичний, описи відбитків камей з усіх трьох тисяч розташовано у черезсмужному порядку. Цей принцип покладено і в основу побудови «Доповнення», що містить додаткові матеріали до кожного із зазначених розділів. У каталозі описано оригінальні камеї, з яких було зроблено відбитки. Кожен опис міс-

тить вказівку на матеріал, музей чи приватне зібрання, з якого взято річ, аналогію (якщо відома), опис зображення і, в разі потреби, пояснення міфологічного сюжету, іноді з цитатами античних авторів в оригіналі. Пояснювальна частина була суттєво розширена порівняно з латинським текстом Криста (Furtwängler 1900, S. 414—415). Каталоги супроводжують зібрання відбитків і фактично становлять з ним єдине ціле, що являє собою пам'ятку археологічної і мистецтвознавчої думки другої половини XVIII ст.

Характерною особливістю зібрання відбитків камей Ф.Д. Ліпперта було оформлення ящиків у вигляді книги з висувними шухлядками. У НМІУ зберігається «Дактиліотека» третього видання 1767 р., що відрізняється від попередніх характерним оформленням і дизайном (рис. 2). На жаль, вона не повна: — один ящик у вигляді книги з 20 висувними шухлядками і 8 окремих шухляд. Ящик (56,5 × 34 × 21,7 см) обтягнуто тонкою шкірою, прикрашеною по краю рослинним орнаментом ручного тиснення. Корінець книги розділено псевдоребрами на 7 смуг, також прикрашених золотим орнаментом. Усередині ящика на спеціальних рейках розміщено висувні шухлядки (32 × 17,5 см), у яких на зеленому папері закріплено білі, окантовані золотавим папером відбитки (рис. 3). Шухлядки в книзі було закрито дощечкою, що імітувала обріз книги (не збереглася). Для створення ящика і шухлядок використано різні породи

Рис. 2. Ящик-книга із зібранням відбитків камей (колекція НМІУ)

Рис. 3. Висувні шухлядки з відбитками камей

Рис. 4. Зібрання відбитків камей XVIII—XIX ст. У центрі — «Дактиліотека» Ф.Д. Ліпперта. Аугсбург (Німеччина)

дерева — дуб, горіх, липу. Ручки на шухлядках вироблено зі слонової кістки у вигляді круглого стрижня з дископодібним потовщенням у середній частині з круглою пласкою голівкою. На корінці книги розташовано напис: «PHILIPP DANIEL LIPPERTS DACTYLIOTHEC», під ним другий, що визначав тисячу: «HISTORISCHES TAUSEND» (історична тисяча). На інших томах були написи: «MYTHOLOGISCHES TAUSEND» (міфологічна тисяча), «EIN SUPPLEMENT» (доповнення) (Schatzkästchen ... 1989, S. 148—149).

За старими номерами, що збереглися на відбитках, вдалося визначити, що шухлядки, які зберігаються в НМІУ, належать до всіх трьох тисяч, але жодна з тисяч не представлена повністю. Відбитки з НМІУ забруднені, можливо, це сліди тиражування. Упаковка виробів у вигляді книги потребує реставрації, шкіра палітурки пересохла, місцями відклеїлася і порвалася, золочення стало ледь помітним. Походження колекції відбитків із НМІУ залишається нез'ясованим.

Можна припустити, що вона потрапила до музею не раніше першої половини XX ст., оскільки в деяких шухлядках збереглися етикетки звіряння, проведеного, ймовірно, співробітницею музею А.К. Рассадович, яка працювала до Великої Вітчизняної війни у скіфо-античному відділі музею. У 1977 р. цю колекцію було записано до допоміжного фонду «Ранній залізний вік. Античні міста-держави Північного Причорномор'я» як безпаспортну. Атрибуцію частини колекції вдалося зробити лише в 2006 р.

На території України «Дактиліотеки» Ліпперта є рідкісним явищем (нам відомо ще одне зібрання в Одеському археологічному музеї), у Росії примірник Ф.Д. Ліпперта зберігається в Ермітажі, у Німеччині вони є у багатьох музеях і бібліотеках, зокрема в Археологічному інституті Геттінгена, Аугсбурзі (придбане Паулем фон Штеттенном для гімназії Св. Анни), Академії мистецтв Берліна та ін. (рис. 4).

У свій час «Дактиліотеки» вважалися довідковим виданням з античного мистецтва. Виготовлені Ф.Д. Ліппертом зібрання відбитків камей були придбані великою кількістю університетів, бібліотек, музеїв, навчальних закладів і приватних осіб. Великого значення набули вони в галузі освіти й слугували важливим навчальним посібником для художників-початківців, і були покликані розвивати смак до античного мистецтва. Самого Ф.Д. Ліпперта вважають попередником видатного німецького вченого І. Вінкельмана (1717—1768), для якого камей стали джерелом, на основі якого було засновано (Словарь античности 1989, с. 103—104) археологію мистецтвознавчого напрямку (Zabernmainz 1983, S. 160).

Відбитки камей пережили кілька століть, зберігши для майбутніх поколінь неповторні зображення на давніх різьблених каменях.

Висловлюємо вдячність за допомогу в атрибуції колекції співробітнику відділу західно-європейського мистецтва Державного Ермітажу (Російська Федерація) Юлії Освальдівні Каган.

- Каган Ю.О. Кабинет слепков Джеймса Тасси в Эрмитаже // ТГЭ. — 1971. — 14. — С. 54—56.
- Неверов О.Я. Античные камеи в Эрмитаже. — Л., 1988.
- Словарь античности. — М., 1989.
- Furtwängler A. Die Antiken Gemmen. Geschichte der Steinschneidekunst im Klassischen Altertum. — Leipzig; Berlin, 1900. — В. 3.
- Heres G. Daktyliotheken der Goether-Zeit // Staatliche Museen zu Berlin. Forschungen und Berichte. — Berlin, 1971. — В. 13. — С. 65—66.
- Lippert F.D. Daktyliothec. Das ist Sammlung geschnittener Steine der Alten aus denen vornehmsten Museis in Europa zum Nutzen der schönen Künste und Künftler in zwei Tausend Abdücken. — Leipzig, 1767.
- Lippert F.D. Supplement zu Philipp Daniel Lipperts Daktyliothec bestehend in Tausend und neun und vierzig Abdücken. — Leipzig, 1776.
- Schatzkästchen und Kabinettschrank. Möbel für Sammler. — Berlin, 1089.
- Zabermainz Philipp von. Vier Glaspasten nach Antiken Gemmen-Werke der Antike. — 1983.
- Zwierlein-Diehe E. Glaspasten Lipperts // Glaspasten am Martin-von-Wagner-Museum der Universität Würzburg. — München, 1970.

Одержано 19.06.2007

М.А. Хомчик, С.А. Сорокина

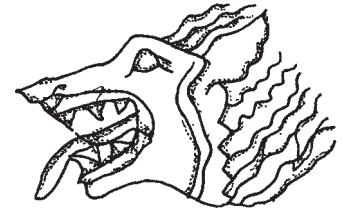
ОТПЕЧАТКИ КАМЕЙ XVIII в. В СОБРАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

В Национальном музее истории Украины хранится часть «Дактилиотеки» Ф.Д. Липперта, дрезденского мастера второй половины XVIII в., разработавшего оригинальную методику создания отпечатков камей. Собираание коллекций камей было распространенной практикой в XVIII—XIX вв., когда изучение наследия античности было неотъемлемой частью исторического и художественного образования, много внимания им уделяли коллекционеры, среди которых были и европейские монархи. Создание отпечатков камей способствовало их популяризации и широкому распространению среди ученых, художников, археологов, антикваров, коллекционеров и ювелиров. Поскольку многие античные оригиналы не сохранились до нашего времени и известны только по отпечаткам, «Дактилиотеки» являются ценным источником для изучения истории и искусства античности. Для территории Украины «Дактилиотеки» — крайне редкое и малоизвестное явление, поэтому их публикация может инициировать поиск и атрибуцию подобных собраний в других музеях.

М.А. Khomchyk, S.A. Sorokina

THE 18th c. IMPRINTS OF ANCIENT GREEK CAMEOS IN COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE

The National Museum of History of Ukraine contains a part of «Dactyliotec» of Ph.D. Lippert, craftsman from Dresden of the second half of the 18th c., who developed an original methodology of producing the imprints of cameos. Cameos collecting was a widespread practice in the 18th—19th cc., when classical studies were integral part of historical and artistic education, and when collectors, and European monarchs among them, paid much attention to these items. Producing the imprints of cameos contributed to their popularizing and wide spreading amidst scholars, artists, archaeologists, antiquarians, collectors, and jewellers. Inasmuch as a lot of ancient originals have not preserved to our time and are known only from imprints, «Dactyliotecs» appear to be valuable source for studying classical history and art. «Dactyliotecs» are extremely rear and little known on the territory of Ukraine, therefore, their publication can help in finding and attribution of such collections in other museums.

Г.О. Станиціна

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ПРО ПОВЕРНЕННЯ ЦЕРКОВНИХ ЦІННОСТЕЙ МУЗЕЙНОГО ЗНАЧЕННЯ В 1923 р.

Стаття вводить у науковий обіг унікальні архівні матеріали, що відбивають зусилля Всеукраїнської академії наук у 1923 р., спрямовані на повернення речей музейного значення з числа вилучених у 1922 р. із церковних та монастирських ризниць України Комісією по допомозі голодуючим унаслідок неврожаю 1921 р. У наведених документах збережено орфографію та стиль того часу.

Спільними зусиллями Всеукраїнської академії наук (ВУАН) та Головполітосвіти у вересні 1922 р. в Україну було повернуто першу партію церковних цінностей музейного значення з числа вилучених із церков та монастирів України навесні 1922 р. Комісією по допомозі голодуючим *. Безпосередньо це завдання виконували: дійсний член Археологічного комітету при ВУАН, хранитель Першого Державного музею Данило Михайлович Щербаківський, представник ВУАН, хранитель Третього Державного музею Антін Хомич Середа та представник музейно-виставкової секції Головполітосвіти із Харкова Ольга Феофілівна Степанова.

За місяць напруженої праці вони відібрали понад 3 тис. експонатів, які було перевезено до Києва й передано на зберігання до Першого Державного музею. Проте в Гохрані (Державному сховищі) ще залишалися речі, вилучені в провінціях України, серед яких також були високохудожні історичні предмети. На вимогу Українського представництва в РРФСР розбір цінностей, вилучених із церков України, було припинено до приїзду представників України (Ф. 9, № 170, арк. 312, 373).

Уже 9 січня 1923 р. у Київ надійшла телеграма з Москви з поміткою «Срочная», адресована Д.М. Щербаківському:

«Не позднее 11 января будет происходить Гохране разбор церковных ценностей том числе привезенных харьковского округа и всего Левобережья тчк Нахожу Ваше присутствие необходимым 9/1/23 № 4483 Полоз» (Ф. 9, № 170 арк. 210).

* Див.: Станиціна Г.О. Архівні документи про рятування Всеукраїнською академією наук (ВУАН) музейних цінностей, що вилучали для допомоги голодуючим в 1922 році // Археологія. — 2006. — № 2.

У відповідь Данило Михайлович написав листа, чернетка якого зберігається в його особовому фонді в Науковому архіві Інституту археології НАН України:

«11/І.23 р. _ Полозу _ Москва _ Високоповажний товаришу. Щиро дякую за честь зроблену мені Вами пропозицією закінчити отбор музейних річей з вилучених церковних цінностей, але виконати цього не в силі. Грошей на це начальство мос не дає, зараз і у нас в Києві і в Харкові і взагалі в Україні музейна справа і справа охорони пам'яток старовини й мистецтв перебуває в катастрофічному стані. Відає нею не Главнаука — як в Росії, а Політосвіта. Люде, які заправляють справою, може й дуже добрі комуністи, але на мистецтві і старовині не розуміються, підход у них не научний, а виключно політичний і справи руйнуються. Наприклад, Харківською Главполітосвітою вирішено закрити всі Харківські музеї, а речі з них звести в один будинок, де має бути утворено один соціальний Музей. Автори проекту ще й самі добре не знають, що цей соціальний Музей має собою уявляти, а тим часом ... музеї нищаться — особливо потерпів прекрасний Музей Слобожанщини, з якого багато річей вже пропало.

У Києві Комітет охорони пам'ятників старовини не одержує коштів, кошториси що він представляє, зовсім викидаються з кошторису Наробразу і в результаті прекрасні пам'ятники старого Києва й так попсовані й понижені під час горожанської війни один за одним гинуть. Особливо боляче констатувати загибель рештків палацу кн. Володимира Святого, що трапилась декілька місяців тому назад. Якби держава отпустила хоч мінімальні кошти.

Щоб урятувати справу потрібно ґрунтовної реформи і коштів, бо без них нічого подіяти не вдасться.

У Києві Комітет охорони пам'ятників старовини й мистецтв, на відповідальності яко-

го лежить охорона першорядних пам'ятників світового значення як Софій[ський] Собор, Лавра, Кири[лівська церква], [Михайлівський] Золотовер[хий]), в який входять представники Академії Наук, Ак[адемії] Мистецтв і цілий ряд музейних діячів рахується напівофіційною інституцією при інструкторі по музейним справам ГубПолітосвіти. Не тільки всі члени Комітета працюють безплатно, але взагалі коштів не отпускають на охорону старовини, а кошториси, що їх представляв Комітет в 1922 р. викидались зовсім з кошторису Наробразу.

Коли Предст[авництво] має можливість, то вишліть кошти міні й т. Середі (один чоловік несправиться) аби ми могли зробити отборку музейних річей.

З пошаною ...» (Ф. 9, № 168/9-1632).

Отже, через брак коштів члени української Музейної комісії не змогли вдруге поїхати до Москви для експертизи вивезених церковних цінностей. Проте на допомогу прийшли російські колеги з Главмузею, які, працюючи над виділенням музейних речей із цінностей, вилучених на території Російської Федерації, допомогли врятувати й частину цінностей із України. В Науковому архіві ІА НАН України зберігається машинописна копія такого документа:

«Опись историко-художественных предметов в Гохране. Силиным — 26 января 1923 г.

УКРАИНА

Кременчуг

1) Убор на Евангелии — средник, 4 Евангелиста, верхняя часть корешка, 2 задника и 1 застежка — сер. 18 в.

2) Убор на Евангелии — из 5 предметов Гравир работы сер. 18 в. «Южная работа».

3) Крест напрестольный четырех-конечный с округлыми концами с изобр. Распятія и Страстей сер. 18 в.

4) Убор на Евангелии из 5 предметов и средника с оборотной стороны с изобр. Николая Чудотв. «Вклад Григория Куреня сер. 18 в.»

5) Крест чек. 18 (Горин нет)

6—10) 5 частей от Евангелия 18 в.

11) Оправа Креста, к нему горка и шар сер. 18 в.

12) Потир и поддон сер. 18 в.

Неизвестно откуда

13) Евангелие накрест 7142 г. Оправа 2-я пол. 19 в.

14) Евангелие накрест 7152 г. Оправа к 19 в.

15) « » 7135 Оправа 1875

16) Чарочка чек. 1774 г.

УКРАИНА

17) Один ящик с серебряной и медной монетой (всего 68 штук)

Запакован ящик с 131 Музейными предметами Украины № 4262

вес 4 п. 30 ф. 24 зол.

(подпись)

26 января 1923 г.

С подлинным верно:» (Ф. 9, № 110, арк. 55).

На цьому документі немає жодних підписів, але розрахунки, зроблені Д.М. Щербаківським на звороті аркуша, засвідчують, що цю копію зроблено для нього в 1920-х рр., найімовірніше — 1923 р. Швидше за все, друкарка зробила кілька помилок, друкуючи цей документ, наприклад: рік 7142, очевидно, слід читати як 1742 і т. п., а вираз «(Горин нет)», напевно, означає «Горки нет».

У липні 1922 р., коли Гохран, не чекаючи на приїзд українських експертів, почав розбирати цінності, вивезені з України, згаданий Сілін разом із двома іншими представниками московського Главмузею — Мамуровським і Чіріковим — також допомогли врятувати частину предметів музейного значення, виділивши 8 ящиків цінних речей із 311, що встигли переглянути і перепакувати працівники Гохрану за 2 тижні (Ф. 9, № 170, арк. 395).

Коли в травні 1923 р. Д.М. Щербаківський та А.Х. Середя приїхали до Москви для завершення експертизи вивезених цінностей, вони одержали з комори Гохрану ящик № 4262, зданий на зберігання Сіліним. Зберігся акт перевірки цього ящика:

«Акт. 25 мая 1923 года мы, нижеподписавшиеся, заведующий Операционным Отделом тов. Комарь, оценщик Производственного Отдела тов. Панфилов, контролер тов. Вайсберг, ст. контролер Операционного отдела тов. Айн и представители Главмузея тов. Силина и Украины тов. Щербаковский, составили настоящий акт в том, что при выдаче Украинскому музею было вскрыто место за № 4262, полученное из кладовой Бронной со счета детальной сортировки серебра Помгола по ордеру № 666 от 28/V-23 г. Упаковки и печати Гохрана и Контроля Серебряного отдела № 2 оказались целыми.

Картонка, находящаяся внутри от 26 января 1923 г. подписана весовщиком Беловым и контролером неразборчиво.

При осмотре содержимого ящика оказалось: количество вещей правильно, но вес оказался 4 п. 23 ф. 63 з. 88 д., а не 4 п. 30 ф. 24 з.; разницу 6 ф. 56 з. 08 д. необходимо списать» (Ф. 9, № 170, арк. 209).

На документі наявні підписи всіх зазначених в акті осіб. Друкарка, схоже, зробила дві помилки: прізвище Сіліна надруковано в жіно-

чому роді та неправильно зазначено дату видачі ордера № 666, можливо, це 23 травня, а не 28, адже акт складено 25 травня того самого року.

Як впливає із цих двох документів, незважаючи на те, що відсутність фінансування не дала змоги Д.М. Щербаківському та А.Х. Середі вчасно приїхати до Москви для відбору церковних цінностей музейного значення, понад 4 пуди цих предметів було врятовано від знищення працівниками Главмузею, які проявили солідарність з українськими науковцями.

На той час у Києві було ще багато роботи з церковними цінностями, привезеними з Москви у вересні 1922 р. У Першому Державному музеї зберігалось 29 ящиків, вміст яких потрібно було звірити з описами, упорядкувати, вивчити і розподілити між музеями України. 29 березня 1923 р. відбулося чергове засідання Археологічного комітету при ВУАН, на якому О.П. Новицький доповів:

«Секція Мистецтв вже вирішила взятися за дослідження та розміщення по музеях срібла, що було вивезено до Москви торік, і для чого, ще 24-го жовтня обібрана була Комісія під його [Новицького] головуванням з Д.М. Щербаківського, Ю.Ф. Красицького, Ф.Л. Ернста та А.Ф. Середи. Крім того, й Предсовнарком Раковський, у своїм листі до Предгубвиконкома, від 5-го цього березня, підкреслив негайність цієї справи. Але така робота відбирає дуже багато часу у наукових діячів, так що не можна таку працю зробити дурно; крім того, вона потребує чимало коштів і на необхідний ремонт декотрих річей. Тому він, Новицький, звернувся зпочатку до Академії Наук, але там зовсім бракує грошей; тоді він звернувся до Політпросвіту, — там йому відповіли, що на цей час усі кошториси уже затверджені й нових асигновок робити не можна. Але незабаром має приїхати Предглавпрофобр Я.П. Ряппо. Тому він пропонує, чи не може Археологічний Комітет звернутися до Предглавпрофобра з відповідним проханням і подати йому до уваги, що гроши на цю справу можна дістати від ліквідації книжок, що були конфісковані в Лаврі. Ухвалено: звернутися до Главпрофобра Я.П. Ряппо з таким проханням...» (ВУАК, № 5, арк. 10, 10 зв.).

Текст цього листа було закреслено і чорнилом дописано: *«Замість викресленого листа, послано інший, що й додається тут окремо»*. Текст нового листа наведено в протоколі засідання Археологічного комітету ВУАН від 24 квітня 1923 р., що відбулося за участі члена Наукового комітету А.І. Ряппо. Головував на засіданні академік Ф.І. Шміт, секретарював —

О.П. Новицький, брали участь академіки М.Ф. Біляшівський і М.П. Василенко (ВУАК, № 5, арк. 11).

У протоколі зазначено:

«Голова Комітету повідомив А.І. Ряппо про справу з «Музейним Городком» та про справу з музейними цінностями, що вивезено з Московського Госхрана. Разом з цим передано їй записку до Предглавпрофобра Я.[П.] Ряппо такого змісту: «В конце июля 1922 года срочной телеграммой Главполитпросвета Украины был вызван хранитель Исторического Отдела Первого Государственного Музея, Д.М. Щербаковский, в Москву, в Госхран, для отбора музейных предметов из находившихся там ценностей, изъятых из церквей и молитвенных домов Украины. Этот отбор был выполнен Д.М. Щербаковским в сотрудничестве с представителем ВУАН А.Ф. Середой, и представителем Музейно-Выставочной Секции Главполитпросвета, О.А. Степановой, после чего, согласно предписаниям Полномочного Представителя У.С.С.Р. в Р.С.Ф.С.Р., от 2 сентября 1922 года № 2386, и Главполитпросвета от 9 сентября 1922 г. за № 2638, ценности были отвезены в Киев, в Первый Государственный Музей на предмет изучения их Всеукраинской Академией Наук и распределения их между музеями Украины. Ценности упакованы в 29 ящиках и состоят приблизительно из 3200 предметов старинных ювелирных изделий, имеющих выдающийся исторический и художественный интерес. На неотложность разбора и научного описания вещей указал и Предсовнарком тов. Раковский в письме на имя Киевского Предгубисполкома тов. Яна, от 5 марта с. г., за № 3107, где он пишет: «Напоминаю Вам снова относительно ящиков ценностей, возвращенных из Москвы, потому что они представляют исключительный художественный и исторический интерес». Всеукраинская Академия Наук, для выполнения этой работы, организовала, еще 24 октября 1922 г., Комиссию из пяти специалистов, под председательством академика А.П. Новицкого. Принимая во внимание, что Комиссия не может за час времени обмерить, обследовать и описать более 4—5 вещей, на всю работу потребуется до 800 часов высококвалифицированного труда. Кроме оплаты труда специалистов-искусствоведов, требуется еще оплата мастеров, которые будут приводить в исправность погнутые и поломанные вещи, а также и оплата фотографических работ. Необходимо, наконец, отпустить некоторые средства и на канцелярские, и упаковочные принадлежности. Всеукраинская Академия Наук, которая сама ограничена в своих средствах, не имеет возможности отпустить средства на работу, предложенную Главполит-

просветом. Главполитпросвет до сих пор никаких средств на это не отпустил. Археологический Комитет ВУАН обращается к Вам с покорнейшей просьбой дать распоряжение об отпуске необходимых средств на эту работу. Весь этот расход, или по крайней мере, значительная часть его мог бы быть покрыт из сумм, вырученных от продажи хотя-бы части грандиозного количества конфискованных Губликвидкомом в Лавре неброшюрованных печатных листов и духовных изданий, которые предполагено продать на вес в качестве макулатуры» (ВУАК, № 5, арк. 11). 24 квітня 1923 р., коли відбулося засідання Археологічного комітету ВУАН, із Канцелярії Неодмінного Секретаря ВУАН директору Першого Державного музею було надіслано листа такого змісту: «Всеукраїнська Академія Наук, повідомляючи Вас, що 24 квітня о 6 год. дня розпочинає свою працю Комісія, організована згідно пропозиції ГлавПолітПросвіти Академію Наук для наукового обслідування старовинного срібла, що привезено з Московського Гохрану і переходується в І Державному Музеї, ласкаво просить вас допомогти Комісії в цій справі.

В склад Комісії входять: акад. О.П. Новицький (Голова Комісії), хранитель Історичного відділу І-го Державного Музею Д. Щербаківський, Хранитель Художнього відділу І-го Державного Музею А. Середа, хранитель Музею Інституту Пластичних Мистецтв Ф.Л. Ернст і хранитель Музею Софійського Собору — Ю.Ф. Красицький.

При роботах Комісії має бути присутнім представник Державного Контролю, якому своєчасно послано повідомлення. Неодмінний секретар ВУАН академік А. Кримський, ПомУправ-Канц. Базилевич» (Ф. 9, № 170, арк. 325).

Цей документ уперше засвідчує, що хранитель Третього Державного музею А.Х. Середа став співробітником Першого Державного музею і завідував художнім відділом. Однак, очевидно, він обійняв цю посаду ще восени 1922 р., оскільки в чернетці плану роботи, що зберігається в особовому фонді Д.М. Щербаківського, в розділі «Перший Державний Музей» у пункті 1 записано: «Назначити Середу зав. худож[нім] і худ[ожньо]-пром[исловим] від[відділами]» (Ф. 9, № 170, арк. 394). Хоча дату на цьому аркуші не проставлено, встановити її дає змогу розділ під назвою «Перевозка цінностей», де в одному із пунктів зазначено: «Подяку од Академії: Приходькові, Лінниченкові і Езерскому» (Ф. 9, № 170, арк. 394). У виписці з протоколу засідання Комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини при експертно-виставково-музейній секції Губполітосвіти від 16 вересня 1922 р. є такий запис:

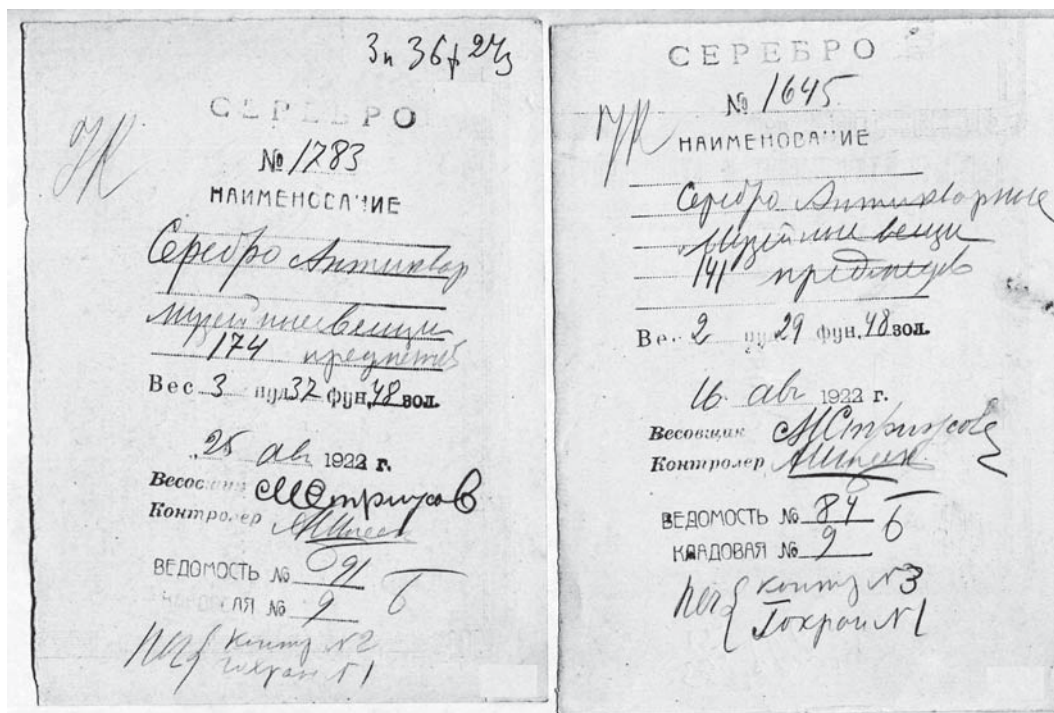
«2) выразить от имени ВУАН благодарность тт. Приходько, Линниченко, Езерскому за содействие, оказанное ими при передаче в Москве и перевозке в Киев ценностей историко-художественного значения» (Ф. ВУАК, № 4, арк. 33 зв.).

Згідно з розпорядженням Академії наук, 24 квітня 1923 р. у Першому Державному музеї відбулося перше засідання Комісії ВУАН з наукового вивчення цінностей, привезених із Московського Гохрану, що засвідчує протокол цього засідання, яке відбулося під головуванням академіка О.П. Новицького за участю членів комісії Д.М. Щербаківського, А.Х. Середи, Ф.Л. Ернста і представника державного контролю А.С. Шмелькової (Ф. 9, № 170, арк. 389). На черзі була перевірка цінностей, запечатаних печатами Московського Гохрану для подальшого наукового їх вивчення Комісією ВУАН. Цю відповідальну місію і розпочала Комісія після засідання, що засвідчує такий документ:

«Акт № 1. 1923 року квітня 24 дня складено цей акт в тім, що Комісією ВУАН по научному обслідуванню музейних цінностей, привезених з Московського Гохрану, в складі: академіка (Голови комісії) О.П. Новицького, членів — Д.М. Щербаківського, А.Ф. Середи, представника Державного Контролю — А.С. Шмелькової, в присутності директора І Державного Музею академіка М.Ф. Біляшівського, вскриті ящики з зазначеними цінностями під №№ 1130, 1247 і 1264, запечатані печатками «Московского Государственного Хранилища». Печаті знайдені в цілості, а при перевірці ваги чистого металю оказалось: в ящику під № 1130 1 п. 32 ф. 48 з., замість виставленої в відомості і вкладній записці 1 п. 32 ф., 72 з., в ящику під № 1247 — 1 п. 26 ф. 72 з. замість 1 п. 26 ф. 24 з. і в ящику під № 1264 — 3 п. 5 ф. 60 з. замість 3 п. 6 ф. при чім серед знайдених металювих річей оказалось досить велика кількість деревляних хрестів в оправі і без оправі, а також бархатна вишивана мітра з невеликими металювими накладками і вишиваний в срібній оправі аграф» (Ф. 9, № 170, арк. 343).

Цей документ підписано всіма членами комісії. Наступного дня Комісія продовжила свою роботу.

Згідно з актами перевірки, в багатьох ящиках були розбіжності як між масою, зазначеною і виявленою, так і кількістю та якістю знайдених там предметів. Можна припустити, що запаковані ящики відкривали співробітники Гохрану перед їх опечатуванням або після нього з повторним накладанням печатей, у результаті деякі предмети було вилучено або замінено. Збереглися всі картки, вкладені в ящики перед

Дві картки: одна з ящика, де все збігалося, друга — з того, де не збігалася маса вкладених предметів

їх опечатуванням (Ф. 9, № 170, арк. 272—306), написані співробітниками Гохрану, які за необхідності могли їх замінити. Цікаво, що підписи працівників Гохрану, який зважував ящики (його прізвище можна прочитати як М. Стрижов), відрізняються на тих картках, де все збігалося, від тих карток, де були певні розбіжності. Можливо, його підпис хтось підробляв (Картки).

Ще на один документ, що зберігається в особовому фонді Д.М. Щербаківського, варто звернути увагу. Це зроблена А.Х. Середою копія

«Проекту использования церковно-антикварных вещей отобранных в Гохране сотрудниками Главмузея». У документі зазначено: «1. Все отобранные вещи музейного или антикварного значения за печатью Гохрана перевозятся в Кремль в Центральную Экспертную Комиссию, где производится их окончательная экспертиза... При экспертизе все вещи должны быть распределены на две категории:

1) вещи безусловно музейные, в силу своего художественного, исторического или бытового значения. Таковые вещи поступают в распоряжение Главмузея...

2) Вещи антикварного порядка, которые составляют главную массу отобранных в Гохране вещей, и которые возможно будет пустить в продажу для усиления средств помгола заграницу в иностранные музеи и частные (иностраннне) коллекции, (эти вещи) используются Цк помгол.

2. Для того, чтобы эта продажа имела успех в европейском масштабе, вещи антиквар-

ного порядка должны быть подробно описаны, сфотографированы и оценены, после чего должен быть отпечатан соответствующий каталог (Аналогичную работу для предстоящей ликвидации коронных брильянтов уже предельывает минералог проф. Ферзман).

Выполнение этого специального задания может быть произведено Главмузеем, обладающим налаженным аппаратом и производившим в течение трех лет аналогичные работы.

Вышеуказанные мероприятия являются необходимым условием успеха распродажи всякой мало-мальски значительной художественной коллекции на европейском рынке, а организационные расходы составят лишь незначительные проценты в этой колоссальной прибыли, которая получится при продаже старого серебра и антикварных вещей вместо продажи его в лом.

Зав. Отделом (подпись)

Ученый Секретарь (подпись)

М.П. Верно (подпись)

Печать Всероссийского Центрального Комитета Помощи Голодающим» (Ф. 9, № 170, арк. 378).

Цей проект стосувався церковних цінностей РРФСР, але якщо зібрані в Україні речі вивозилися до Москви, не виключено, що цей документ мав вплив і на ставлення до українських цінностей. У пунктах цього проекту є дещо втішне: цінні речі антикварного характеру передбачалося не здавати в лом, а продавати в зарубіжні музеї та приватні колекції, тобто їх не

знищували, і вони мали шанс на збереження як культурне надбання людства і, можливо, на якомусь витку історії повернутися додому. Щодо допомоги голодуючим, то коштів було зібрано значно більше, ніж використано з цією метою: їх могло б вистачити для допомоги голодуючим і через 10 років. Адже не одержаний через посуху 1921 р. урожай у кількох областях не міг дорівнювати за вартістю цінностям, накопиченим протягом століть у церковних та монастирських ризницях. Так, як сповіщала преса в 1922 р., усього в одному провінційному монастирі було вилучено цінностей на мільярди рублів:

«Херсон, 12 апреля. (Радио). В Херсоне из Благовещенского монастыря изъято ценностей на 200 миллиардов рублей» (Ф. 9, № 110, арк. 54). До того ж для боротьби з голодом було забрано цінні речі не лише з усіх, без винятку, церков та монастирів в Україні, Росії і Білорусії, їх забирали навіть із музеїв, різних державних установ та навчальних закладів. Це засвідчує документ, що зберігається в особовому фонді Д.М. Щербаківського: *«Сдаче подлежат...: а) дорогие металлические вещи, не имеющие прямого отношения к обслуживанию производства, как например, канделябры, подсвечники, статуэтки и проч., б) дорогие вазы, зеркала, ковры и проч. предметы роскоши домашней обстановки, в) дорогие картины, не имеющие музейного значения, г) музейные вещи, имеющие большую рыночную ценность, изъятие которых не причинит серьезного ущерба музейному делу (в особенности это относится к дубликатам)»* (Ф. 9, № 170, арк. 269).

Очевидно, серед населення тоді ходили настільки вперті чутки про те, що зібрані кошти йдуть не на боротьбу з голодом або не лише на боротьбу з голодом, що про це писали навіть у газетах. В одній із заміток газети «Пролетарская правда» № 82 (195) за 15 квітня 1922 р., що зберігається в особовому фонді Д.М. Щербаківського, зазначено:

«Имевшая место в некоторых городах попытка контрреволюционных элементов и части высшего духовенства настраивать темные слои населения противиться сдаче ценностей, путем распространения лживых слухов о том что якобы изъятые ценности пойдут не голодающим, а на уплату долгов, на помощь Красной Армии и др. — должна быть пресечена в корне, дабы предупредить то, что имело место в Шуе» (Ф. 9, № 110, арк. 54).

Згідно зі згаданою газетною вирізкою, крім цінних речей для боротьби з голодом збирали також продуктивні пайки: *«Одесса, 12 апреля. Сбор голодных пайков проводится интенсивно.*

Тридцать процентов нетрудового населения отказываются вносить. Многие неэнергично взыскивающие пайки Домкомбеды арестованы...» (Ф. 9, № 110, арк. 54).

Писали газети і про закупку зерна, наприклад, у згаданій вирізці з газети «Пролетарская правда» в замітці

«Зерно из за-границы» зазначено: *«По имеющимся в отделе заграничных заказов сведениям движение семенного зерна из заграницы представляется в следующем виде (на 5 апреля): из направленной в порты американской пшеницы в количестве 8.628.900 пудов прибыло в порты — 5.887.000, шведского овса — 655.200 пудов. Отправлено в глубь России овса шведского 459 вагонов, овса эстонского 227 вагонов, ячменя эстонского 388 вагонов.*

В Новороссийск прибыл двадцать второго марта пароход с грузом кукурузы для юго-востока с количеством три тысячи шестьдесят пять тонн» (Ф. 9, № 110, арк. 54).

Над перевіркою вмісту ящиків із повернутими з Москви цінностями Комісія ВУАН працювала з деякими перервами, під час яких, можливо, вивчала знайдені в них предмети. Безпосередньо перевірка маси ящиків тривала 5 днів, що засвідчують 5 актів «обслідування музейних цінностей», що зберігаються у фонді Д.М. Щербаківського, за 24, 25 і 30 квітня, та 2 і 5 червня 1923 р. (Ф. 9, № 170, арк. 243—347), оскільки в травні Д.М. Щербаківський та А.Х. Середа знову були відряджені до Москви.

9 травня 1923 р. Д.М. Щербаківський отримав із Москви телеграму такого змісту: *«Экстренно выезжайте разбора церковных ценностей расходы командировке будут оплачены № 264 Приходько»* (Ф. 9, № 170, арк. 211).

Для експертизи вилучених і вивезених цінностей з Києва знову поїхали Д.М. Щербаківський та А.Х. Середа.

У 1922 р. спочатку планувалося покласти виконання цієї місії на одного Данила Михайловича Щербаківського, про що йому було сповіщено ще до остаточного рішення. Серед епістолярної спадщини Д.М. Щербаківського виявлено лист із нерозбірливим підписом, очевидно, переданий йому зазначеною у листі особою, такого змісту:

«Шановний Данило Михайловичу! Тов. П'яновський бажаний для нас співробітник, я його перетягую до нас в Київ. Далі, йому доручаю аби він вияснив справу з речами вивезеними в Москву і доручаю почати справу перевоза за ухвалою Вукописа. Ви як єдиний представник, на якого я рахую, що поїде до Москви під час перевозки річей, тому й посилаю до Вас т. П'я-

новського переговорити з Вами в цій справі. Щиро вітаю (далі йде нерозбірливий підпис).

P.S. Їхати звичайно доведеться Вам не зараз, а після докладу т. П'яновського в Вукописі» (Ф. 9, № 168/10-1682).

Пізніше телеграма від 28 липня 1922 р., надіслана до Києва з тодішньої столиці України — Харкова, вимагала:

«Требованию Р.С.Ф.С.Р срочно выслать представителя отбора церковных ценностей Украины вновь категорически предлагаем немедленно командировать Щербаковского Москву т.ч. Расходы поездки будут возмещены представителем Н.К.П. Москве Годзинским указанию нашей № 21/98 от 22 июля № 1194 Замнаркомпрос Ряпно» (тобто замісник Народного комісара освіти Ряппо, прізвище якого в телеграмі було вказано неправильно (Ф. 9, № 170, арк. 266, 266 зв.). У відповідь на таку телеграму було надіслано листа, копія якого зберігається в Науковому архіві. В лівому верхньому куті аркуша зазначено: *«У.С.С.Р. Отдел Народного Образования при Киевском ГубРК Под'отд[ел] Губ. ПолитПросвет 1/УПІ 1922 г. № 2890.»* Далі йде текст: *«ГЛАВПОЛИТПРОСВЕТу. Киевский Губ. ПолитПросвет в ответ на Вашу телеграмму за № 2199/1164 сообщает, что посылка в Москву одного Щербаковского признается Губ. ПолитПросветом недостаточной, т. к. Щербаковский является специалистом по истории искусства Украины вообще, а не художественной индустрии в частности. Единственным специалистом в области художественной индустрии является А.Ф. Середя, какового постановлено командировать вместе с Щербаковским.*

Доводя об этом до сведения Глав. Полит. Просвета, Киевский Губ. ПолитПросвет просит санкционировать командирование Середы в Москву в качестве третьего представителя Украины в Комиссии по отбору из из'ятых церковных ценностей предметов, имеющих музейное значение.

*Зав. Губ. ПолитПросветом (подписал) Я. Во-
лынський*

*Зав. Эксп. Выст. Муз. Секцией (подп[исал]) А. Вин-
ницький*

за Секретаря (подпись)

Археологический Комитет Всеукраинской Академии Наук постановил присоединится к ходатайству Губ. ПолитПросвета о командировании, вместе с Д.М. Щербаковским, еще и А.Ф. Середы.

Председатель Археологического Комитета ВУАН

Академик (подписал) Шмит.

Киев, августа 1-го дня 1922 года» (ВУАК № 13, арк. 39).

Дійсно, Данило Михайлович Щербаківський в університеті спеціалізувався з історії та етнографії, а Антін Хомич Середя мав вищу спеціальну художню освіту, закінчивши Строганівське училище за спеціальністю «Мистецтво» (Ф. 9, № 210, арк. 28). Отже, українська Музейна комісія, відряджена для експертизи церковних цінностей у Гохрані в 1922 р., виїхала до Москви в складі трьох працівників: представників ВУАН Данила Михайловича Щербаківського, Анто-
на Хомича Середи та представника музейно-виставкової секції Головополітосвіти із Харкова Ольги Феофілівни Степанової.

У процесі підготовки до поїздки в травні 1923 р. було складено приблизний кошторис витрат:

«Счет на расходы по командировке хранителей Государственных музеев г. Киева Д.М. Щербаковского и А.Ф. Середы из Киева в Москву и обратно для экспертизы по отбору музейных вещей из церковных ценностей Гохрана и привозе их в Киев.

- 1. 2 билета III класса Киев—Москва — 700 р.*
- 2. 2 билета [III класса] Москва—Киев — 800 р.*
(цена повышена на билеты после 15 мая)
- 3. Два извозчика в Киеве на вокзал — 30*
- 4. Извозчик с вокзала в Москве в Полпредс-
тво — 100*
- 5. Трамвай в Москве — 108*
- 6. Извозчик в Москве — 120*
- 7. Номер в Москве 11 суток — 1100*
- 8. Командировочные Д.М. Щербаковскому
за 13 суток по 112 р в сутки — 1456*
- 9. Командировочные А.Середе за то же ко-
личество суток — 1456*
- 10. Извозчик в Киеве с вокзала по 20 руб. — 40*
- 11. Машинистке за перепечатку описей му-
зейных вещей — 600*
- Всего 6.510 (Ф. 9, № 170, арк. 222).*

Про те, що це був попередній кошторис, засвідчує те, що насправді відрядження було трохи тривалішим, ніж передбачалося, ціни на квитки також зазначено приблизно, та й витрат було більше. Передбачалося й охорона музейних цінностей у дорозі, цього разу четверо охоронців мали приїхати з Києва і супроводжувати музейний вантаж. В особовому фонді Д.М. Щербаківського зберігається *«Примерная смета на перевозку музейных вещей из Москвы в Киев»*, написана тим само почерком (автограф А.Х. Середи) і на такому ж папері, що і попередній документ:

- «1. — Шестиместное купе из расчета 400 руб. билет Москва—Киев 2.400 руб.*
- 2. — Билеты Киев—Москва для 4-х человек по 400 р. бил. 1.600 руб.*
- 3. — Перевозка вещей на вокзал в Москве и с вокзала в Киеве 200 руб.*

4. — Суточные 4-м чел. стражи на 4 суток 1.600

Всего: 5.800 рублей» (Ф. 9, № 170, арк. 220 — автограф; арк. 221 — машинопис).

У процесі підготовки до поїздки в Москву Д.М. Щербаківський був забезпечений необхідними документами для виконання покладеного на нього завдання.

11 травня 1923 р. Київський губернський відділ Народної освіти видав йому посвідчення за № 7879 такого змісту: «Удостоверение. Дано сие Киевск[им] Губполитпросветом в том, что предьявитель сего Проф[ессор] Д.М. Щербаковский срочно командировается в Москву по экстренному вызову полномочного представительства УССР при Совнарком и ВЦИК РСФСР для отбора художественных церковных ценностей в Госхране и перевозки их в Киев. Просьба ко всем учреждениям и лицам оказывать Проф[ессору] Щербаковскому содействие при выполнении возложенного на него поручения». Посвідчення підписали «Завгубполитпросветом» (підпис не розбірливий), «Инспектор по Ескурсионно-Виставочно-Музейной Секции» (А. Винницький) та секретар (підпис не розбірливий); є печатка (Ф. 9, № 62, арк. 5).

11 травня 1923 р., за № 45/3270 Д.М. Щербаківському було видано «Відкритий Лист» з текстом українською та російською мовами такого змісту:

«Видано Всеукраїнською Академією в тім, що пред'явник цього науковий співробітник ВУАН проф. Щербаківський Д.М. спішно командировується до Москви по негайному виклику повноважного представництва У.С.Р.Р. при Раднаркомі УСРР і В.Ц.В.К. С.С.С.Р. для одбору художніх церковних цінностей в Госхрані і перевозки їх до Києва.

Всеукраїнська Академія Наук просить всі Радянські Установи, представників Робітничо-Селянського Уряду і всіх, до кого звертатиметься проф. Щербаківський при виконанні покладеного на нього Академією доручення, виявляти йому всемірну допомогу».

Підписав документ Неодмінний секретар ВУАН академік А. Кримський та «УправКанц.» [управляючий Канцелярією] (підпис не розбірливий) (Ф. 9, № 62, арк. 133). Назву Московського державного сховища в українських документах зазначено не завжди однаково: часом «Гохран», а іноді «Госхран».

У Москві Д.М. Щербаківський одержав ще одне «Посвідчення» від 14 травня 1923 р. за № 584, підписане А. Приходьком. Написане воно було на бланку Повноважного Представництва Української Соціалістичної Радянської Республіки в РРФСР:

«Удостоверение Предьявитель сего тов. Щербаковский, Представитель Наркомпро-са УССР командировается Полномочным Пред-ставительством УССР в РСФСР в Гохран, для принятия участия в разборке церковных цен-ностей, вывезенных из Украины, что подписью и приложением печати удостоверяется» (Ф. 9, № 170, арк. 212).

Забезпечені всіма необхідними документами та приладдям для праці Д.М. Щербаківський та А.Х. Середа розпочали роботу. Очевидно, Д.М. Щербаківський переглядав якісь документи з записами працівників Гохрану, оскільки в його фонді зберігся аркуш із нотатками у вигляді таблиці під назвою: «По справкам Гохрана на 20 февр.», в якій по вертикалі записано: «Кременч. губ., Киев. губ., Харьков», а по горизонталі: «Золото, Серебро, медь». Згідно з цією заміткою, з Київської губернії було вивезено 335 пудів, 7 фунтів срібла і 8 пудів, 2 фунти міді (Ф. 9, № 170, арк. 223). Це не враховуючи Києва, з якого, крім срібла та міді, було вивезено багато золота, коштовного каміння й перлів. У 1922 р. було повернуто 27 ящиків срібних та 2 ящики золотих виробів, прикрашених коштовним камінням та перлами.

Унизу згаданого вище аркуша після слів: «По свед[ениям] с мест» записано:

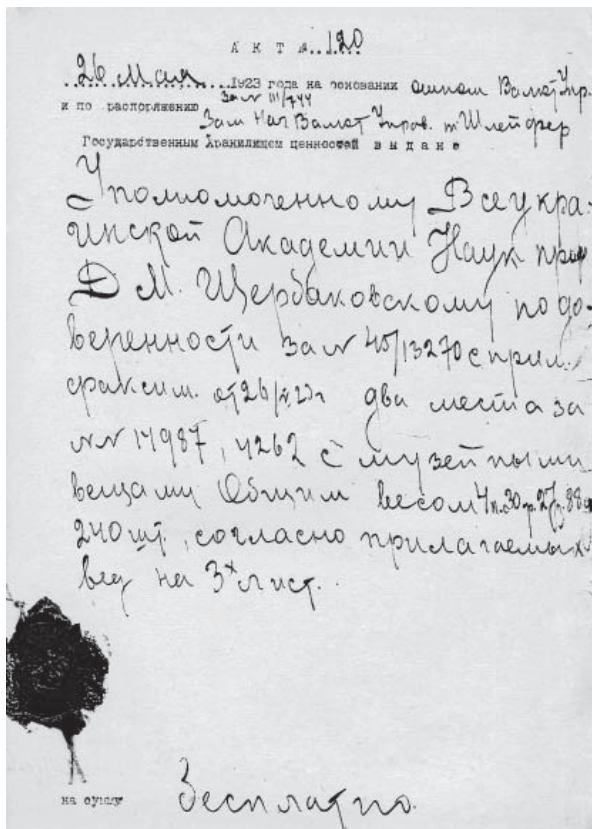
«3 п. 2 ф. 48 з. зол[ота]. 3. 105 п. 31 ф. 54 з. серебр[а]. 15 ф. 40 з. меди. 852 шт, 1469 кар. 15 зол брил[лиантов]; 1017 кар 1нитка(?); 14 ф. 52 зол жемч[уга]; 2029 шт. 1 ф. 39 з. 108 кар кам-ней 125 р. зол[отом], 8715 р. серебр[ом] монет» (Ф. 9, № 170, арк. 223).

Ці записи зроблено нашвидкуруч, з великою кількістю скорочень і не завжди розбірливими буквами. Одне слово «нитка» залишилося під сумнівом, можливо, там написано інше слово з подібною кількістю букв.

Після завершення робіт із відбору музейних предметів із церковних цінностей, вивезених з України, Повноважне Представництво України видало такий документ:

«В Валютное Управление Наркомфина. Пол-номочное Представительство УССР в РСФСР просит Вашего распоряжения Гохрану о выдаче Уполномоченному Всеукр. Академии Наук проф. Д.М. Щербаковскому трех ящиков музейных пред-метов, выделенных из числа ценностей, изъятых из церквей и молитвенных домов Украины.

Номера ящиков 4236, 4262 и 14987. При сем прилагается копия Мандата проф. Д.М. Щербаковского, отношение Отдела по Делах Музе-ев Главнауки НКП за №2350 и описи музейных предметов. Полпред УССР, Секретарь» (№ 170, арк. 224).

Акт передачі Гохраном українській Музейній комісії двох ящиків із церковними цінностями

У Науковому архіві зберігаються чернетки цього документа, очевидно, написані ще до того, як було запаковано четвертий ящик (Ф. 9, № 170, арк. 224, 235).

В особовому фонді Д.М. Щербаківського знайдено оригінал одного з актів передачі йому церковних цінностей із Гохрану. Цей документ складається з чотирьох аркушів, прошитих нитками і скріплених сургучною печаттю «Московского Государственного Хранилища». На трьох останніх аркушах перелічено предмети, видані за цим актом, а перший аркуш має такий текст:

«Акт № 120. 26 мая 1923 года на основании отнош. Валют. Упр. и по распоряжению за № 111/744 зам. нач. Валют. Упр. т. Шлейфер Государственным Хранилищем ценностей выдано Уполномоченному Всеукраинской Академии Наук проф. Д.М. Щербаковскому по доверенности за № 45/13270 с прил. факсим. от 26/V23 г. два места за №№ 14987, 4262 с музейными вещами Общим весом 4 п. 30 ф. 27 з. 88 д. 240 шт., согласно прилагаемых ведомостей на 3-х лист.» (Ф. 9, № 170, арк. 204) (Акт).

Для перевезення відібраних українськими експертами церковних цінностей із Москви до Києва потрібен був транспорт, і знову допоміг

А. Приходько. В Науковому архіві зберігається машинописна копія виданого ним документа:

«Уполномоченному Киево-Воронежской железной дороги тов. Кравцу. Полномочному Представительству УССР в РСФСР необходимо срочно перевести в г. Киев четыре места общим весом около 12 пудов ценного груза музейных вещей художественно-исторического характера.

Так как указанные вещи вследствие своей хрупкости сданы в багаж быть не могут, Полномочное Представительство УССР в РСФСР настоящим просит Вашего любезного содействия в деле скорейшей доставки упомянутых вещей в гор. Киев.

Все расходы по перевозке указанного груза в сопровождении двух хранителей музея представителей Всеукраинской Академии наук т.т. Д.М. Щербаковского и А.Ф. Середы Полпредство берет на себя.

Вопросы техники перевозки груза Полпредство поручает выяснить предъявителю сего тов. П.М. Журавленко. Полномочный Представитель УССР в РСФСР (Приходько), Секретарь» (Ф. 9, № 170, арк. 225).

Формат копії засвідчує, що оригінал було надруковано на типографському бланку Повноважного Представництва.

Зберігся і залізничний документ, за яким перевозили ящики з цінностями: «Накладная на груз № 563749 Московско-Киево-Воронежской железной дороги». У графі «Наименование груза» записано: «Музейная Коллекция», відправник вантажу: «Украинская Академия Наук», одержувач: «она же» (Ф. 9, № 211, арк. 1).

Після повернення до Києва Д.М. Щербаківський письмово сповістив А. Приходька про успішну доставку музейних речей. У Науковому архіві зберігається чернетка цього документа:

«До Повноважного Представительства УССР в РСФСР _ Хранителя Першого Державного Музею Данила Щербаківського _ повідомлення. _ Маю честь повідомити Представительство, що музейні речі, одібрані мною згідно Вашого наказу в Гохрані з цінностей, вилучених з церков і молитовних домів України, привезені до Київ в цілості і здані в Перший Державний Музей для наукового обслідування їх Комісією Академії Наук.

З виданого Представництвом авансу в розмірі 10.000 карб. витрачено 8.528 к. 37 коп. згідно прилагаемого відчиту. Аванс, виданий Київським Наробразом в розмірі 2.000 карб. повернено. Лишок в кількості 1.471 р. 63 коп. получився тому, що не було витрат на охорону річей.

Цей лишок дуже бажано було б повернути на фотографування, монтировку і інші видат-

ки Комісії Академії Наук, яка вже приступила до обслідування привезеної колекції. Прошу ласкаво Представництво підтримати перед Наркомпросом України це прохання Комісії. При цьому прикладено

1) копія одчета; 2) заява Комісії ВУАН по обслідуванню» (Ф. 9, № 170, арк. 227).

Як впливає з цього повідомлення, на відміну від першого разу, коли музейні речі перевозили під озброєною охороною, цього разу їх супроводжували і оберігали лише Д.М. Щербаківський та А.Х. Середа. Очевидно, передбачувані озброєні охоронці чомусь не приїхали, і двом вченим довелося везти цінний вантаж без охорони.

Із чернетки фінансового звіту «Обрахунку витрат по командировці Щербаківського і Середи...» впливає, що вчені перебували в Москві з 14-го по 26 травня, а дорога між Києвом і Москвою займала близько двох днів:

«Два візники (Щерб[аківському] і Середи) у Києві до вокзал. — 30.

Два білети (Щерб[аківському] і Середи) Київ-Москва — 687.25

Візник у Москві з Брянськ. вокзалу в Полпредство на Покровку — 100. —

Трамвай у Москві з 14 по 26 травня — 243. —

Візник у Москві — 120. —

Номер у Полпредстві — 1.245. —

Суточні Щербаківському за 17 суток по 114 р. 83 к в сутки — 1952.11

Суточні Середи за 17 суток по 114 р. 83 к в сутки — 1952.11

Машиністці за переписку описів — 600. —

Два білети Москва—Київ — 692. —

Багаж у Москві — 711.90

Доставка на вокзал і погрузка річей — 130.

Вигрузка річей у Києві на вокзалі — 20. —

Перевозка річей у Києві з вокзалу в Музей — 25.

Вигрузка річей у Музей — 10.

Візник у Києві А. Середи — 10.

8.528 р. 37 к.

Залишається 1.471 р. 63 к.» (Ф. 9, № 170, арк. 228).

Збереглась і розписка згадуваної у фінансовому звіті друкарки, яка засвідчує, що описи відібраних церковних речей музейного характеру було надруковано в чотирьох екземплярах (Ф. 9, № 170, арк. 213.)

На цьому епопея з поверненням найвидатніших церковних цінностей в Україну добігла кінця. Однак їм потрібно було дати лад, а для цього необхідні були кошти, яких Академії наук завжди бракувало. У фонді ВУАК Наукового архіву ІА НАН України зберігається машинописна копія листа, відправленого Затонському

та Полозу. На місці кутового штампа надруковано: «Всеукраїнська Академія Наук. Комісія по дослідженню музейних річей, вилучених із церков і молитових домів України. _ «.... 1923 року». Число, місяць та номер листа не зазначено. Лист має такий текст:

«Наркому по просвещению тов. Затонському, копії тов. Полозу.

На днях специально командированные Губполитпросветом хранители 1-го государственного Музея, Д.М. Щербаковский и А.Ф. Середа привезли из Москвы последнюю партию музейных предметов, и этим закончилась операция по отбору в Московском Госхране музейных предметов из числа ценностей, изъятых из церквей и молитвенных домов Украины.

Академия Наук, согласно предложению Главполитпросвета, еще 24 октября минувшего года организовала специальную комиссию для научного обследования этих предметов, которая и приступила уже к работе, как уже сообщалось раньше, в заявлении Археологического Комитета Академии Наук, поданному в апреле месяце к т. Ряппо; для выполнения этой работы необходимы средства как на фотографирование наиболее выдающихся предметов этой коллекции и на ремонтное попорченных из них, так и на оплату труда членов Комиссии и на канцелярские и другие расходы.

В виду этого, Комиссия просит: 1) разрешение употребить на закупку фотографических материалов для производства вышеуказанных снимков остаток, в размере 1471 р. 63 к., от аванса, выданного Д.М. Щербаковскому и А.Ф. Середи, и 2) ассигновать хотя-бы по частям, специальные суммы, на производство работ Комиссии, согласно упомянутому заявлению Археологического Комитета. Голова Комиссии, Секретарь». Підписи на копії відсутні (ВУАК № 14, арк. 16).

Перевірка та вивчення повернутих цінностей тривала. Якщо спочатку, відкриваючи ящики, перевіряли лише масу їх вмісту, потім почали звіряти вміст з описами. Збереглась чернетка одного з актів (автограф Д.М. Щербаківського):

«Акт. 1923 року, серпня 16-го дня. Складений цей акт Комісією В.У.А.Н. по обслідуванню церковних цінностей, вилучених з церков України в тому, що при провірці змісту ящика № ... згідно опису Московського Главмузея виявилось, що речі по опису від 3 липня 1922 р. знайдено повністю і речі від 4-го липня знайдено крім № 10; речі які по опису від 5-го липня під №№ 1 і 4 здані Моск[овським] Госхраном в лом. Крім того №2, згідно помітці опису має

знаходиться в ящику № 1019, а № 3 здано в лом крім двох портретів мініатюр, які мають знаходитись в ящику № 2.

Решта річей з № 5 по № 20 включно по опису від 5-го липня знайдені повністю» (Ф. 9, № 170, арк. 356).

Ці речі було виділено як предмети музейного значення експертами з російського Главмузею до того, як до Москви прибула українська Музейна комісія, оскільки працівники Гохрану вже тоді розпочали розбір та реалізацію вилучених цінностей.

Завершити історію про повернення церковних цінностей може фрагмент «Справоздання з діяльності Першого Державного Музею за 1923 рік (місяці січень—вересень)» в якому зазначено: «Що до поповнення музею, то воно йшло по всім відділам. ... В травні місяці завідуючи Історико-побутовим і Етнографічним

відділами (Д.М. Щербаківський) і Художнім і Художньо-промисловим (А.Ф. Середа) були командировані до Москви для закінчення отбору в Московськiм Гохрані цінностей, яких вилучено з церковів і молитовних домів України. Як наслідок цієї роботи привезено було до Музею, рахуючи з привезеними раніш, 34 ящики музейних річей в кількості більш як 3000 №№» (Ф. 9, № 210, арк. 30).

Цей документ підписано директором музею М.Ф. Біляшівським. Кількість ящиків тут, очевидно, вказано помилково, оскільки у вересні 1922 р. було привезено всього 29 ящиків, а в травні 1923 р. — 4 ящики з церковними цінностями музейного значення з числа вилучених Комісією «Помгол».

Отже, частину найвидатніших церковних цінностей було повернуто в Україну, і вони зайняли своє місце в музеях.

НА ІА НАН України (ф. 9, № 62, 110, 168/9, 168/10, 170, 210, 211; ф. ВУАК, № 4, № 5, 13, 14).

Одержано 16.02.2006

Г.А. Станицина

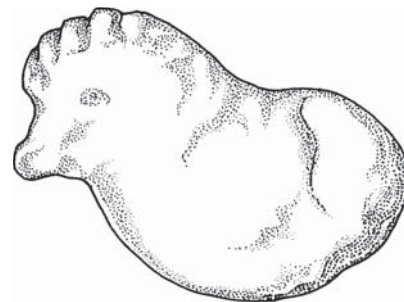
АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ О ВОЗВРАЩЕНИИ ЦЕРКОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ МУЗЕЙНОГО ЗНАЧЕНИЯ В 1923 г.

Изъятые в 1922 г. церковные ценности были вывезены Комиссией для помощи голодающим в Москву. В августе—сентябре 1922 г. украинская Музейная комиссия в составе Д.М. Щербаковского, А.Ф. Середы и О.Ф. Степановой отобрала из этих вещей часть предметов музейного значения, и они были перевезены в Киев. Множество остальных ценностей из Украины разбирали сотрудники Московского Государственного Хранилища с января 1923 г. Д.М. Щербаковский и А.Ф. Середа смогли прибыть в Москву для дальнейшей экспертизы вывезенных ценностей только в мае 1923 г. Комиссия при вскрытии ящиков в Первом Государственном музее в Киеве обнаружила, что работники Гохрана сдавали в лом уже выделенные в качестве музейных экспонатов предметы. Об этом были составлены соответствующие акты, хранящиеся в Научном архиве Института археологии НАН Украины. Всего было возвращено более 3 тыс. предметов, которые предстояло изучить, описать, сфотографировать, а некоторые и починить, и в дальнейшем распределить по музеям Украины.

Н.А. Stanitsyna

ARCHIVAL DOCUMENTS CONCERNING THE RESTITUTION OF CHURCH TREASURES THAT ARE OF MUSEUM IMPORTANCE IN 1923

Church treasures seized in 1922 were removed by Committee for the help to the starving in Moscow. In August—September 1922 Ukrainian Museum Committee consisting of D.M. Shcherbakivskyj, A.F. Sereda and O.F. Stepanova selected of this collection items that were of museum importance and returned them to Kyiv. Great amount of other treasures from Ukraine were processed by officers of the Moscow State Depository since January 1923. D.M. Shcherbakivskyj and A.F. Sereda were able to come to Moscow for further examination of seized items only in May 1923. Having opened boxes at The First State Museum in Kyiv the Committee revealed that officers of the State Depository scrapped the items which had already been selected as museum pieces. The fact was documented in corresponding statements which are kept in the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine. In total, more than three thousand items were returned. They were to be studied, described, photographed, and some of them to be repaired, and henceforth allotted to museums of Ukraine.

ДО ВІДКРИТТЯ НОВОЇ РУБРИКИ

Досвід показує, що проблеми розвитку методики польових досліджень археологічних пам'яток та якісного введення у науковий обіг археологічного матеріалу турбують не лише археологів, які працюють у полі, а й тих, хто користується археологічними фактами, здобутими «археологами-польовиками». З огляду на це журнал «Археологія» відкриває нову рубрику, мета якої — ознайомити широкий науковий загал з новими методами польової археологічної роботи та згадати деякі старі принципи методики польових археологічних досліджень. Не буде зайвим і звернення до методики введення у науковий обіг археологічних фактів та їх інтерпретації. Виходячи з поставленої мети, можна так визначити теми для обговорення у статтях, що подають до рубрики:

- методика польових археологічних досліджень пам'яток різних категорій;
- методи сучасних інформаційних технологій та їх застосування в археології;
- особливості дослідження археологічних пам'яток різних періодів;
- порівняння старих методів археологічного дослідження з новими напрацюваннями, які з'являються в сучасних умовах;
- особливості фіксації як пам'яток археології у цілому, так і археологічного матеріалу (рухомих археологічних пам'яток);
- методика та особливості збереження археологічних знахідок;
- проблеми реставрації археологічних знахідок;
- методичні проблеми та вимоги до відбиття пам'яток археології у «Зводі пам'яток історії і культури» та у Державному реєстрі пам'яток історії та культури.

Сподіваємось на відповідну реакцію археологів, музейних працівників, пам'яткоохоронців, викладачів вищих навчальних закладів, усіх, хто працює у галузі дослідження та охорони археологічної спадщини України.

А. Рабіновітц, Л.В. Седікова, Дж. Трелоган, С. Ів

НОВІ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТКИ ДАВНИНИ: ЦИФРОВІ ТЕХНОЛОГІЇ ТА РОЗКОПКИ В ПІВДЕННОМУ РАЙОНІ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО (2001—2006 рр.)

Описано методи реєстрації археологічних даних, розроблені для розкопок житлового кварталу в Південному районі Херсонеса Таврійського. Особливу увагу приділено розвитку процесу застосування цифрових технологій для ведення археологічної документації.

Історія проекту. Розкопки Південного району Херсонеса є результатом тривалої співпраці Національного заповідника «Херсонес Таврійський» (НЗХТ) та Інституту класичної археології (ІКА), дослідницького об'єднання Техаського університету в м. Остіні. Співпраця по-

чалася 1994 р. із дослідження херсонеської хори, а в 2001 р. спільний проект проводив розкопки вже на території давнього міста — у Південному районі городища, на території біля великої римської цистерни та громадської споруди. В 2001 і 2002 рр. дослідження проводила співробітниця Національного заповідника, к. і. н. Л.В. Седікова у співпраці з Італійською археологічною місією на чолі з професором

© А. РАБІНОВІТЦ, Л.В. СЕДІКОВА,
Д. ТРЕЛОГАН, С. ІВ, 2008

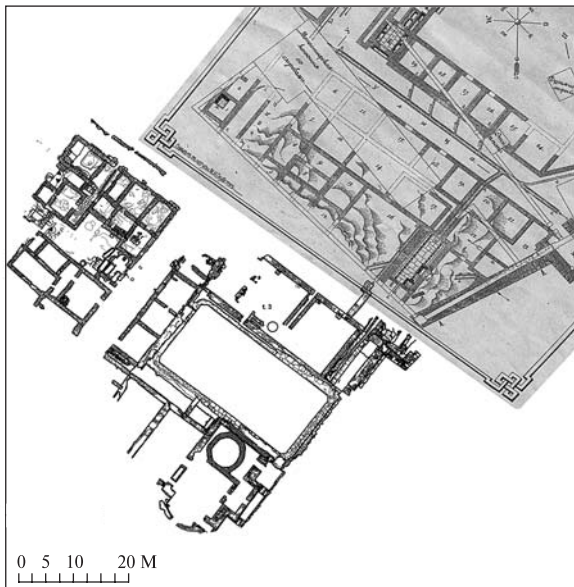

Рис. 1. План архітектурних решток Південного району станом на 2006 р. (суцільні лінії), поєднаний із планом К.К. Косцюшка-Валюжинича 1905 р.

П. Артуром (Arthur, Sedikova 2002, p. 103). З 2004 р. і донині керівниками проекту є Л.В. Седикова і професор А. Рабінович з ІКА. Проект під назвою «Південний район як джерело вивчення економіки та історії Херсонеса античного та середньовічного періодів» об'єднує міждисциплінарні програми дослідження на одному з найменш вивчених районів міської території (Rabinowitz 2005). Проект також передбачає розвиток і застосування новітніх технологій в археологічній практиці (Rabinowitz, Eve, Trelogan 2006). Співпраця стала можливою з 2000 р. завдяки постійній і щедрій підтримці Інституту гуманітарних досліджень Паккарда.

Попередні дослідження цистерни. Перші розкопки у Південному районі Херсонеса проводили 1885 р., коли під час військово-будівельних робіт було виявлено рештки великої будівлі, інтерпретованої як цитадель середньовічного періоду (Берт'є-Делагард 1893, с. 37). У 1898 р. розкопки на цій ділянці продовжував К.К. Косцюшко-Валюжинич, який дослідив сегмент оборонних мурів і велику будівлю, визначену дослідником як римські терми. Серед розкопаних споруд була також частина житлового кварталу пізньовізантійського періоду (Косцюшко-Валюжинич 1900, с. 113—199). На північний схід від комплексу так званих лазень К.К. Косцюшко-Валюжинич виявив вулицю, що вела до південних міських воріт, а також суміжні з нею житлові квартали. На тій самій ділянці було відкрито громадський туалет (Косцюшко-Валюжинич 1907, с. 130—131).

У 1950—1970-х рр. розкопки Південного району здійснювала експедиція Державного історичного музею на чолі з Н.В. П'ятишевою,

яка відкрила основну громадську цистерну міста, датовану IX ст. Н.В. П'ятишева продовжувала розкопки будівель навколо цистерни, частково було досліджено башту XII та суміжний сегмент XIII куртини. Також було досліджено кілька приміщень житлового комплексу, відкритого К.К. Косцюшко-Валюжиничем, який Н.В. П'ятишева датувала періодом між кінцем XIII і початком XV ст. (П'ятишева 1969, с. 141—158).

З 1987 до 2000 р. Л.В. Седикова проводила нову програму розкопок на цій ділянці. Було досліджено заповнення цистерни, а також будівлі з південної і північно-західної сторін резервуара. Найдавніший шар, виявлений новими розкопками на цій території, можна датувати кінцем IV—II ст. до н. е. (Седикова 2005, с. 33). Будівництво комплексу водосховища здійснювалося після середини II — середини III ст. н. е. (Ковалевская, Седикова 2005, с. 79), а заповнення резервуара — до першої половини IX ст. (Седикова 1995, с. 170—177). Подальше використання будівель належить до найпізнішого періоду заселення суміжних житлових територій. Найвизначніший матеріал засвідчує, що їх було зруйновано у XIII ст. (Седикова 2005, с. 33).

Розкопки 2001—2006 рр. українсько-американської експедиції у сусідньому кварталі значно поглибили наші знання зі стратиграфії та датування Південного району Херсонеса в цілому (рис. 1). Нові дані щодо датування, етапів заселення і щоденного життя на цій території з III ст. до н. е. до XIII ст. н. е. буде подано в очікуваній публікації перших п'яти сезонів спільного проекту.

У цій статті ми зупинимося на методології розкопок та документації, розробленій протягом п'яти археологічних сезонів. Особливу увагу звернено на потенційні переваги деяких методологій, розглянуто необхідні умови для їх застосування на інших пам'ятках.

Методика розкопок у Херсонесі. Дослідникам Херсонеса допомагає надзвичайно великий досвід останніх 180 років розкопок пам'ятки: від ранніх спорадичних пошуків найцінніших споруд і артефактів по всьому городищу до дбайливого методичного вивчення окремих ділянок у межах пам'ятки. Найважливішу роль у такому прогресі відіграв К.К. Косцюшко-Валюжинич, який очолював розкопки з 1888 до 1907 р. Серед його найбільших досягнень можна згадати створення першого музею в Херсонесі — «Складу місцевих старожитностей» і спробу визначити й задокументувати стратифікацію розкопаних ділянок та артефактів, що з них походять. Результати цих розкопок подавали у звітах, опублікованих в «Известиях Императорской археологической комиссии»

(Сорочан 2005, с. 140—143). Важко переоцінити внесок у розробку археологічних методів у Херсонесі Р.Х. Лепера. Наступник К.К. Косцюшка-Валюжинича обіймав посаду директора розкопок із 1908 р. За його керівництва розкопки вперше проводили за стратиграфією шарів на великих ділянках пам'ятки. Щоденники Р.Х. Лепера дають змогу зрозуміти складну стратиграфію розкопаних територій (Гриневич 1930, с. 3—139).

У післявоєнний період важливі кроки у поступальному розвитку методики розкопок у Херсонесі зробив Г.Д. Белов, який у 1931 р. почав розкопки у Північному районі — території, найбільш ураженій ерозією. Після війни Г.Д. Белов зміг не лише продовжити тут широкі розкопки, а й підтримувати систему детальної фіксації для документування досліджень. Сучасні науковці досі використовують опубліковані звіти Г.Д. Белова і колекції з його розкопок. Звіти і публікації дослідника мають особливу історичну цінність, оскільки позначають момент, з якого Херсонес постає в очах наукового світу як справді складна багат шарова пам'ятка (Белов 1941, с. 201—267). Надалі дослідники продовжували розробляти ці надбання. Так, завдяки зусиллям С.Г. Рижова розкопки широкими площами стали звичною практикою, А.І. Романчук і В.І. Кадєєв особливу увагу приділяли точним планам і фасировкам стін, А.В. Сазанов та М.І. Золотарьов ввели поняття «археологічний комплекс» (Сазанов 1996, с. 7).

Нині більшість археологічних робіт у Херсонесі проводять за методологією, розвинутою і вдосконаленою за радянських часів, що передбачає пошарове дослідження відкритих ділянок або за відкладеннями ґрунту, або за культурою (чи кількома культурами), відбитими в матеріалі, а також фіксацію усіх виявлених конструкцій і артефактів. З огляду на це після кожного сезону археолог нагромаджує суттєвий пакет документів: щоденники, плани розкопів і стратиграфічні плани, списки польової та інвентарної нумерації, замальовки знахідок. Більшість цієї документації, у свою чергу, підтверджується великою кількістю фотографій, зроблених під час розкопок. Для того щоб підготувати офіційний звіт, археолог має ознайомитися з величезним обсягом документів, і якщо якась ланка документації є неповною або відсутня, завдання стає майже неможливим.

Під час досліджень у Південному районі Херсонеса ми об'єднали стандарти та вимоги сучасної української практики з методологічними і технічними ресурсами, що широко використовують у Європі та США. Найважливішим цифровим засобом є програма Географічні інформаційні системи (ГІС), що дає змогу

легко робити графічні зображення просторових даних та позначати їх зв'язок із різними формами текстової та візуальної документації. Залучення ГІС до документації розкопок дає змогу археологу створити віртуальну картину пам'ятки, в якій усі дані, отримані під час розкопок, пов'язані контекстуально і просторово, а отже, можуть бути легко відновлені. Поєднання ГІС із описовою базою даних дає змогу науковцям на наступних стадіях дослідження розглядати первинні свідчення у різних поєднаннях, виявляючи принципи, які нелегко розпізнати, вивчаючи окремі колекції.

Інтеграція способу документації у системі ГІС і сучасної української методології розкопок є властивою рисою загальної філософії співпраці НЗХТ з ІКА. Спільний проект поклав на себе місію поєднувати вітчизняні досягнення з сучасними європейськими й американськими технологіями задля отримання вичерпної інформації з такої багатої археологічної пам'ятки, як Херсонес. Утім для застосування ГІС-технологій слід було внести деякі суттєві зміни до традиційної методології розкопок у Херсонесі, зокрема, ввести контекстову систему фіксації. Зважаючи на це, доцільно розглянути розвиток нашої методології, а також контекстову систему фіксації та західні підходи до розкопок багат шарових пам'яток.

Сучасні європейські й американські методології. На сучасних археологічних розкопках у Західній Європі та США стратиграфічну послідовність археологічних решток, як правило, фіксують, виходячи з поняття «контекст» або «стратиграфічна одиниця». Контекст — це «будь-яка дія, незалежно від позитивного чи негативного сліду, який вона залишає в межах стратиграфічної послідовності» (Spence 1994, р. 5). Отже, будь-яке втручання, зокрема викопування рову для фундаменту стін (врізання) або заповнення ями для сміття (відкладання), слід фіксувати окремо і вважати окремою частиною стратиграфічної послідовності. Е. Гарріс дає таке визначення стратиграфічної послідовності: «це порядок відкладання шарів і створення з плином часу характерних відмежувань на археологічній пам'ятці» (Harris 1989, р. 34). Це уявлення нагадує багатолітню концепцію археологічної стратиграфії у Херсонесі, за однієї суттєвої відмінності: стратиграфічна послідовність Е. Гарріса включає кожен видимий вплив або подію, незалежно від їх масштабності, до стратиграфічної фіксації, на відміну від часткового визначення широких пластів, що ґрунтується на хронологічній варіативності їх контекстів. Е. Гарріс пропонує схематично позначати зв'язок між зазначеними подіями за допомогою діаграм, що отримали назву «мат-

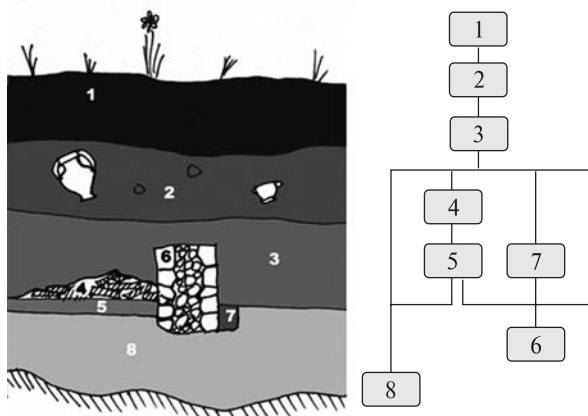

Рис. 2. Проста стратиграфічна послідовність (ліворуч) і матриця Е. Гарріса, що відбиває ті самі стратиграфічні зв'язки (праворуч)

риця Гарріса» (рис. 2). На цих діаграмах фізичний зв'язок одного контексту з іншим є менш важливим, ніж їх послідовний зв'язок. Наприклад, навіть якщо рів для фундаменту стіни перерізає кілька давніших шарів, лише зв'язок між ровом і найпізнішими відкладеннями, через які він проходить, становить інтерес для визначення його місця в загальній стратиграфічній послідовності. Матрицю Гарріса можна використовувати для встановлення етапів існування пам'ятки і розвитку відносної стратиграфічної хронології. Якщо на пам'ятці знайдено матеріал, що дає абсолютні дати, цю інформацію можна поєднати з діаграмою для отримання точних дат етапів, визначених за зв'язками одночасних та послідовних контекстів, позначених на матриці.

Яскравим прикладом використання контексту в методології розкопок і документації є розроблена і затверджена Археологічною службою музею Лондона (Museum of London Archaeology Service, колишній Відділ міської археології) система контекстової фіксації для розкопок глибоко стратифікованих міських шарів (Spence 1994). У цій системі кожному контексту надають окремий номер. Фізичні характеристики цього контексту подають у спеціальних формах для фіксації, заповнюючи які, автори розкопок мають надати докладний опис цих характеристик (наприклад, структура ґрунту, його стан, домішки тощо). Кожен контекст замальовують на окремій плівці. Прозорі плівки можна накладати одна на одну, щоб показати стратиграфічний зв'язок у вертикальному і горизонтальному вимірах. Контекст є елементарною одиницею ширшої системи фіксації: його окремий номер стає зв'язком між контекстом та іншими даними, отриманими під час розкопок. Кожна фотографія, нагромадження

знахідок, зразок ґрунту, креслення містять номер контексту й одразу стають частиною моделі послідовності археологічних відкладень на пам'ятці. Додаткову інформацію, отриману в результаті спеціалізованих досліджень, також можна пов'язати з окремими контекстами, тим самим збагачуючи дослідження даними всіх дотичних галузей науки.

Останнім часом подібні формалізовані методології піддають критиці, особливо археологи, які вивчають вже розкопані матеріали і вважають, що такі способи документації неправдиво вказують на те, що «розкопки і шифрування об'єктів проведено нібито об'єктивно, систематично і нейтрально» (Hodder 1999, p. 92). На деяких пам'ятках, зокрема Чатал-Гююк у Туреччині, заохочується складання описів, що супроводжують форми фіксації контекстів, для кращого документування процесу розкопок і зв'язку всіх записів (Hodder 1997). Однак більшість західних археологічних проєктів, навіть якщо не залучають такі процедури, врівноважують систему контекстової фіксації розумінням упередженості тих, хто працює на розкопках, і суб'єктивної природи інтерпретацій. Насправді, найбільший виклик цим системам дає практика: коли до зібраного величезного обсягу інформації додають результати досліджень спеціалістів інших галузей, потік даних може швидко стати неосяжним для обробки. Вихід із такої ситуації археологи знайшли у використанні комп'ютерних баз даних і ГІС для збереження нагромаджених відомостей для подальшого аналізу.

ІКА у співпраці з НЗХТ перейняв ці технології у 1990-х рр., а коли планувалися спільні розкопки в Південному районі Херсонеса, розвиток бази даних і фіксація за допомогою ГІС стали невід'ємною частиною проєкту. Ці засоби мали бути досить досконалими, щоб зберігати значні обсяги різних типів даних, залишаючись при цьому доступними для користування, аби кожен з учасників проєкту міг зробити внесок у розробку й аналіз того сегмента даних, у якому він працює. Наші зусилля створити і вдосконалити такі засоби тривали протягом усіх п'яти археологічних сезонів, і весь цей час необхідно було зважати на зміни технологій і появу нових типів свідчень, на відкриття яких ми навіть не сподівалися.

Розробка наявної системи документації спільного проєкту ІКА—НЗХТ. З часу перших розкопок невеликої елліністичної садиби на хорі (ділянка 151) спільний проєкт ІКА і НЗХТ у Херсонесі звернув особливу увагу на вдосконалення методів польового збору інформації. Ми намагалися залучати найновіші технології документації, водночас зберігаючи методи прак-

тичними і простими для забезпечення швидкого і всебічного нагромадження інформації під час розкопок. Разом з тим ми були вірними місцевому багаторічному досвіду, тому уникали надмірної залежності від дорогих або езотеричних обладнання, програм і технологій. Такі цілі незмінно супроводжували нашу роботу в Південному районі з 2001 до 2006 р. У той період ми розвивали систему документації. Цей процес можна поділити на два етапи: співпраця з Університетом Лече (Італія) 2001 і 2002 рр. і безпосередня співпраця ІКА та НЗХТ у 2004—2006 рр. Цей поділ відбиває як відмінності в особистому складі, так і основну зміну в програмі ГІС, що відбулася приблизно 2003 р.

Перший етап: 2001—2002 рр. Початкова фаза розкопок у Південному районі міста під спільним керівництвом Л.В. Седікової і П. Артура була чудовим пробним полем для багатьох методів, які ми почали застосовувати під час попередніх розкопок на херсонеській хорі. Оскільки більшість із цих попередніх експериментів були пов'язані з фіксацією і обробкою просторової інформації, група студентів із Університету Лече запропонувала спільному проекту свій досвід створення описових баз даних із архітектурними реконструкціями. Разом НЗХТ, ІКА та Університет Лече розпочали проект зі справжньою інтеграцією просторових даних із табличною і фотографічною інформацією.

База даних. І. Гравілі запропонував повністю розроблену базу даних, створену для Лабораторії середньовічної археології у Лече, що була частиною його магістерської роботи. На початку розкопок у Південному районі міста в 2001 р. його базу даних використовували без змін, із первинним дизайном і записами італійською мовою. Це відповідало потребам італійських учасників, але створювало незручності для решти багатомовної групи, які послуговувалися переважно англійською і російською. До 2002 р. базу даних відкоригували й дані почали вводити лише англійською. Утім суть структури бази даних залишили без змін.

І. Гравілі розробив базу даних у програмі Microsoft 1998 або 2000 для запуску на стандартному комп'ютері з оперативною системою, беручи до уваги широту досліджень і зворотний зв'язок користувачів (Gravili 2001, с. 29—31). Під час створення першого варіанта системи дослідник ставив перед нею певні завдання. Система має:

- бути доступною для одночасного використання на багатьох археологічних проектах;
- включати зв'язки з архівом зображень;
- перевіряти статус і точність інформації;
- вдосконалювати точність введених даних і правильність мови та написання, пропонуую-

чи, де це можливо, користувачам вибирати характеристики з поданого списку;

- гарантувати безпеку бази даних за допомогою різних рівнів авторизації користувачів;
- надавати простий і легкий для запам'ятовування опис функцій;
- бути поєднаною з базами ГІС.

Ці елементи програми повністю відповідали потребам розкопок 2001—2002 рр. у Південному районі Херсонеса. Використання бази даних дало змогу вводити польові дані й мати доступ до них у реальному часі, завдяки чому ми могли перевіряти і виправляти інформацію одразу в процесі розкопок. До того ж щоденні звіти з оновленими відомостями допомагали археологам на місці розкопок інтерпретувати рештки і робити відповідні висновки, а спеціалісти з інших галузей могли відтворювати контекстуальні зв'язки тих типів знахідок, які вони вивчали. Крім того, база даних значно спростила архівацію даних наприкінці сезону й надання її науковцям із різних країн.

Поєднання просторових даних, ГІС і бази даних. У той самий період спільний проект розгорнув пошуки способів збору просторових даних та їх введення в систему цифрової документації. Просторові дані пам'ятки отримували й опрацьовували за допомогою поєднання досліджень із лазерним теодолітом (Total station), креслень від руки і переведення в цифрову форму в AutoCAD. І просторові дані, зібрані з використанням теодоліта, і плани, переформатовані в AutoCAD, опрацьовували за допомогою ArcView 3.2 — найновішої на той час версії стандартної програми ГІС, розробленої ESRI.

Дж. Трелоган, спеціаліст ІКА з ГІС, використовуючи інститутський лазерний теодоліт Sokkia 5F, розробила систему координат пам'ятки і пов'язала її з наявними реперами, які використовували в попередніх розкопках на цій території. Оскільки не існує ширшої системи координат, яка охоплювала б усю територію Херсонеса, послуговувалися умовною місцевою системою координат, тому теодоліт постійно використовували для щоденної фіксації відкритих пам'яток, зокрема, й усіх цвяхів та найдрібніших ділянок. Надалі було вирішено знімати і плани окремих контекстів для доповнення паперових планів контекстів, що замальовували від руки в масштабі 1 : 50 керівники окремих ділянок розкопок. До кінця 2001 р. теодоліт також використовували для фіксування контрольних точок, щоб пов'язати накреслений від руки структурний план із місцевою системою координат, а потім поєднати його з іншими просторовими даними, опрацьованими в ГІС (Trelogan 2001).

М. Лімончеллі відповідав за нанесення на план архітектурних решток пам'ятки, зокрема

всього комплексу цистерни та лазень, відкритих розкопками Н.В. П'ятишевої та Л.В. Седікової. Дослідник склав структурний план від руки, посекційно, в масштабі 1 : 20 і перевів у цифрову форму AutoCAD до кінця сезону 2001 р. (Limoncelli 2001, р. 27). Щоб зіставити усі плани стін у масштабі 1 : 20 із загальною системою координат пам'ятки, на кожному плані було позначено контрольні точки, пов'язані з особливостями місцевості, які легко розпізнати (стіни, великі камені тощо), а тривимірні координати тих самих точок було зафіксовано на місцевості за допомогою теодоліта. Кожен план потім сканували, а особливості місцевості зіставляли з ГІС пам'ятки, використовуючи ті самі контрольні точки. Поєднання ENVI (програма дистанційного сканування), AutoCAD і ArcView 3.2 допомагало в роботі з планами, що були частиною цифрового архіву. ENVI використовували для зіставлення сканованих планів з особливостями місцевості, AutoCAD — для переведення їх у цифрову форму (перетворення растрових даних на векторні), ArcView — для поєднання растрових і векторних даних сканованих і цифрових планів із даними кожної точки, зібраними за допомогою теодоліта. Громіздкість процесу була зумовлена суттєвими обмеженнями доступних програм ГІС, які на той час не містили функцій зіставлення з особливостями місцевості і забезпечували мінімальні механізми переведення даних у цифрову форму.

Після переведення планів у векторні дані й введення в програму ГІС робоча група отримала можливість працювати над поєднанням просторових даних, записаних у ГІС, і табличних даних, зведених у базі даних доступу. Оскільки контекстові системи фіксації потребують окремого номера для кожного контексту і знахідки для поєднання векторних даних із контекстами (у нашому випадку — стінами) або знахідками, що з них походять, використовували алфавітний шифр у поєднанні з цим окремим номером. У випадку знахідок таке поєднання вводили відразу на розкопі під час дослідження місця виявлення, а щодо цифрових планів, то кожен елемент плану мав бути від руки пов'язаний із контекстом у ГІС. Оскільки на той час інформацію було переведено в AutoCAD, кожен стратиграфічну одиницю необхідно було розмішувати в окремому шарі. Це вимагало копіткої роботи з очищення даних під час перетворення документів CAD у формат-файли ESRI. Після того як усі векторні дані було правильно класифіковано, їх можна було пов'язувати з інформацією бази даних через ODBC (Відкритий зв'язок бази даних) у програмі ArcView, спираючись на окремі алфавітно-нумераційні шиф-

ри, присвоєні всім контекстам та знахідкам. Якщо результат відповідав основним вимогам у межах ГІС, обмеження драйверів ODBC ускладнювало процес з'єднання інформації деяких складніших зв'язків, наявних у структурі бази даних. Система виявилася досконалим засобом для графічних зображень (можна було швидко показати результати деяких простих запитів, наприклад, розташування знахідок на пам'ятці) і була набагато простішою і швидшою у нагромадженні якісних ілюстрацій для майбутніх звітів і публікацій.

Спроби поєднання фотографічних документів і тривимірних даних. У співпраці з Університетом Лече проводили й інші експерименти з інноваційними технологіями польового збору даних. У найуспішнішому з них за допомогою поєднання цифрових фотографій із теодолітом і програмою ГІС було створено плани речових знахідок, що були візуально складними але охоплювали невеликі ділянки. Прикладом є могильник з багатьма похованнями і велика кількість розчленованих людських кісток. За допомогою теодоліта було зафіксовано розташування дослідницьких міток, які також були на знімку, зробленому простим кишеньковим цифровим фотоапаратом з драбини, встановленої просто над контекстом. Оскільки ці мітки було видно на знімку, їх можна було використовувати для зіставлення особливостей місцевості на фотографії і плані в ArcView, уникаючи будь-яких неточностей, зумовлених фокусною відстанню або кутом, з якого зроблено фотографію, адже йдеться про малі розміри ділянки. Після зіставлення особливостей місцевості фотографії обробляли так само, як і скановані плани в масштабі 1 : 20: їх переводили в цифрову форму, розмішуючи окремі скелети або пласти розрізнених кісток в окремі шари CAD, які потім перетворювали в формат-файли, доступні для прочитання в ГІС. Цей процес дав змогу створити дуже детальні багаторівневі креслення кожного шару остеологічного матеріалу в послідовності їх залягання і позбавитися потреби зупиняти розкопки для зарисовки цих складних решток на розкопі (рис. 3).

Протягом двох років проект експериментував із зазначеними технологіями для фіксації більших за обсягом складних решток, зокрема шарів заваленої черепиці, але ці спроби були менш успішними. Крім того, описану методику застосовували, якщо для фіксації повного обсягу решток недостатньо було однієї фотографії. Це передусім було зумовлено обмеженнями програм, які використовували на той час (ENVI), оскільки з ними набагато довше було збирати дані, зіставляти з місцевістю і поєднувати кілька знімків, ніж замальовувати ті самі

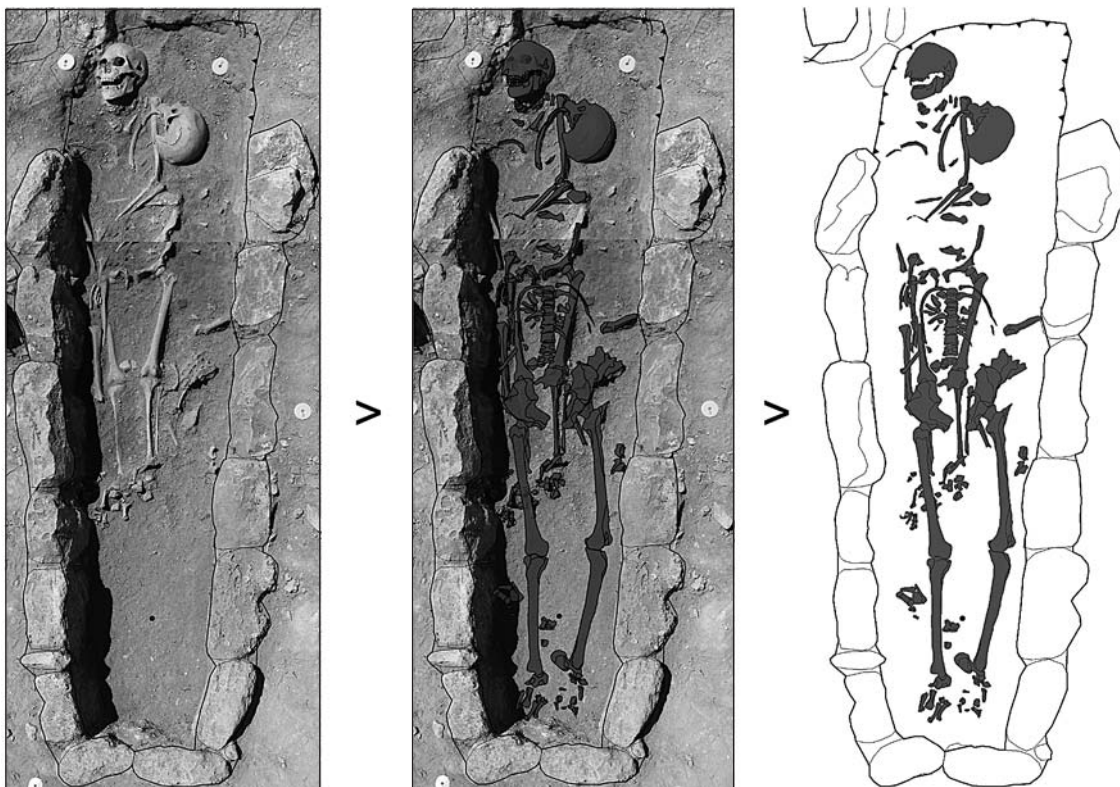

Рис. 3. Зліва направо: співвіднесена з особливостями місцевості фотографія пох. 3, зображення решток переведено в цифрову форму, векторні дані — у вигляді плану

рештки від руки. Робоча група зіткнулася з подібними труднощами з часом і програмним забезпеченням в експериментах щодо створення мікротопографічних поверхонь для окремих шарів на основі даних рельєфу місцевості, отриманих за допомогою теодоліта. Обмеження ArcView 3.2 вимагали застосування окремої програми для створення суцільних поверхонь за допомогою поєднання вставок (йдеться про програму Surfer 6.0). Оскільки цей додатковий етап у процесі забирав лише трохи більше часу, збір на розкопі великої кількості точок, необхідних для створення точного зображення, був завеликим навантаженням на один теодоліт. Без залучення другого теодоліта збір топографічної інформації затримував фіксацію інших просторових відомостей і створював запутану й безвихідну ситуацію у розкопках.

Другий етап: 2004—2006 рр. Після закінчення співпраці з Університетом Лече 2002 р. і хаосу в наступному році розкопки в Південному районі було продовжено під спільним керівництвом Л.В. Седікової та А. Рабіновітца. Дж. Трелоган, яка і в попередніх сезонах відповідала за знімки та ГІС, продовжувала свою роботу, а розробку й підтримку бази даних було покладено на С. Іва з Л — П: Археологія, Лондон. Таке нововведення збігалося із суттєвим вдосконаленням програм, що дало нам змогу

завершити кілька з того часу невдалих експериментів і змінити певні елементи системи, створеної 2001—2002 рр. Якби ESRI не створила ArcGIS — значно потужнішу і функціональнішу програму ГІС зі здатністю без перешкод поєднуватися з зовнішніми базами даних, ми б і досі працювали за системою, яку використовували на першому етапі, витрачаючи час і зусилля на створення цілісної системи ГІС і бази даних. З цими своєчасними технічними вдосконаленнями ми змогли значно ближче підійти до раціоналізованої системи археологічної фіксації з ГІС.

База даних. 2004 р. С. Ів переніс елементи бази даних ізольованого доступу І. Гравілі на SQL-сервер, щоб удосконалити трудомістку систему і переконався, що ми встигаємо за новими програмними розробками. 2004 р. сервер працював у MySQL, але наступного року його перевели в MSSQL-2000 задля узгодження з інформаційно-технологічними вимогами Техаського університету. Перенесення на сервер SQL дало змогу великій кількості користувачів вводити дані в процесор доступу одночасно, що значно поліпшило роботу на розкопі, а також спростило прямі ODBC-зв'язки з базою даних, порівняно з попередньою базою даних версії ізольованого доступу. Водночас нововведення торкнулися й опису функцій, і зовніш-

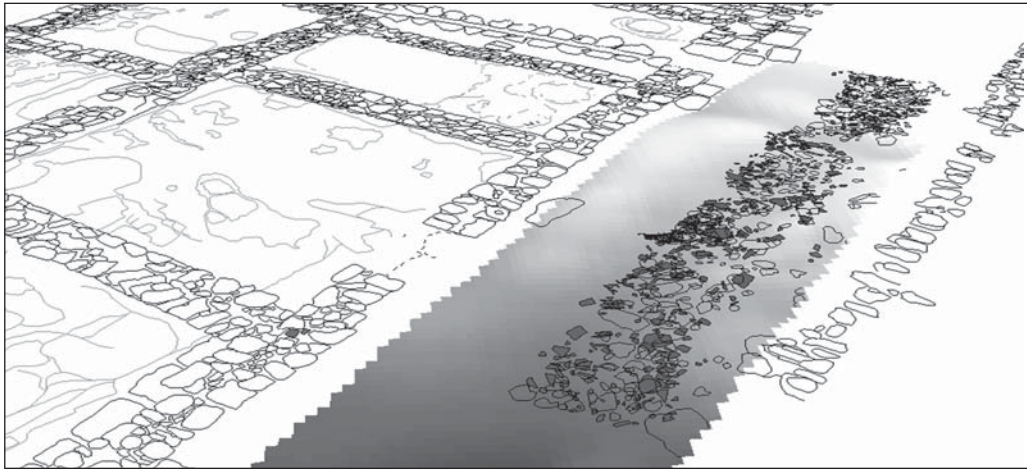

Рис. 4. Складена з окремих елементів топографічна модель поверхні останньої за житловим кварталом вулиці з планом завалу черепиці, зроблена у тривимірному вигляді в ArcGIS-розширенні ArcScene

ніх зв'язків бази даних, що сприяло точнішому відбиттю змін у способах фіксації та особливостей, властивих саме цій пам'ятці й нашому спільному проекту.

Поєднання просторових даних, ГІС і бази даних. Із початку другого етапу розкопок значні вдосконалення ESRI програми ГІС дали нам змогу більш повно поєднати ГІС і базу даних, раціоналізувавши шлях від розкопу до документа. Завдяки спрощенню ArcGIS 8.x було піднесено на новий рівень наші способи обробки просторової інформації на сканованих планах, фотографіях, точкових даних, зібраних за допомогою теодоліта, а також значно полегшило і зміцнило з'єднання із зовнішніми базами даних. До функції ArcGIS 8.x входили зіставлення з особливостями місцевості, суттєво вдосконалене переведення в цифрову форму і розпізнавання, нова і поліпшена інтерполяція цілісних топографічних поверхонь і надзвичайно розширені можливості створення і подачі інформації, що обумовило оброблення всіх просторових даних у межах одного прикладного завдання. Крім того, перенесення бази даних на сервер MSSQL, разом із суттєво вдосконаленими ESRI ODBC-зв'язками, спростило і пришвидшило поєднання записів бази даних із просторовою інформацією. Єдиними труднощами з новим програмним забезпеченням були надто «міцний граніт науки» для нашої робочої групи ГІС і час, потрібний для перенесення даних зі старої програми в нову.

Оскільки розкопки протягом цього періоду обмежувалися роботою у Південному районі, ми мали змогу використовувати два теодоліти. Завдяки цьому ми змогли поекспериментувати з фіксацією, що було неможливо з одним пристроєм. Також ми отримали вдосконалені накопичувачі даних і змогли поєднати просторові

дані з ширшою за обсягом текстовою інформацією відразу на момент збору даних на розкопі. З-поміж інших переваг ці накопичувачі даних значно збільшили обсяги документування знахідок, що дало змогу позбавитися фіксування численних на пам'ятці цвяхів як окремих пам'яток. Ми продовжували використовувати теодоліт для позначення місця знахідок усіх цвяхів задля збереження відомостей про їх розташування для подальших досліджень, але розглядали їх як масовий матеріал у шарі й більше не присвоювали кожному цвяху окремий польовий ідентифікаційний номер. Натомість у накопичувач даних вносили лише основні відомості про кожен цвях — довжину, стан збереження, форму голівки. Це вдосконалення стало у пригоді й реєстраторам знахідок, яким не потрібно було щодня мати справу з довгим списком номерів цвяхів або записувати їх виміри, і консерваторам та наглядачам сховища, до яких не надходили в роботу ці звичайні, але дуже уражені корозією речі.

Однак найважливіші надбання цього періоду були пов'язані з поєднанням графічних і тривимірних даних із ГІС та базою даних.

Спроби поєднання фотографічних документів і тривимірних даних. Зміни в програмному забезпеченні й дослідницькій практиці дали змогу внести певні зміни в процедури графічної документації. З 2004 р. ми переводили у цифрову форму накреслені від руки плани архітектурних решток у масштабі 1 : 20 відразу в ArcGIS, уникаючи роботи з AutoCAD. Це спростило класифікацію і переведення в символи різних типів решток (каміння, черепиця тощо) відразу в ГІС та дало можливість укладати плани з ускладненою системою позначок і розв'язувати складні питання. До нашої роботи з зіставлення з особливостями місцевості та пе-

реведення в цифрову форму увійшла обробка накреслених від руки контекстуальних планів шарів і решток у масштабі 1 : 50. Незважаючи на те, що функції зіставлення з особливостями місцевості нової програми були чіткішими, ми почали експериментувати з укладанням таких планів просто в ГІС, зіставляючи фотографії з місцевістю і переводячи їх у цифрову форму. Поліпшена функціональність ArcGIS значно спростила процес порівняння з особливостями місцевості мозаїчних знімків, зроблених із відносно вертикально розташованої точки. Наші експерименти показали, що плани, укладені за такими знінками, мали загальну точність 2—4 см, тоді як накреслені від руки плани в масштабі 1 : 50 переважно мали точність лише до 4—8 см, що було визначено за допомогою теодоліта. Ці практики розробляли, перевіряли і вдосконалювали протягом сезонів 2004 і 2005 рр. У той час ми повернулися до використання даних теодоліта і програми ГІС задля створення мікротопографічних зображень окремих шарів. На ці зображення можна було накладати і плани в цифровому вигляді, й зіставлені з місцевістю фотографії, що спростило б створення прийнятної тривимірної моделі фізичного вигляду окремого шару (рис. 4).

Проте досвід попередніх сезонів, а також доповідь, подана на щорічну конференцію «Застосування комп'ютерних технологій і математичних методів в археології» (Tschauner 2006), спонукали нас до різкої зміни методики. Було вирішено припинити використання зіставлених із місцевістю фотографій для укладення планів контекстів, незважаючи на очевидні зміни точності, оскільки цей процес уповільнював роботу й розмивав традиційні межі між документацією та інтерпретацією (Rabinowitz, Eve, Trelogan 2006). Натомість ми повернулися до планів 1 : 50, укладених керівниками розкопів або архітекторами на місці розкопок і переведених у цифрову форму в ArcGIS. Здавалося, це рішення підносило

важливість інтерпретаційного процесу в проведенні археологічних креслень. Однак ми досі прагнули поєднувати фотографічні дані з ГІС, якщо можливо, без втрат дорогоцінного часу, яких вимагали зіставлення фотографій з особливостями місцевості. Для досягнення цієї мети ми звернулися до фотограмметричної програми PhotoModeler Pro. Спроби працювати з цією програмою під час спільного проекту відбувалися і на першому етапі, але її використовували лише для фіксації підвищень, утворених архітектурними рештками (Limoncelli 2001, p. 27). Застосування цієї програми в горизонтальній стратиграфії потягло за собою потреби у здоланні «міцного граніту науки» і додатковому часі для обробки отриманих даних. Однак водночас це дало нам змогу створювати і топографічні зображення, і точно вивірену, зіставлену з місцевістю фотографічну документацію за меншого обсягу зроблених на розкопі знімків і зафіксованих точок. Результати мають таку саму точність, як і в нашій попередній практиці, але на їх отримання витрачається менше часу, і вони вже не так залежать від досвідченості фотографа (рис. 5). Оскільки ми знову спираємося на накреслені від руки плани, то тривимірні моделі й точно вивірені фотографії, отримані за допомогою фотограмметрії, можна вважати доповненням до основної документації, яка від них не залежатиме, на випадок якщо колись вони стануть недоступними.

За п'ять сезонів експериментів, вдосконалення і повторних винаходів нашої методики збору польових даних і їх обробки в лабораторії постійні технологічні зміни надихали й розчаровували. Часом навіть найменше вдосконалення якогось елемента програми або технічних засобів призводило до ускладнення й тривалої реструктуризації та впорядкування практики. Зокрема, збільшення 2005 р. можливостей накопичувачів даних дало змогу пришвидшити збір інформації і вводити

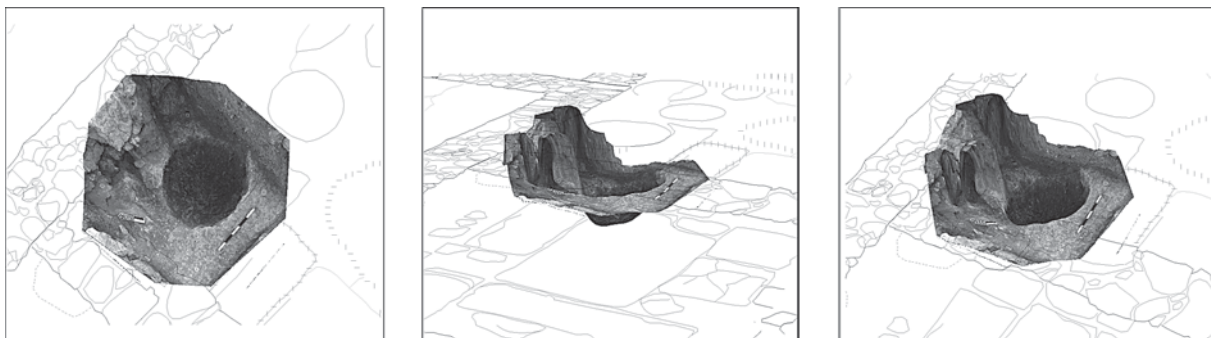

Рис. 5. Тривимірна модель заглиблення в материку, створена в PhotoModeler Pro 5.0 з восьми перспективних знімків

її безпосередньо в «рідний» формат ArcGIS-документів, але водночас змусило нас повністю змінити «шапки» всіх таблиць для опису матеріалів для кожного типу просторових даних — загалом понад 100 груп. Однак ці труднощі лише зміцнили наше усвідомлення важливості вдалої первинної структури даних і потреби добре зважувати привабливість нових технологій з їх практичним значенням на розкопках.

Безсумнівно, суттєві зміни в стратегії археологічної документації мають бути оцінені за

їх користю для інтерпретації решток. Незважаючи на те, що вердикт ширших наукових кіл буде зроблено лише після публікації даних, на цей час уже можна стверджувати про зручність системи для наших власних інтерпретацій і роботи спеціалістів з інших галузей науки, які приєдналися до проекту за два останні роки.

Переклад з англійської
Т.М. ШЕВЧЕНКО

- Белов Г.Д. Раскопки в северной части Херсонеса в 1931—1933 гг. // МИА. — 1941. — № 4. — С. 202—267.
- Бертье-Делагард А.Л. Древности Южной России. Раскопки Херсонеса // МАР. — 1893. — № 12. — 64 с.
- Гриневич К.Э. Северо-восточные кварталы Херсонеса Таврического по данным раскопок Р.Х. Лепера // Хсб. — 1930. — Вып. 3. — С. 3—139.
- Ковалевская Л.А., Седикова Л.В. К вопросу о водоснабжении Херсонеса в позднеантичную эпоху // МАИЭТ. — 2005. — Вып. 11. — С. 71—93.
- Косцюшко-Валюжинич К.К. Извлечение из отчета о раскопках, проведенных в Херсонесе в 1898 г. // ОАК за 1898 г. — СПб., 1901. — С. 99—123.
- Пятышева Н.В. Раскопки Государственного Исторического музея в Херсонесе // Экспедиции Государственного Исторического музея. — М., 1969. — С. 141—159.
- Сазанов А.В. Византийская археология: проблемы и методы // Хсб. — 1996. — Вып. 7. — С. 5—12.
- Седикова Л.В. Керамический комплекс первой половины IX века из раскопок водохранилища в Херсонесе // РА. — 1995. — № 2. — С. 170—177.
- Седикова Л.В. Стратиграфия Южного района Херсонеса по данным раскопок участка водохранилища // Проблемы исследования археологических памятников: раскопки, хранение, экспозиция: Тез. докл. и сообщ. — Севастополь, 2005. — С. 198—199.
- Сорочан С.Б. Византийский Херсон. Очерки истории и культуры. — Харьков, 2005. — Т. 1.
- Arthur P., Sedikova L. Excavations at Chersonesos (Sevastopol, Ukraine) 2001 // Abstracts of the 103rd Annual Meeting of the Archaeological Institute of America. — Philadelphia, Pennsylvania, 2002. — V. 25. — P. 108.
- Gravili G. The Relational Database // 2001 Annual Report of the Institute of Classical Archaeology. — Austin, 2001. — P. 29—31.
- Harris E. Principles of Archaeological Stratigraphy: 2nd Ed. — San Diego, 1989.
- Hodder I. The Archaeological Process. — Oxford: Blackwell, 1999.
- Limoncelli M. Site planning // 2001 Annual Report of the Institute of Classical Archaeology. — Austin, 2001. — P. 26—27.
- Rabinowitz A. Everyday Things: Material Evidence for Daily Life in Late Byzantine Chersonesos // 31st Ann. Byzantine Studies Conf.: Abstracts. — Athens; Georgia, 2005. — P. 42.
- Rabinowitz A., Eve S., Trelogan J. Precision, Accuracy, and the Fate of the Data Experiments in Site Recording at Chersonesos, Ukraine // Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology Conference: Abst. — Fargo, North Dakota, 2006.
- Spence C. Archaeological Site Manual. — London, 1994.
- Trelogan J. Excavation GIS // 2001 Annual Report of the Institute of Classical Archaeology. — Austin, 2001. — P. 23—25.
- Tschauner H. Solid Modeling and 3D Spatial-analysis System for Archaeological Stratigraphy and Remote Sensing based on Octree Spatial Decomposition Algorithms // Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology Conf.: Abstracts. — Fargo, North Dakota, 2006.

Одержано 05.09.2007

А. Рабинович, Л.В. Седикова, Дж. Трелоган, С. Ив

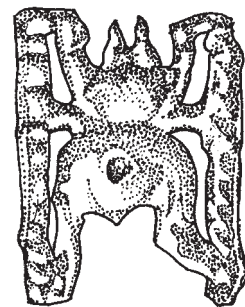
НОВЫЕ МЕТОДОЛОГИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ДРЕВНИХ ПАМЯТНИКОВ:
ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И РАСКОПКИ В ЮЖНОМ РАЙОНЕ ХЕРСОНЕСА
ТАВРИЧЕСКОГО (2001—2006 гг.)

С 2001 г. Южный район херсонесского городища является объектом международных археологических исследований, проводимых при финансовой поддержке Национального заповедника «Херсонес Таврический» (НЗХТ) и Института классической археологии (ИКА) при Техасском университете, г. Остин (США). Одной из основных целей проекта было создание инновационной, усовершенствованной системы документирования, объединяющей лучшие традиции НЗХТ, западные методики и новые технологии. В результате этой работы появилась контекстовая система регистрации информации, основанная на цифровой базе данных и Географической информационной системе и позволяющая быстро и легко извлекать конкретную информацию, а также проводить всестороннюю реконструкцию взаимосвязи широкого спектра археологических материалов внутри контекстов. С помощью ArcGIS в системе можно объединять фотографические и трехмерные данные. Систему легко заимствовать и воспроизводить, так как она основана на общедоступном программном обеспечении и легко узнаваемых археологических принципах. Система предназначена как для углубления археологической интерпретации, так и для облегчения распределения первичных данных. Предлагаемая статья представляет собой первую часть, в ней описаны развитие системы документации и ее окончательная структура.

A. Rabinowitz, L.V. Sedikova, J. Trelogan, S. Eve

NEW METHODOLOGIES AT AN ANCIENT SITE:
DIGITAL TECHNOLOGY AND EXCAVATION IN THE SOUTHERN
REGION OF TAURIC CHERSONESOS, 2001—2006

Since 2001, the Southern Region of the urban area of the ancient site of Chersonesos has been the object of international excavation project under the sponsorship of the National Preserve of Tauric Chersonesos (NPTC) and the Institute of Classical Archaeology (ICA) of the University of Texas at Austin. One of the project's primary goals was the creation of an innovative, sophisticated documentation system that combined the best of NPTC's traditions, Western methodologies, and new technologies. The result is a contextual recording system grounded in a digital database and a Geographic Information System that permits the quick and easy retrieval of individual data and the comprehensive reconstruction of contextual relationships among a wide range of archaeological materials. The system also takes advantage of the capacity to integrate photographic and three-dimensional data. It can be easily duplicated, since it is based on over-the-counter software and familiar archaeological principles. It is intended both to enrich archaeological interpretation and to facilitate the dissemination of primary data. This article, the first of two, describes the development of the documentation system and its final structure.

Н.О. Гаврилюк, І.Р. Михальчишин

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ (охорона курганів)

Розглянуто стан охорони пам'яток археології у цілому та особливості охорони курганів. Стан курганів на території України визначено як катастрофічний. Запропоновано конкретні заходи щодо збереження курганів і курганних старожитностей.

З усіх типів пам'яток стародавньої історії України найчисленнішими є кургани поховальні споруди. На сьогодні відомо, що на території України було понад 50 тис. курганів, споруджених протягом кількох тисяч років: від мідно-бронзового віку до епохи Київської Русі. Нами було поставлено за мету дослідити стан збереженості курганів в Україні, з'ясувати причини їх руйнації та показати способи виходу з ситуації, яку на цей час можна вважати кризовою.

На території України кургани розміщені нерівномірно. Найбільші за розмірами і чисельністю кургани енеоліту — раннього залізного віку розташовані у степовій зоні, менше — у лісостеповій. Наприклад, у Херсонській обл., за даними Інституту пам'яток охоронних досліджень Міністерства культури і туризму України, в 1990 р. налічували понад 5 тис. цих поховальних пам'яток, Запорізькій — 4 тис., Дніпропетровській — понад 3 тис., Луганській — близько 3 тис., Криму — 4 тис. Проте облік не завжди відбиває реальну картину. Наприклад, у деяких степових районах, де «степові піраміди» важко не помітити, їх обліковано набагато менше, ніж є насправді. Так, у Донецькій обл. у списку пам'яток зазначено лише 232 кургани, у Миколаївській — 550, Одеській — 545, Кіровоградській — 367.

Згідно з результатами аналізу чисельності курганів по районах південних областей України, найбільше їх у Голопристанському р-ні Херсонської обл. — 820, Антрацитівському — 620, Білокуракінському — 525 Луганської обл., Бердянському і Мелітопольському р-нах Запорізької обл. — по 463 кургани. У більшості районів налічують від кількох одиниць до 200—300 курганів. Велика різниця у кількості курганів на обліку в сусідніх районах однієї області пояснюється переважно нерівномірним обстеженням території областей фахів-

цями пам'яток охоронних органів та археологами.

Про стан обліку курганів можна отримати уявлення на прикладі Херсонської обл., де за польовий сезон 2005 р. М.П. Оленковським було обстежено 733 кургани (у 1990 р. їх було 820), з яких 366 було відкрито, тобто вони набули стану «нововиявлених пам'яток археології» (Оленковський 2006, с. 461).

Значну кількість курганів виявлено у лісостеповій зоні: у Полтавській обл. — 2 тис., Харківській, Київській, Хмельницькій — приблизно по 1 тис. Кургани розташовані поодинокі (рис. 1) або групами (рис. 2) — по 2—6 насипів. До могильників належать розташовані компактно кургани, що містять від 10 до кількох десятків курганів. Так, поблизу Керчі могильники складаються з 70—100 насипів. Часто помилково до могильників відносять усі кургани, розташовані в околицях населеного пункту, навіть якщо вони або їх групи розміщені на відстані 2—7 км один від одного.

У північних областях України (лісостеп і ліс) переважають кургани слов'ян і Давньої Русі. Наприклад, відомо, що на території Чернігівської обл. слов'яно-руських курганів було понад 5 тис., Сумській — понад 6 тис., Житомирській — близько 2,7 тис. Тут існували величезні за кількістю курганів могильники: у Сумській обл. у трьох могильниках (Журавне і с. Зелений Гай — по 2 тис., с. Ніцаха — 500) усього виявлено 4,5 тис. насипів, у могильнику с. Гунське Житомирської обл. було 900 курганів, а в околицях с. Липове Чернігівської обл. — кілька тисяч (залишилося 800) (рис. 3).

Скільки ж усього курганів розташовано на території нашої країни, поки що невідомо, адже не всю територію обстежено археологами і не всі відомі на цей час кургани взято на державний облік. Фахівці знаходять їх щороку, особливо в лісових місцевостях. Так, у 1993 р. В.О. Петрашенко та В.К. Козюбою у лісі біля Тараші виявлено 46 курганів, а в Кагарлиць-

кому р-ні — 50 (Петрашенко, Козюба 1996, с. 106). Нещодавно виявлено 8 курганів поблизу с. Автуниці Чернігівської обл. (Готун, Петраускас, Семенюк, Шевцов 2003, с. 88). З допомогою місцевого жителя с. Гайдаки Хмельницької обл. І.Й. Вербицького знайдено курган 0,7 м заввишки, 30 м у діаметрі (Михальчишин 2001, с. 163—164). У північних та північно-східних областях з тисячі існуючих курганів на державному обліку перебуває лише кілька сотень, а у Волинській — жодний. Останнім часом ситуація дещо змінилася. Здійснюється тотальне обстеження пам'яток археології, зокрема й курганів у Полтавській обл. (Охорона ... 2006).

Необліковані кургани знаходять не лише в лісистих місцевостях, а й в степу. Наприклад, у 2001 р. на території Широківського р-ну Дніпропетровської обл. було виявлено 16 курганів (Мельник 2003, с. 184). Цікаво порівняти відомості про кургани, поставлені на облік у 1980-ті рр., та зафіксовані нещодавно. Величезну роботу у цьому напрямі провів херсонський археолог М.П. Оленковський, який опублікував серію видань про археологічні пам'ятки, якій поки що немає аналогів (Оленковський 1993). Аналізу стану досліджень пам'яток археології у Дніпропетровській обл. присвячено окрему статтю М.П. Оленковського. Автор із сумом зауважує, що значну роль у фіксації курганних і не лише курганних пам'яток відіграє суб'єктивний фактор (Оленковський 2006, с. 461). Тут доречно нагадати про відповідальність посадових осіб за невиконання пам'яткоохоронного законодавства й етику археологічних досліджень, про яку нині так багато говорять.

Протягом століть саме кургани найбільше потерпали від антропогенного впливу. У XVI—XVIII ст. багато курганів енеоліту—бронзи було перекопано з метою добування селітри. Такі розриті насипи в народі називають майданами (Телегін 1997; Кулатова 1999; Сапегін 2003).

Страждали кургани під час воєн: на них споруджували земляні укріплення, траншеї, встановлювали гармати і т. п. Наприклад, відомі скіфські кургани Орлова та Нечаєва Могили в Дніпропетровській обл. були основними опорними пунктами радянських військ під час Нікопольської операції 1943—1944 рр., тому нині вони буквально «начинені» боєприпасами, і поява на Орловій могилі грабіжників, які залишили шурфи, може призвести до трагедії.

Оскільки кургани та курганні групи, як правило, споруджували на вододілах, на найвищих точках встановлювали геодезичні знаки (рис. 4), задля чого розрівнювали вершини курганів, вкопували дерев'яні й металеві вишки, стовпи, фундаменти, що призвело до знищення поховань, впусканих у вершину.

Особливо інтенсивне руйнування курганів відбувалося в 1930-х рр. під час промислового, сільськогосподарського, житлового будівництва та спорудження меліоративних систем. Однак з 1949 р. набрала чинності Постанова Ради Міністрів УРСР № 3076 від 30 грудня 1948 р., згідно з якою археологічні дослідження в зонах новобудов стали обов'язковими. Однією з найбільших була Нікопольсько-Гаврилівська новобудовна експедиція НАН України, що досліджувала береги Дніпра перед утворенням Каховського водосховища. Проте врятувати всі археологічні пам'ятки, що потрапили в зону затоплення, не вдалося. В результаті щороку на берегах водосховищ Дніпровського каскаду гине 10—20 могильників і поселень (Гаврилюк 1998; 1999). Насамперед ці об'єкти знищуються ерозійними процесами: щороку — 2—3 м «спокійної» берегової частини. На мисах ці процеси інтенсивніші. Зі знищенням берегів руйнуються археологічні об'єкти, зокрема комплекс поховальних пам'яток Мамай-Гора, розташований на лівобережному мисі Каховського водосховища біля с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. Так, у 2000 р. археологічною експедицією Запорізького державного університету після просідання на 1 м ділянки 100 м завдовжки і 13 м завширшки довелося рятувати рештки неолітичного могильника, скіфського кургану з похованнями, поховання середньовічної доби. На той час за 13 років охоронних робіт на могильнику в його береговій частині було досліджено 160 помітних та знівельованих насипів курганів, у яких виявлено поховання від епохи енеоліту до пізнього середньовіччя (Андрух, Єльніков, Тошчев 2001).

Останнім часом з'явилися нові чинники знищення курганів. Про грабіжницьку діяльність на курганах, що набула масштабів всеукраїнського лиха, неодноразово йшлося. Сумна статистика, яку відстежує Польовий комітет Інституту археології НАН України за даними нау-

Рис. 1. Курган між селами Хортиця і Бохадів Варвинського р-ну Чернігівської обл. (фото О. Веремійчик 1988 р.)

Рис. 2. Курганна група Нечаєвої могили (Дніпропетровська обл., фото 2006 р.)

Рис. 3. Курганний могильник біля с. Липове на Чернігівщині (фото В. Коваленка, 1981 р.)

Рис. 4. Курган Зорова Могила на о-ві Хортиця — геодезичний знак 1922 р. (фото Н. Гаврилюк, 2006 р.)

кових звітів, що здаються до Наукового архіву Інституту засвідчує зростання масштабів цього лиха в геометричній прогресії, від якого насамперед потерпають кургани степової зони. Якщо раніше йшлося про руйнацію невеликих насипів, де пошуки «скарбів» здійснювали за допомогою металодетекторів, то нині йдеться про сканування тіла насипу на велику глибину. Глибокими ходами-«дудками» руйнуються насипи великих курганів (наприклад, Орлова Могила) (рис. 5).

Великої шкоди кургани зазнають і внаслідок розорювання поверхні. Про масштаби цієї діяльності засвідчує, наприклад, обстеження лише одного Широківського р-ну Дніпропетровської обл. у 2001 р., де 217 курганів ще розпізнають у вигляді насипу або його залишків». За підрахунками О.О. Мельника, насипи курганів заввишки 0,5 м становили 38,8 %, курганів заввишки 7—9 м залишилося лише 7 (3,5 %). На думку дослідника, «при збереженні наявних тенденцій, — зменшення насипів на 0,3—0,5 м, — втрати курганів до 2020 року можуть досягнути, як мінімум, до 40—50 одиниць» (Мельник 2003, с. 184). На території м. Нова Каховка з 16 курганів оранкою нищаться 12, у Великопетиському р-ні — зі 182 курганів — 136, у Верхньорогачицькому — з 220 — 161, Горностаївському — з 221 — 141 (Оленковський 2006, с. 461).

Навіть якщо поверхня деяких курганів і не руйнується оранкою, то підорюються їх поли, що призводить до зсувів ґрунту з вершини насипу. Це одна з причин введення до пам'яткоохоронної практики поняття «охоронна зона». Як відомо, охоронна зона навкруги невисокого кургану становить 50 м від його поли, високого — 100 м. Однак цю вимогу землекористувачі виконують украй рідко. Прикладом цього може слугувати підорювання насипу кургану Нечаєва Могила — одного з найкрасивіших скіфських курганів степу (рис. 6).

На багатьох курганах влаштовано сучасні цвинтарі, пункти заправки паливом техніки, встановлено меморіали загиблим під час Великої Вітчизняної війни і навіть прокладено дороги, у спорудженні яких немає гострої потреби. Так, біля с. Соломна Хмельницької обл. через курган прокладено ґрунтову дорогу, хоч поруч — за 10 м паралельно розташована дорога з твердим покриттям. Через вершину кургану поблизу Орлової могили також проходить ґрунтова дорога (рис. 7).

Значні за своїми масштабами руйнування відбуваються на слов'яно-руських курганах, що мають невеликі розміри (1—2 м заввишки і 5—10 м у діаметрі) і розташовані компактними групами або могильниками. Наприклад, біля с. Снітин (городище літописного Коснятина)

Рис. 5. Орлова Могила — сліди пограбування (фото Н. Гаврилюк, 2006 р.)

Полтавської обл. з 1 тис. курганів одного могильника X—XIII ст. зруйновано 300, на іншому — всі 700; з 500 курганів могильника Ніцахи (Сумська обл.) знищено 450.

Певну роль у збереженні курганів відіграють їх дослідження фахівцями-археологами. Хоч відбуваються вони зі знесенням пам'ятки, але інформація про неї продовжує її «життя» у вигляді публікації результатів розкопок та збереження колекцій у державних музеях. Слід пам'ятати: якщо не йдеться про тотальне знищення могильника під час господарського використання землі, а про розкопки одного-двох курганів, необхідно обирати курган із найбільш зруйнованим насипом або навіть «пляму». Це сприяє збереженню інформації, яку може дати ще помітний на поверхні курган, оскільки через рік-два він зникне повністю.

Ще однією проблемою археології є введення в науковий обіг результатів розкопок курганів. Якщо у 1970—1980 рр. експедиції, що працювали у зонах новобудов, могли здійснювати великі публікації, присвячені результатам розкопок (Курганы Южной ... 1977; Курганы Юга ... 1977; Курганные ... 1978 та ін.), то нині такої можливості немає. Частково цю місію виконує щорічник Інституту археології НАН України «Археологічні дослідження в Україні», в якому оперативно публікують перші результати археологічних досліджень. За останні 5 років 30—

Рис. 6. Нечасва Могила — підораний насип кургану (фото Н. Гаврилюк, 2006 р.)

Рис. 7. Грунтова дорога через насип кургану групи Орлової могили (фото Н. Гаврилюк, 2006 р.)

Рис. 8. Відновлений насип кургану на о-ві Хортиця (фото Н. Гаврилюк, 2006 р.)

40 % розкопаних пам'яток археології введено у науковий обіг саме завдяки цьому виданню, яке «виживає» за рахунок випадкових відрахувань від експедицій та невеликих коштів Українського товариства охорони пам'яток.

Виникає запитання: які заходи допоможуть зберегти «сторінки історії», що містять у собі кургани?

Передусім необхідно розробити велику державну програму, спрямовану на рятування насипів курганів, що зникають, пріоритетом якої мають бути дослідження курганів, насип яких невдовзі зникне, — від «плям» до насипів заввишки 0,50 м. Можливо, ця програма не буде суто науковою (наукове дослідження передбачає повне дослідження могильника), але збереже інформацію, що може бути втрачена внаслідок знищення насипу кургану.

Продовженням археологічного дослідження мають бути зусилля, спрямовані на відновлення історичного ландшафту та насипу кургану за рекомендаціями археологів. Таку роботу було здійснено у 2005—2006 рр. на о-ві Хортиця. У межах Національного заповідника «Хортиця» після розкопок курганных «плям» та виявлення поховань було відновлено насипи цих курганів за параметрами давнини (рис. 8). Результати цих робіт було оперативно опубліковано (Гаврилюк, Рассамакін, Разумов, Дараган, Ковальов, Міхаєва 2006, с. 13—29). Розкопки здійснювали, згідно з розпорядженням Президента України в межах проекту підготовки екскурсійного маршруту «Скіфський шлях». На жаль, фінансування проекту в 2007 р. було припинено.

У випадку з курганами слід використовувати «зберігаючі технології»: пропонувати господарникам переносити об'єкти, що зводяться, в інші місця. Треба пам'ятати, що приватизація землі з курганами, навіть неопублікованими, є незаконною, і господар у майбутньому зіткнеться з проблемами охорони пам'ятки археології, насамперед зі збереженням насипу кургану.

Актуальним залишається створення Державного реєстру пам'яток історії і культури, в тому числі й пам'яток археології, зокрема курганів. На жаль, робота зі створення такого реєстру ведеться непродумано й нераціонально. Паралельно зі створенням Держреєстру розробляють «Звод пам'яток історії та культури». Фактично бюджетні кошти витрачаються на одну й ту саму роботу. Якщо у деяких областях (Херсонській, Полтавській, Дніпропетровській, Полтавській) таку роботу здійснюють фахівці, які публікують відомості про пам'ятки археології, то в інших, наприклад, Миколаївській, здійснюється «переписування» відомостей з Державного реєстру 1980-х рр. не фахівцями-археологами, а випадковими людьми. В результаті маємо «нові відкриття» раніше відомих пам'яток або рекомендації визначити охоронну зону пам'ятки за допомогою 30—40 шурфів на ній 4 м² площею кожен. Це ще раз доводить, що всі роботи з дослідження, охорони, обліку курганів мають здійснювати фахівці. При цьому необхідно раціонально використовувати ті невеликі бюджетні кошти, що виділяють на охорону пам'яток археології.

Отже, можна констатувати кризовий стан найцінніших в Україні археологічних пам'яток — курганів. Під час «дикої» приватизації землі за відсутності системи організації та проведення охоронних археологічних досліджень, чітких скоординованих дій державних органів охорони культурно-історичної спадщини та науковців на рівні областей і районів, за умов розквіту грабіжницьких розкопок кургани опинилися на межі повного зникнення. На нашу думку, не нові закони про охорону спадщини і не поправки до них, а виконання існуючих законів, притягнення до відповідальності осіб, причетних до знищення курганів, та координація дій державних і наукових закладів, що займаються цією роботою, врятують «курганну» спадщину, що ще залишилася в Україні.

Андрух С.И., Ельников М.В., Тоцев Г.Н. Раскопки на могильнике Мамай-Гора // АБУ 1999—2000 рр. — К., 2001.

Гаврилюк Н.О., Рассамакін Ю.Я., Разумов С.М., Остапенко М.А., Дараган М.М., Ковальов М.В., Мінаєва Н.І. Розкопки та музеєфікація курганів на о. Хортиця // Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеєфікація. — Запоріжжя, 2006. — С. 13—29.

Гаврилюк Н.О. Археологічні відкриття ... — 1998. — С. 194—196.

Гаврилюк Н.О. Археологічні відкриття ... — 1999. — С. 213—223.

Готун І.В., Петраускас А.В., Семенюк Н.В., Шевцова А.В. Новий могильник в окрузі селища Автунічі // АБУ 2001—2002 рр. — К., 2003. — С. 88.

Кулатова І.М. Майдани на Коломаку // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1999. — Вип. 8. — С. 60—65.

Курганы Южной Херсонщины. — К., 1977.

Курганы Юга Днепропетровщины. — К., 1977.

Курганные могильники Рясне могилы и Носаки. — К., 1977.

Курганы на Южном Буге. — К., 1978.

- Мельник О.О. Про роботу Криворізького історико-краєзнавчого музею в 2002 р. // АБУ 2001—2002 рр. — К., 2003.
- Михальчишин І.Р. Розвідки у Волочиському р-ні Хмельницької обл. // АБУ 1999—2000 рр. — К., 2001. — С. 163—164.
- Оленковський М.П. Археологічні пам'ятки Нижньосірогозького р-ну Херсонської обл. — Херсон, 1993.
- Оленковський М.П. Археологічні пам'ятки Херсона. Каталог-довідник. — Херсон, 2004.
- Оленковський М.П. Археологічні пам'ятки Каховського р-ну Херсонської обл. — Херсон, 2004.
- Оленковський М.П. Археологічні пам'ятки Високопільського р-ну Херсонської області. — Херсон, 2004.
- Оленковський М.П. Археологічні пам'ятки Горностаївського р-ну Херсонської обл. — Херсон, 2005.
- Оленковський М.П. Археологічні пам'ятки Великоолександрівського р-ну Херсонської обл. — Херсон, 2006.
- Оленковський М.П. Інвентаризація та охорона курганів Херсонщини (а також до питання про археологічну фаховість та рівень професійної моральності) // АДУ 2004—2006 рр. — Запоріжжя, 2006. — С. 461—463.
- Охорона та дослідження пам'яток археології. — Полтава, 2006.
- Петрашенко В.О., Козюба В.К. Роботи Канівської комплексної експедиції // АДУ 1993 р. — К., 1996. — С. 106.
- Сапегін С. Майдани і майданоподібні споруди Полтавщини // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2003. — Вип. 12. — С. 10—16.
- Телесін Д. Про так звані «розриті могили» або майдани і їх роль в археології та історії доби українського козацтва 16—18 ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1997. — Вип. 6. — С. 72—74.

Одержано 15.05.2007

Н.А. Гаврилюк, І.Р. Михальчишин

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПАМЯТНИКООХРАННОГО ДЕЛА В УКРАИНЕ (охрана курганов)

Рассмотрены состояние курганов и их охрана на территории всей Украины, анализ численности которых свидетельствует об их густоте в Херсонской, Запорожской и Днепропетровской областях. Разница в количестве курганов, стоящих на учете в разных районах одной области, чаще всего объясняется неравномерным обследованием территории, а иногда субъективными причинами. Ежегодно открываются новые курганы, однако исчезают старые. Так, в Херсонской обл. за полевой сезон 2005 г. Н.П. Оленковским было обследовано 733 кургана (на начало 1990 г. их было 820), из которых 366 были открыты заново. В течение тысячелетий курганы страдали от антропогенного влияния: вначале (в лесостепных районах) — от селитрования, затем от войн, позднее (в степи) — при установке геодезических знаков, сооружении мелиоративных систем, водохранилищ. В последнее время появились новые причины разрушения курганов: грабительские раскопки, принявшие характер национального бедствия; распашка насыпей; снесение насыпей курганов при получении земли в качестве пая или в аренду. Способы спасения курганов или хотя бы той информации, которая в них содержится, следующие: принятие государственной программы по исследованию курганов с разрушенными насыпями — пятен или курганов высотой до 0,50 м, создание единого Государственного реестра курганов Украины. В сохранении памятников важную роль играют реконструкция насыпей и сохранение исторического ландшафта степи. Это поле для совместной деятельности археологов, которые несут моральную ответственность за сохранность исследованных ими памятников, и специалистов в области охраны памятников, отвечающих за охрану памятников в целом.

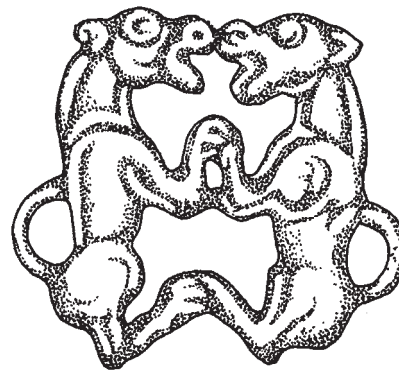
N.O. Havrylyuk, I.R. Mykhalchyshyn

CERTAIN PROBLEMS OF PROTECTION OF THE MONUMENTS IN UKRAINE (protection of mounds)

The state of mounds and their protection on the territory of Ukraine are discussed. Analysis of changes in their quantity testifies to density of mounds in Kherson, Zaporizhzhya, and Dnipropetrovsk Oblasts. The difference in number of mounds registered in 1980-s and the current number most often is accounted for irregular inspection of the territory and sometimes for human reasons. Each year the new mounds are discovered, but the old disappear, being tilled and ruined by the new land owners. The following ways to rescue the mounds or at least the information they contain are proposed: state research program of mounds-stains (embankments of height below 0,50 m); creating the mounds register as a separate section of the State Register of Historic and Cultural Monuments, which is still has not been started by the organizations dealing with protection of cultural heritage. Essential part in monuments protection belongs to reconstruction of the embankments and preservation of historical landscape of steppe. This is a sphere of joint activity for archeologists and specialists in protection of monuments.

В.О. Забавін

ПАМ'ЯТКА ПЕРВІСНОГО МИСТЕЦТВА В ПІВНІЧНО-СХІДНОМУ ПРИАЗОВ'І

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ. Питання про належність зображення доби палеоліту є дискусійним. Хоча як зображений об'єкт (бізон-зубр), так і стиль зображення близькі зазначеному часу, все ж низка фактів викликає сумніви. Це і матеріал (граніт), на якому виконано гравюру, і надто глибоке і широке гравіювання, а також той факт, що зображення знайдено на низькій терасі, що не характерно для доби палеоліту. Місце, де було знайдено зображення, потребує глибокого спеціального дослідження.

Публікацію присвячено характеристиці пам'ятки первісного мистецтва біля с. Піщевик Новоазовського р-ну Донецької обл., зроблено припущення щодо культурно-історичної належності наскельного рисунка.

Улітку 2006 р. під час проведення археологічної розвідки лівого берега р. Кальміус на ділянці від с. Гнутове до с. Павлополь за 2 км на південний захід від с. Піщевик Новоазовського р-ну Донецької обл. автором було відкрито і досліджено унікальну пам'ятку первісного мистецтва (рис. 1).

На одному зі скелястих виходів Приазовського архейського кристалічного масиву (узвишшявисочини) було виявлено наскельний рисунок великої рогатої тварини (бик, тур?). Скелястий виступ в наші дні є прямовисним масивом, що виходить із земляного надзаплавного горба загальними розмірами 16,5 м завширшки і 5 м заввишки, приблизно за 12 м від сучасного русла річки. Основа виступу підноситься над рівнем води на 2,5 м.

Петрогліф (рис. 2) виконано в стилі архаїчного реалістичного зображення методом графіті, що було властиво майстрам епохи каменя з їх багатомисливською міфологією. Рисунок було нанесено на скелю за 1,2 м від рівня моря сучасної поверхні (найнижча точка). Максимальна відстань між крайніми точками за висотою — 920 мм, за шириною — 1700 мм.

Ширина прокресленого контуру коливається від 10 до 15 мм, глибина — 10—50 мм залежно від рельєфу скелі. Дно контуру гладеньке й заокруглене в розрізі. Поле рисунка всередині контуру не має видимих ознак обробки, слідів вохри або іншої мінеральної фарби.

На жаль, до ділянки скелі, на якій нанесено рисунок, дуже близько прилягає міжгір'я, яке

може знищити пам'ятку. З огляду на це, швидка публікація цього наскельного зображення є украй актуальною. Підтвердженням тому може слугувати стан гравіювань Мгвімеві, які З.Н. Зам'ятін, імовірно, виявив буквально перед їх знищенням, через два десятиліття їх уже неможливо було побачити (Столяр 1985, с. 36—37).

Наскельну гравюру, ймовірно, виконували грубими різцями, техніку її виконання дотепер не з'ясовано (Абрамова 1972, с. 10—11). Для виконання більшості скельних гравюр, особливо з глибоким прорізом, художник мав би використовувати грубі ріжучі інструменти. Такі великі кам'яні різці було знайдено на стоянці Ле Рок що, на думку дослідників, не залишає сумнівів щодо техніки цієї роботи (рис. 3).

Поблизу скелі зі знайденим петрогліфом на вододільних гривах за 2—3 км на південь і південний захід розташовані кургани (рис. 1). За 1 км нижче вздовж течії річки біля підніжжя ще одного скельного відслонення-виступу, що піднімається над схилом лівого берега р. Кальміус, розміщується карстова печера, що в літературі отримала назву Гайдамацької (Яруцкий 1995, с. 53—59). Автором статті печеру також було досліджено, але, на жаль, слідів присутності стародавньої людини виявлено не було, що, можливо, можна пояснити діяльністю сучасних людей (стелю і стіни дуже пошкоджені в результаті розведення вогнищ усередині печери). Однак найбільший інтерес становить виявлена під час розвідки стоянка первісної людини. Пам'ятка розташована за 2 км вище вздовж течії річки, на високій глинистій над-

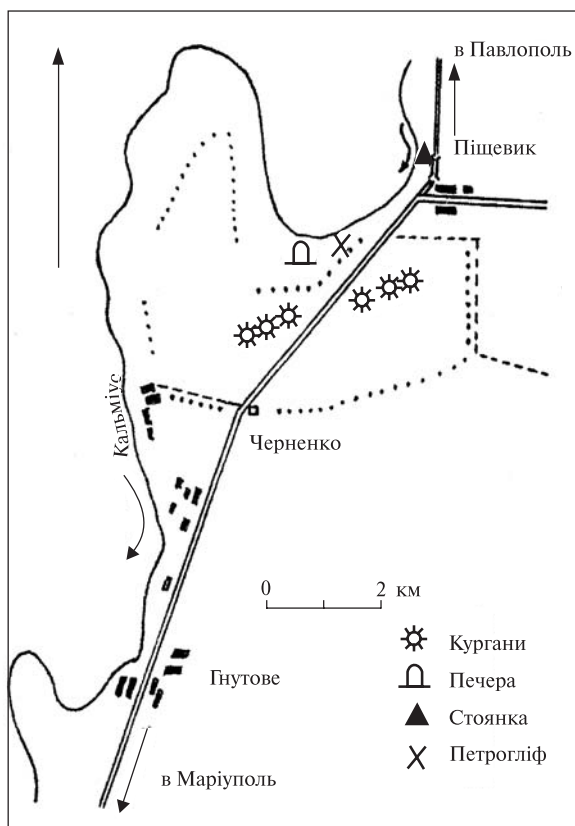

Рис. 1. Схема розташування пам'ятки

Рис. 2. Фотографія і рисунок петрогліфа біля с. Піщевик

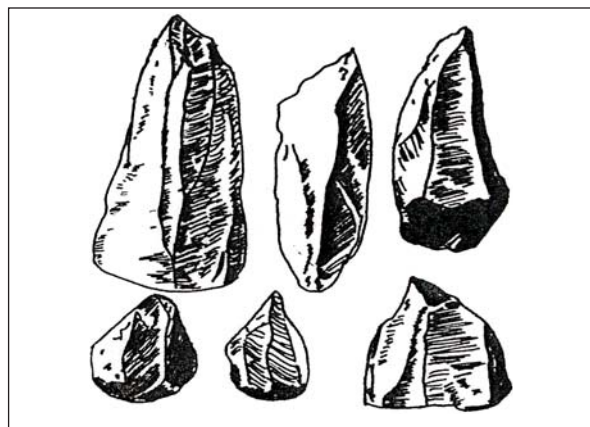

Рис. 3. Різці з печери Ле Рок

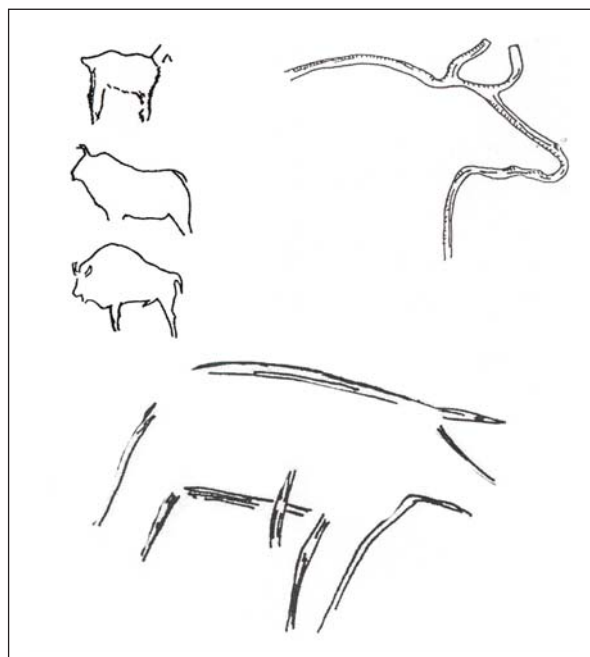

Рис. 4. Ранньооріньякський рисунок

заплавній терасі (стоянку практично знищено регулярним видобутком глини місцевими жителями). Було досліджено зрізи завдовжки 25—30 м, виявлено численні кісткові рештки великої тварини, а також кілька невиразних кремнієвих відщепів. Кремій білий, прозорий на світло, з інтенсивними слідами патини. Про давність пам'ятки засвідчує залягання знахідок в глині на глибині 1,2—1,5 м від рівня сучасної поверхні. Слідів культурного шару в розрізах простежити не вдалося. Сучасний стан пам'ятки не дає змоги визначити первинні розміри стоянки, але з огляду на розміщення виходів кісток і відщепів можна припустити, що протяжність її уздовж річки становила не менше 20 м.

Прямих аналогій відкритій пам'ятці в досліджуваному регіоні немає. Витвори первісного мистецтва на території Руської рівнини трап-

ляються на стоянках, що належать до ранньої і середньої доби пізнього палеоліту — епохи розквіту пізньопалеолітичної культури. На пам'ятках, датованих кінцем палеоліту, виявлено лише різноманітні прикраси, підвіски або намиста. За єдиним винятком (Капова печера), палеолітичне мистецтво на Руській рівнині представлено виробами, що належать до мистецтва малих форм («мобільне мистецтво»): скульптурою, різьбленням, графікою тощо (Археология 1984, с. 226). Монохромні зображення тварин та абстрактні геометричні фігури Капової печери залишаються чи не єдиними творами монументального палеолітичного мистецтва не лише в Східній, а й у Центральній Європі (Археология 1984, с. 231).

Після того як вимерли мамонт, вівцебик і носоріг, у господарській діяльності стародавньої людини зросло значення великих рогатих тварин, що підтверджує пізньопалеолітичний комплекс, який складається зі стоянки і кісток бізонів, розташований у верхів'ї балки Казенної, притоці р. Кринка, неподалік м. Амвросіївка Донецької обл., дослідження якого тривають і нині (Кротова 1998, с. 87—89). Биків (бізонів, зубрів, турів) зображували на скелях Кам'яної Могили (Даниленко 1986, с. 139), Кобистану, Зараут-Камара (Формозов 1980, с. 10).

Починаючи з епохи бронзи зображення звірів майже зникають, поширюються геометричні схеми, наприклад: профілі гірських козлів, висічені на кручах Азербайджану, Дагестану, Середньої та Центральної Азії (Художественная ... 1994, с. 334), або стилізовані петрогліфи з гrotів Бика, Підкова на горбі Кам'яна Могила (Михайлов 1990, с. 131—136). До епохи раннього ме-

талу належить також живопис печери Архундьяс-тарама біля с. Стила Старобешевського р-ну Донецької обл. (Привалов, Посредников, Кравец, с. 58—82).

В археологічній літературі виділено так званий ранньооріньякський рисунок — вихідне в площинному анімалізмі пізнього палеоліту канонічне образотворче рішення, що характеризується комплексом обов'язкових ознак. Ізольовану статичну «двоногоу» фігуру передано гравійованою у положенні абсолютного профілю, внутрішні деталі у межах чіткого окресленого контуру жодним чином не позначено (рис. 4). У печерних комплексах Франції такі рисунки датовано часом від 30 до 20 тис. років тому (Брей, Трамп 1996, с. 207). За А.Д. Столяром, розвиток анімалістичного живопису можна подати у вигляді дев'яти етапів, що охоплюють близько 20 тис. років. І саме перший етап характеризується профільним контуром статичної двоногої фігури, окресленим лінією. Г. Кюн також вважає, що «мобільний» стиль не притаманний мистецтву оріньяку. В оріньяку напрямок ліній примітивний, простий, лінії контуру безперервні (Кюн 1976, с. 56—72).

Отже, можна припустити, що описаний наскельний рисунок, знайдений на березі р. Кальміус біля с. Піщевик, відбиває ранній етап становлення мистецтва кам'яного віку. У будь-якому разі, без сумніву, матеріал, що введено в науковий обіг, є досить перспективним джерелом для вивчення духовної сфери життя стародавнього населення України. Це завдання для окремого детального і комплексного дослідження із залученням археологічних, етнографічних, лінгвістичних та інших даних.

Абрамова З.А. Древнейшие формы изобразительного искусства // Ранние формы искусства. — М., 1972. — С. 10—11.

Археология СССР. — М.: Наука, 1984. — Т. 1. — С. 226, 231.

Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М.: Прогресс, 1996. — С. 207.

Даниленко В.М. Кам'яна Могила. — К.: Наук. думка, 1986. — С. 139.

Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. — Прага: Артия, 1982. — С. 317.

Кротова О.О. Дослідження Амвросіївської пізньопалеолітичної стоянки // Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр. — К.: ІА НАН України, 1998. — С. 87—89.

Кюн Г. Гравировка ледникового периода в Шулерлохе // Первобытное искусство: Сб. науч. тр. — Новосибирск: Наука, 1976. — С. 56—72.

Михайлов Б.Д. Петроглифы из пещеры «Подкова» на холме Каменная Могила в Северном Приазовье // СА. — 1990. — № 1. — С. 131—136.

Привалов А.И., Посредников В.А., Кравец Д.П. Живопись пещеры Архундьяс-Тарама (Северное Приазовье) // До-нец. археол. сб. — № 4. — С. 58—82.

Столяр А.Д. Происхождение изобразительного искусства. — М., 1985. — С. 36—37, 226—236.

Формозов А.А. Памятники первобытного искусства на территории СССР. — М.: Наука, 1980. — С. 10.

Художественная культура первобытного общества. Хрестоматия / Сост. И.А. Химик. — СПб.: Славия, 1994. — С. 334.

Яруцкий Л. Кальмиусская паланка. — Мариуполь, 1995. — С. 53—59.

Одержано 24.01.2007

В.О. Забавин

ПАМЯТНИК ПЕРВОБЫТНОГО ИСКУССТВА
В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОМ ПРИАЗОВЬЕ

В публикации представлены данные, полученные в результате археологических разведок летом 2006 г. в среднем течении р. Кальмиус в Северо-Восточном Приазовье. Особое внимание уделено открытию на одном из скалистых выходов Приазовской архейской кристаллической возвышенности наскального рисунка, изображающего крупное рогатое животное. Высказано предположение о принадлежности этого уникального памятника первобытного искусства к эпохе камня.

V.O. Zabavin

THE SITE OF PREHISTORIC ART
IN THE NORTH-EASTERN COAST OF THE SEA OF AZOV

The publication presents the data gained during archaeological prospecting provided in summer 2006 in the middle part of the Kalmius River in the north-eastern coast of the Sea of Azov. Especially prominent is a discovery of the depiction of a big horned animal on a rock situated on one of the cliffy outlets of Azov Archeic Crystal Eminence. The presumption is made in the article that this unique monument of prehistoric art could be dated back to the Stone Age

І.М. Ключнєва

СЕРГІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ ЛОКТЮШЕВ (до 60-річчя від дня трагічної загибелі)

Народився Сергій Олександрович Локтюшев 1 жовтня 1878 р. у родовій садибі Велихове, в с. Макковееве Касимівської волості Меленківського повіту Рязанської губернії, у селянській родині. Його батько — Локтюшев Олександр Микитович, мати — Глафіра Іванівна Локтюшева-Селіванова. Майбутньою долею хлопця також опікувався його рідний дядько Іван Микитович Локтюшев, який взяв на себе сплату за навчання Сергія. В 11 років (1889 р.) хлопець вступив до Касимівської прогімназії, у 1896 р. став студентом Московського Імператорського Строганівського центрального училища технічного малювання, яке успішно закінчив 1902 р. і був визнаний гідним звання «ученого-рисувальщика».

У вересні 1902 р. доля занесла його до Харківської губернії, де Сергій Олександрович розпочав педагогічну діяльність. За пропозицією попечителя Харківського навчального округу його було призначено вчителем графічного мистецтва та краснопису Щигрівської жіночої гімназії м. Харків. З 1906 р., за клопотанням попечителя Одеського навчального округу, С.О. Локтюшев обіймав посаду вчителя малювання та краснопису в Луганській прогімназії О.С. Бондаря (ЦДІА, ф. 376, оп. 1, д. 2290, л. 9—11).

Відтоді доля пов'язала Сергія Олександровича з Луганщиною назавжди, тут минули найщасливіші і найтрагічніші дні його життя. 30 червня 1906 р. він одружився з донькою слов'яносербського міщанина Катериною Костянтинівною Каверіною, яка була і коханою жінкою, і вірним другом. Вона підтримувала його у найскладніших життєвих ситуаціях. Для Сергія Олександровича завжди на першому місці були його родина та археологія — особлива його пристрасть.

У зрілому віці, в 32 роки, він прийняв рішення продовжити навчання і в серпні 1910 р.

звернувся з проханням про зарахування вільним слухачем до Московського Імператорського археологічного інституту ім. імператора Миколи II (ЦДІА, ф. 376, оп. I, д. 2290, л. 6).

Що вплинуло на його рішення? Чому археологія? Це питання так і залишилося без відповіді. У вересні 1910 р. Сергія Олександровича було зараховано до інституту. Влітку 1912 р. з дозволу Рязанської вченої архівної комісії і Рязанського губернатора С.О. Локтюшев провів свої перші самостійні археологічні дослідження в Рязанській губернії — в місцях, звідки був родом. Підсумком польових робіт стала перша наукова праця «Об исследовании кургана — бугра в Касимовском уезде в июле 1912 года» (Локтюшев 1913, с. 39—40).

Постановою Ради Московського археологічного інституту від 23 квітня 1916 р. вільного слухача інституту Сергія Олександровича Локтюшева, який прослухав курс наук археологічного відділення, витримав усні іспити та успішно захистив дисертацію з теми «Культура каменного века в пределах Рязанской губернии», на підставі «Височайше утвержденного» Положення про інститут від 31 січня 1907 р. визнано гідним звання «вченого археолога і зараховано в дійсні члени інституту» (ЦДІА, ф. 376, оп. 1, спр. 2290, л. 2; ДАРО, ф. Р-49, оп. I, спр. 44, л. 7).

Археологічні дослідження захопили молодого вченого. В 1915—1916 рр. він працював у Майкопі на Кубані, де обробляв археологічний матеріал, що зберігався в історичному відділі Майкопського музею шанувальників природи (ДАРО, ф. Р-49, оп. I, спр. 44, л. 5, 5 зв.), проводив розкопки Махошевського кургану. Аналізуючи знайдені матеріали, Локтюшев активно листувався зі співробітником Московського історичного музею В.О. Городцовим.

На початку 1917 р. С.О. Локтюшев досліджував давні побутові пам'ятки, випадково відкриті під час виконання господарчих робіт біля станції Хапри Катеринівської залізниці Донсь-

С.О. Локтюшев, 1910—1915 рр.

кої області. Про знайдені бронзові фібули з латинськими написами він повідомив Петроградську імператорську археологічну комісію. Статтю «Бронзовые фибулы с латинскими надписями, найденными близ станции Хапры Екатеринбургской ж. д. Донской обл.» учений надіслав старшому члену комісії, професору М.І. Веселовському (ДАРО, ф. Р-49, оп. 1, спр. 44, л. 5, 5 зв., 6, 6 зв.).

Перші свідчення про археологічні дослідження С.О. Локтюшева на Донеччині також припадають на 1917 р. В автобіографії він писав, що з дозволу місцевої влади проводив археологічні дослідження у Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії (ДАРО, ф. Р-49, оп. 1, спр. 44, л. 1, 3, 3 зв.). Ні революції, ні жорстока боротьба за владу, ні громадянська війна і розруха не завадили С.О. Локтюшеву відкривати таємниці минулого й писати нові сторінки давньої історії. У 1918 р. він дослідив два кургани в околиці м. Слов'яносербськ з дозволу земської управи та Луганського науково-просвітницького товариства на підставі дозволу коменданта Слов'яносербського повіту та Німецької комендатури. Територія області на той час входила до складу Української Держави гетьмана Павла Скоропадського. В 1919 р. дослідник розкопав два кургани біля м. Луганськ на підставі дозволу начальника Слов'яносербського повіту, на кошти науково-просвітницького товариства, основним завдан-

ням якого було вивчення особливостей місцевого краю (товариство було ліквідовано 1919 р.) (НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 17, л. 78). Тоді терени регіону були під владою армії А.І. Денікіна. В січні 1920 р. у Донбасі остаточно перемогла радянська влада.

Складна ситуація у країні порушила налагоджені наукові стосунки між дослідниками. Локтюшев втратив зв'язок із археологами Московського археологічного інституту, Рязанської архівної комісії, Московським історичним музеєм, з якими мав тісні науково-ділові відносини. У 1918 р. С.О. Локтюшев звернувся до О.І. Яцимирського, ректора Ростовського археологічного інституту, та ради професорів інституту з пропозицією про співпрацю. Цей інститут на той час був єдиною науковою установою у галузі археологічних наук на півдні Росії (ДАРО, ф. Р-49, оп. 1, спр. 44, л. 1, 3, 3 зв.).

Колегія інституту охоче запропонувала Сергієві Олександровичу обійняти посаду викладача і продовжити розпочаті археологічні дослідження в околицях м. Луганськ. Таку пропозицію С.О. Локтюшев прийняв з великим задоволенням, готовий повністю віддатися науковій праці. Він викладав курси «Доісторична археологія», «Нумізмати́ка», «Побутова археологія», досліджував кургани в Ростовській обл., де студенти в польових умовах засвоювали ази археологічної науки (ДАРО, ф. Р-49, оп. 1, спр. 44, л. 8, 8 зв.). Плідна співпраця з інститутом тривала до закриття цього закладу в липні 1922 р. (ДАРО, ф. Р-49, оп. 1, спр. 44, л. 1—25).

І знову все спочатку. С.О. Локтюшев працював у шкільних установах м. Луганськ: 6-й трудовій школі, школі малювання, у залізничній професійно-технічній школі та ін.

У 1923 р. С.О. Локтюшева запросили працювати до Донецького інституту народної освіти, що розпочав свою роботу в м. Луганськ, де він викладав природничу географію та краєзнавство (ДАЛО, ф. Р-416, оп. 1, спр. 4, л. 20 зв.).

Особливу увагу С.О. Локтюшев приділяв краєзнавчій роботі. В 1925 р. він очолив науково-краєзнавчий гурток з вивчення пам'яток старовини в басейні Сіверського Дінця, що був у системі Центрального бюро краєзнавства при Всесоюзній академії наук. Діяльність гуртка з ініціативи Сергія Олександровича висвітлювали в луганському журналі «Радянська школа» в розділі «Вісті науково-краєзнавчого гуртка» (ДАЛО, ф. Р-628, оп. 1, спр. 2, л. 77).

Значним був внесок С.А. Локтюшева в роботу крайової комісії з охорони пам'яток матеріальної культури та природи, націоналізації художніх цінностей, предметів старовини, що пізніше надійшли до колекції Луганського краєзнавчого музею.

Наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. у країні спостерігалось значне наукове піднесення. З'явилися нові центральні та периферійні науково-дослідні центри, краєзнавчі музеї, наукові товариства. Саме тоді виникла необхідність об'єднання наукових сил краю. При Донецькому інституті народної освіти (ДІНО) в 1926 р. було створено науково-дослідну кафедру з дослідження природи та економіки, історії і побуту Донбасу. Сергій Олександрович, як завжди, був у вирі подій. Він увійшов до керівного складу щойно організованого Наукового товариства Донбасу, був членом Ради кафедри, керівником секції «Геологія й археологія Донбасу», основними напрямками роботи якої було вивчення, реєстрація та охорона пам'яток археології, складання археологічної карти Донбасу, створення археологічного музею (ДАЛО, ф. Р-416, спр. 25, л. 194—195). Разом із С.О. Локтюшевим у роботі секції брали участь С.А. Альбрехт, В.М. Гончаров, К.І. Матвєєв, А.І. Дядичев — шкільні вчителі, музейні працівники, однодумці, постійні учасники археологічних експедицій.

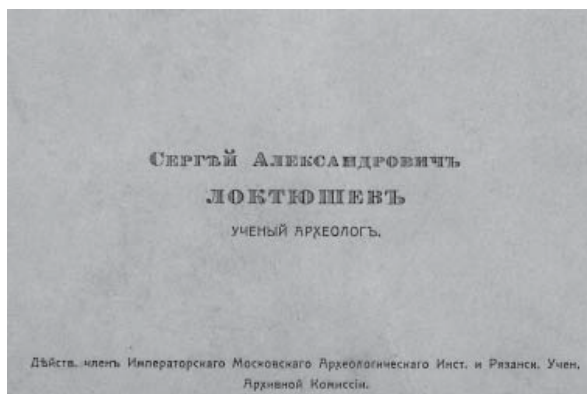
Водночас С.О. Локтюшев брав активну участь у роботі Північнокавказького археологічного товариства археології та історії, зокрема в розробці мапи Північнокавказького краю, яку готували до Всесоюзного археологічного з'їзду, що так і не відбувся (НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 109/2, л. 1).

У 1927 р. С.О. Локтюшева призначено завідувачем Луганського крайового соціального музею. Високоосвічений, невтомний за натурою — він завжди був у центрі подій, що відбувалися в культурному житті міста. Ще в 1915 р. він виступив ініціатором відкриття в м. Луганськ Історичного музею, написавши низку статей з приводу необхідності його заснування. Сергія Олександровича підтримували представники луганської інтелігенції, справжні цінителі мистецтва подружжя М.І. та С.І. Стефановичів, але до жовтневого перевороту було відкрито лише тимчасовий музей при Луганському науково-просвітницькому товаристві. У 1920 р. музей у Луганську було створено, Сергій Олександрович був членом ради музею і консультантом. З 1927 р. до кінця свого життя він працював у Луганському музеї на різних посадах: директором, заступником директора, науковим співробітником.

Польові археологічні дослідження — розвідки і розкопки пам'яток археології за течією річок Сіверський Донець, Айдар, Деркул, Євсуг, Лугань та ін., для того часу були значними. Базову тему наукових досліджень С.О. Локтюшев визначив, ще коли був слухачем Московського археологічного інституту, — це первісна археологія. Хоча він дуже часто звертався й до інших

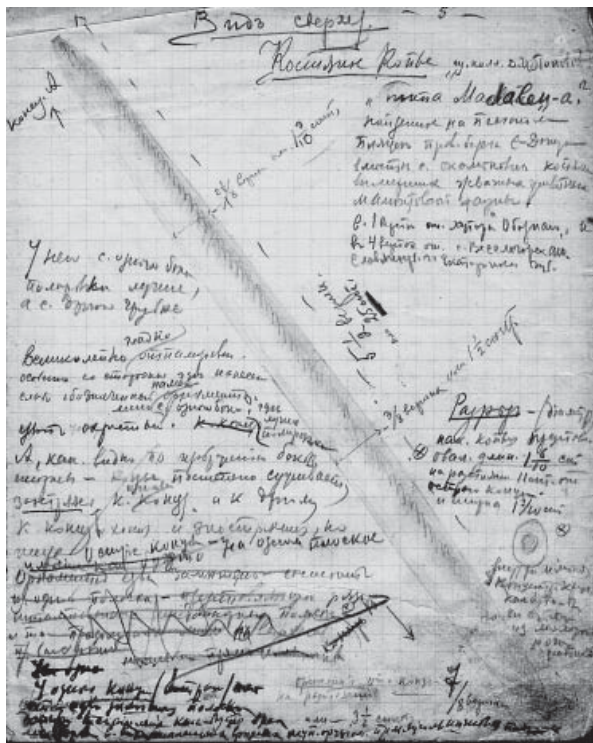

С.О. Локтюшев із дружиною К.К. Локтюшевою

Посвідчення дійсного члена Імператорського археологічного інституту і Рязанської вченої архівної комісії

розділів науки — великий інтерес становлять його дослідження поселень доби бронзи, розкопки курганів (давніх могильників). Завдяки С.О. Локтюшеву науковий світ дізнався про унікальні матеріали палеолітичних стоянок біля с. Весела Гора (1919) та хутора Роголик — Роголик-Якимівська стоянка (1926). У 1937 р. за дорученням радянської секції Міжнародної асоціації з вивчення четвертинного періоду С.О. Локтю-

Лист із щоденника С.О. Локтюшева. Опис наконечника списа, знайденого поблизу с. Весела Гора в 1918 р.

С.О. Локтюшев разом із В.О. Городцовим, рязанськими археологами Говоровим та Мансуровим

шев проводив археологічні розвідки з виявлення пам'яток зі слідами палеоліту. Він відкрив стоянки біля хутора Красний Яр на правому березі р. Сіверський Донець, дослідив поселення доби бронзи — Непринське, Кібікинське, Болотенне та ін. Значну увагу вчений приділив вивченню курганів. Особливий інтерес для дослідника становили поховання катакомбної культури. Всі археологічні дослідження С.О. Локтюшева були підпорядковані ідеї охорони пам'яток матеріальної культури та природи, а польові дослідження супроводжувалися пояснювальними лекціями для присутніх, у яких наголошувалося на значенні пам'яток матеріальної культури взагалі та

Посвідчення учасника конференції Institut International D'anthrologie в Парижі 1935 р.

соціально-науковому значенні відкриттів. Лекції закінчувалися традиційним закликм оберігати й не руйнувати пам'ятки минулого та природи (Локтюшева 1928, с. 92).

Сергій Олександрович залишив по собі близько 60 наукових та науково-популярних праць із археології, історії та краєзнавства.

С.О. Локтюшев листувався з відомими археологами М.О. Макаренком (Київ), М.І. Веселовським (Ленінград), В. Богачовим (Баку), О.І. Яцимирським (Ростов-на-Дону), А. Тальгреном (Гельсінфорс), Л.А. Абазою (Новочеркаськ).

Багаторічна дружба пов'язувала Сергія Олександровича з Василем Олексійовичем Городцовим, який був для нього і вчителем, і радником, і другом. У тяжкі часи Локтюшев звертався до Василя Олексійовича за підтримкою, ділився з ним наболілим. З ним він радився під час написання дисертації у студентські роки, повідомляв про свої відкриття та нові знахідки. В архіві Державного історичного музею Росії зберігається лист С.О. Локтюшева до В.О. Городцова від 21.IV.1927 р., де він повідомляв про скарб бронзових речей, знайдений у 1925 р. на березі р. Айдар біля с. Райгородка Луганської обл. (Городцов 1928, с. 56—57; Ключева 2005, с. 258—265; Лесков 1967, с. 159—161).

С.О. Локтюшев проводив спільні археологічні дослідження з В.О. Городцовим, М.В. Сибильовим, С.Н. Замятніним, рязанськими археологами Н. Говоровим, Мансуровим, на Північному Кавказі працював разом із М.І. Веселовським.

З роками зростав науковий рівень ученого як фахівця. Він був дійсним членом Імператорської археологічної комісії, Рязанської архівної комісії (1915), Московського товариства з дослідження пам'яток старовини ім. А.І. Успенського при Імператорському московському археологічному інституті, Сибірської вченої архівної комісії (1916). З 1919 р. С.О. Локтюшев — голова Луганського науково-просвітнього товариства,

член Харківської крайової комісії з охорони матеріальної культури і природи. У 1926 р. він виступив з доповіддю в Institut International D'anthrologie в Парижі. У лютому 1935 р. на засіданні Президії Луганської міської ради Донецької обл. розглядалося питання про призначення С.О. Локтюшеву персональної пенсії республіканського значення за тривалу педагогічну діяльність та вислугу років.

На пенсії Сергій Олександрович продовжував працювати. З 1938 р. до дня окупації міста він працював на посаді професора викладачем давньої історії та археології, завідувачем кафедри історії у ДІНО. Одночасно був науковим співробітником Ворошиловградського краєзнавчого музею. Війна зруйнувала плани вченого. Найбільше його хвилювало питання збереження музейної колекції. Адміністрація міста не знайшла можливості надати допомогу в організації евакуації музейних цінностей: у необхідному транспорті для вивозу матеріалів було відмовлено. Сергій Олександрович залишився на окупованій території, докладаючи всіх зусиль для збереження музейних експонатів. Частина речей було упаковано і сховано в одному з підвалів будинку музею (пров. Полтавський), частина предметів та музейні документи, бібліотека залишалися в будинку НАРДОМу по вул. Пушкінській, де після повені 1940 р. тимчасово було розташовано музей. Під час окупації у цьому будинку виникла пожежа, й майно музею загинуло. Після того як німцям стало відомо про сховані музейні експонати, С.О. Локтюшев був змушений відкрити музей при створеному окупаційною владою відділі освіти. Він не міг ризикувати та

привертати увагу до своєї родини, адже його дружина Катерина Костянтинівна була хазяйкою явочної квартири підпільного обкому партії.

20 лютого 1943 р., одразу після звільнення міста, С.О. Локтюшева було заарештовано органами НКВС і звинувачено в загибелі музею і зраді Батьківщини. Доказів, які б підтверджували це обвинувачення, у матеріалах особистої справи немає. На момент арешту Сергієві Олександровичу було 65 років. Його свідомо зробили винним у тому, що він не евакуювався, не залишив напризволяще музейні цінності — результати його ж таки багаторічної роботи. За матеріалами справи, С.О. Локтюшев помер у Погорелівській в'язниці, де він незадовго до того досліджував Погорелівську стоянку — ось така іронія долі. Загинув Сергій Олександрович від туберкульозу легень, хоча за свідченням родичів до арешту був цілком здоровим. Чи могла в 25-денний термін раптово виникнути ця хвороба?... Остаточний вирок С.О. Локтюшеву так і не було оголошено, однак і звинувачувати його не було в чому. Проте майже на півстоліття це ім'я було забуте. Мало хто наважувався згадувати про той великий внесок, що зробив Сергій Олександрович в археологічну науку, дослідження краю, про те, що саме завдяки С.О. Локтюшеву нині луганці можуть милуватися вцілілими картинами відомих художників, розповідати про унікальні археологічні пам'ятки, відкриті вченим. Минуло багато років, перш ніж чесне ім'я Сергія Олександровича Локтюшева стали згадувати з повагою і вдячністю за його працю. 8 лютого 1990 р. С.О. Локтюшева було реабілітовано.

Городцов В.А. К вопросу о киммерийской культуре. — М., 1928. — Т. 2. — С. 56—57.

Ключева И.Н. Райгородский клад // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту, 2005. — Вип. 4. — С. 258—265.

Лесков А.М. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР. — К.: Наук. думка, 1967. — С. 159—161.

Локтюшев С.А. Об исследовании кургана — бугра в Касимовском уезде в июле 1912 года // Тр. Рязан. Ученой Архивной комиссии. — Рязань, 1913. — Т. 26, вып. 1. — С. 39—40.

Локтюшев С.А. Полевые научно-исследовательские работы Луганского музея // Радянська школа. — Луганське, 1928. — № 10. — С. 92.

Одержано 15.02.2007

Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit

Internationale Archäologie, Bd. 94. Verlag Marie Leidorf GmbH. — Rabden/Westf., 2006. — 272 S., 58 Taf.

Грецькі героїчні культи були визначним релігійним та історико-культурним явищем у житті античного суспільства. Неабияку роль вони відігравали і в ідеологічних уявленнях населення античних держав Північного Причорномор'я, починаючи вже з колонізаційної епохи. Одним із найдавніших, найцікавіших і найсвоєрідніших серед них був культ славетного обожненого героя Троянської війни — Ахілла.

Вивчення культу Ахілла у вітчизняній науці має давню історію. Досвід багатолітніх досліджень відбився в низці цікавих і змістовних розробок, що предметно охоплюють як окремі центри, так і Північне Причорномор'я у цілому (див., напр.: Толстой 1918; Кубланов 1957; Лейпунська 1970; Русяєва 1975; 1979, с. 122—140; 1992, с. 70—83; 2005, с. 459—478; Хоммель 1981; Курбатов 1983; Охотников, Островерхов 1993; Захарова, Молева 1999; Диатроптов 2001, с. 11—23; Буйских 2001; Шауб 2002; Тункина 2002, с. 401—423, 452—472).

Водночас деякі актуальні питання походження і розвитку культу Ахілла в Північному Причорномор'ї залишалися нез'ясованими, а багато матеріалів (у тому числі результати нових досліджень місць відправлення культу) потребували систематизації та глибокого наукового осмислення й введення в науковий обіг. Разом з тим із різних причин досягнення вітчизняної історіографії щодо зазначеного питання здебільшого були недоступні для зарубіжної науки, що призводило до не зовсім чіткого та правильного уявлення про характер культу Ахілла у Північному Причорномор'ї.

На нашу думку, більшість із цих проблем було розв'язано за допомогою рецензованої книги, що є результатом багаторічної співпраці вчених України, Німеччини та Росії, які працювали над розробкою наукового проекту відносно культу Ахілла в межах широкої дослідницької програми «Форми та шляхи акультурації у

Східному Середземномор'ї та Причорномор'ї», затвердженої Німецьким дослідницьким товариством (DFG).

Книгу відкриває передмова наукового керівника проекту професора Трірського університету д-ра Х. Хайнена (с. 7—8), в якій він визначив основну мету дослідження й подякував учасникам проекту за успішне виконання складного, але дуже актуального завдання. У розділі 1 (с. 11—15) редактор-упорядник тому д-р Й. Хупе наводить стислі дані літературної традиції, підтверджені археологічними дослідженнями щодо зв'язку Ахілла з Північнопонтійським регіоном, формулює завдання дослідження, а також репрезентує його співавторів.

Аналітичну частину книги (розділ 2) відкриває великий історико-бібліографічний нарис А.С. Русяєвої (с. 19—48), що включає чотири окремі підрозділи. В першому йдеться про дослідження культу Ахілла в Росії з початку XIX ст. до 1917 р. (с. 19—26), в другому визначено внесок у розробку цього питання І.І. Толстого та М.І. Ростовцева (с. 26—31), у третьому подано ретроспекцію розробки проблеми в радянській науці, в четвертому (с. 39—47) розглянуто новітні дослідження в Україні та Росії після 1991 р.

Розділ 3 книги (с. 49—87) написано С.Б. Охотниковим і присвячено о-ву Левка (Зміїний). У розділі зібрано дані писемних джерел щодо існування святилища Ахілла на острові (с. 49—50), подано історію дослідження пам'ятки та історіографічний огляд (с. 50—55), описано його природні умови (с. 55—58), ґрунтовно схарактеризовано будівельні рештки та основні категорії знахідок (с. 59—66). У заключних частинах розділу розглянуто питання виникнення і розвитку культу Ахілла в світлі археологічних й писемних свідочств про о-в Левка (с. 67—75) та виділено основні етапи історії існування тут грецького святилища (с. 75—87). У розділі 4 (с. 89—109) І.В. Тункіна знайомить зарубіжного читача з низкою важливих архівних матеріалів

першої третини XIX ст., що засвідчують існування за античної доби святилища Ахілла на Тендрівській косі, яка мала тоді красномовну назву «Ахіллів Дромос». Особливий інтерес становить звідна таблиця знахідок античних монет на о-ві Тендра в 1824 р. (с. 102—107).

Розділ 5 (с. 111—153), написаний С.Б. Буйських, має назву «Бейкушський мис — мис Ахілла. Культова пам'ятка обожненого героя в Нижньому Побужжі». Після стислого начерку основних етапів грецької колонізації Нижнього Побужжя (с. 111—113) та типології ольвійських святилищ архаїчного часу (с. 113—119) автор докладно зупинився на характеристиці пам'ятки, зокрема, походженні назви цього місця та його топографії (с. 119—121), попередній історії досліджень пам'ятки та дискусійних питаннях її висвітлення в зарубіжній історіографії (с. 121—133). Крім того, автор ввів у науковий обіг результати своїх досліджень Бейкушу (с. 133—143) і запропонував нову хронологічну та інтерпретаційну оцінку пам'ятки (с. 143—147). У заключному підрозділі (с. 147—153), присвяченому питанню походження культу Ахілла в регіоні, автор дійшов висновку, що Бейкушський мис у другій чверті VI — першій третині V ст. до н. е. був одним із найраніших та найважливіших місць ушанування Ахілла в Північно-Західному Причорномор'ї, що слугувало визнанням святилищем грецьких колоністів (с. 152).

Розділи 6—9 книги написано Й. Хупе. В розділі 6 (с. 155—161) автор докладно зупинився на характеристиці знахідок спільної україно-румунської експедиції (Т.Л. Самойлова, В. Кожокару) останніх років, що вперше дали змогу стверджувати наявність культу Ахілла в Тірі. Розділ 7 (с. 161—164) присвячено аналізу відомого епіграфічного документа II ст. до н. е. з Неаполя Скіфського — присвятного напису Посідея Ахіллу. На думку Й. Хупе, ця пам'ятка вказує на сутність аспекту Ахілла як бога — захисника Понту, який згодом, у римський час, отримав епіклету «Понтарх» (с. 164).

Найбільший за обсягом розділ 8 книги (с. 165—234) Й. Хупе присвятив детальній класифікації ольвійських присвятних написів Ахіллу перших століть н. е. Тут подано їх ґрунтовний хронологічний, палеографічний та просопографічний аналізи. До основного тексту розділу додано список імен дедикантів (с. 202—206) та повний каталог ольвійських присвят-

них написів Ахіллу Понтарху (с. 215—232). Ця праця має високоінформативний, ґрунтовний характер, чому, безумовно, сприяло особисте ознайомлення автора з більшістю пам'яток, використаних у статті, що зберігаються в наукових установах Києва, Одеси та Санкт-Петербурга.

Заключний розділ 9 має назву «Акультураційні процеси в дзеркалі культу Ахілла» (с. 235—239). Тут подано стислий нарис розвитку культу Ахілла в Північному Причорномор'ї протягом VI ст. до н. е. — III ст. н. е. На думку автора, спочатку це був суто еллінський культ, що в елліністичний час набув рис, запозичених у місцевого населення, а в перші століття н. е. Ахілл став в Ольвії найшанованішим божеством як для грецького, так і для сарматського населення поліса (с. 239).

На наш погляд, висновки дослідника носять дещо однобічний і дискусійний характер і не в усьому підтверджуються наявними на сьогодні джерелами. Додаткові розділи 10—13 (с. 241—270) містять необхідні довідкові дані: бібліографічний показник, списки скорочень та ілюстрацій, географічно-іменний показник, що, як і резюме до статей учених України та Росії, складено К. фон Берен. Слід відзначити чудову якість та інформативність 58 таблиць ілюстрацій, розміщених наприкінці тому, що істотно доповнюють його текстову частину.

Зауважимо, що в книзі, яка вперше так ґрунтовно та широко репрезентує культ Ахілла у Північному Причорномор'ї для закордонного наукового загалу, на жаль, не знайшлося місця для висвітлення цього питання щодо Херсонеса і Боспору. Водночас дані, що засвідчують відправлення культу Ахілла в цих античних центрах, існують, і вони досить цікаві й різноманітні (див., напр.: Бондаренко 2003, с. 130; Зубарь 2005, с. 13 сл.; Шайб 2002; Емер 2002, с. 64—69).

Оцінюючи рецензовану збірку в цілому, слід зазначити, що вона є чудовим внеском у розробку актуальних проблем античного релігієзнавства. Книга залучає до широкого наукового обігу нові важливі матеріали, що суттєво доповнюють наші відомості про культ одного з найшанованіших божеств античної Надчорноморщини — Ахілла. Монографія стане в пригоді як вітчизняним, так і закордонним ученим-антикознавцям.

В.М. ЗІНЬКО

Бондаренко М.Е. Пантеон Херсонеса Таврического. М., 2003. — 170 с.

Буйских С.Б. Исследование святилища Ахилла на Бейкушском мысу // Хсб. — 2001. — Вып. 11. — С. 34—43.

Диатроптов П.Д. Культ героев в античном Северном Причерноморье. — М., 2001. — 135 с.

Емец И.А. Греко-варварские религиозные взаимовлияния на Боспоре Киммерийском. — М., 2002. — 224 с.

- Захарова Е.А., Молева Н.В. Ахилл в Греции и Северном Причерноморье: особенности героической сущности // Из истории античного общества. — Н. Новгород, 1999. — Вып. 6. — С. 44—54.
- Зубарь В.М. Боги и герои античного Херсонеса. — К., 2005. — 188 с.
- Кубланов М.М. Легенда о ристалище Ахилла и ольвийские агонистические празднества // МИРА. — М.; Л., 1957. — Т. 1. — С. 222—231.
- Курбатов А.А. Культ Ахилла в Северном Причерноморье: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1983. — 14 с.
- Лейтунська Н.О. Про культ Ахілла в Північному Причорномор'ї // Археологія. — 1970. — 23. — С. 60—73.
- Охотников С.Б., Островерхов А.С. Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). — К., 1993. — 140 с.
- Русяева А.С. Вопросы развития культа Ахилла в Северном Причерноморье // Скифский мир. — К., 1975. — С. 174—185.
- Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — К., 1979. — 172 с.
- Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992. — 255 с.
- Русяева А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. — К., 2005. — 559 с.
- Толстой И.И. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. — Пг., 1918. 164 с.
- Тункина И.В. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII — середина XIX вв.). — М., 2002. — 676 с.
- Хоммель Х. Ахилл — бог // ВДИ. — 1981. — № 1. — С. 53—76.
- Шайб И.Ю. Ахилл на Боспоре // БФ. Погребальные памятники и святилища. — СПб., 2002. — Ч. 1. — С. 186—189.

Одержано 28.03.2007

V.Ivanišević, M.Kazanski, A.Mastykova

Les nécropoles de Viminacium a l'époque des Grandes Migrations

*Centre de recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance:
Monographies — Paris, 2006. — Vol. 22. — 351 p.*

Рецензована книга є результатом співпраці археологів різних країн, що стало вже звичним явищем для нашого часу: Вуядіна Іванішевіча, співробітника Інституту археології у Белграді (Сербія), відомого своїми дослідженнями в Царічен Граді та працями з ранньовізантійської нумізматики; Мішеля Казанського, дослідника I класу Національного центру наукових досліджень Франції (CNRS); Анни Мастикової, с. н. с. Інституту археології РАН (Москва). У монографії опубліковано й проаналізовано матеріали періоду Великого переселення народів із розкопок трьох некрополів міста Вімінакія (Вімінаціум) на території сучасної Сербії. Це місто було столицею провінції Верхня Мезія і протягом кількох століть відігравало важливу роль у системі оборони Дунайського лімесу в складі Римської, а пізніше — Візантійської імперії.

Некрополь 1 (в урочищі Бурдель) містить 43 інгумації доби Переселень, датовані не раніше кінця IV ст., але переважно — 430—480 рр.¹. Знахідки типові для східногерманських пам'яток середнього Дунаю того часу (Смолінський

горизонт). На некрополі 2 (Више Гробаля) із 4 тис. різночасових поховань до періоду Міграцій належить 106, що утворюють дві ділянки: південну, частково синхронну з некрополем 1 і залишену тією самою групою населення, й північну, що з'явилася в VI ст. і була утворена новими прибульцями, які залишили багатші поховання, незрідка з мечами, золотими речами, бронзовим посудом. Багато знахідок за своїм характером близькі до старожитностей західних і північних германців. Некрополь 3 (Ланци — 22 могили) виник поряд із невеликою візантійською фортецею. Нечисленний інвентар вказує на його використання наприкінці VI — на початку VII ст.

Матеріал подано в зразково європейській манері, що дотепер, на жаль, доступна не всім вітчизняним археологам. Повний опис поховальних комплексів із кресленнями і фотографіями поховань, із чіткими рисунками всіх знахідок наведено в розділі «Каталог». Йому

¹ Авторські датування ґрунтуються насамперед на працях провідного європейського фахівця з хронології доби Переселення народів Я. Тейрала (див.: Tejrál 1997; 2005).

передусь детальний аналіз інвентарю з аналогіями і датуваннями. Цей розділ ілюстровано рисунками і кольоровими фото тих само речей, але зведеними в зручні типологічні таблиці. З деталей вбрання і туалетного приладдя тут описано 15 типів фібул, поясну гарнітуру (15 типів пряжок, наконечники ременів), браслети, кільця², сережки, шийну гривну, різні підвіски, металеві люстерка, пінцети, гребінці тощо. До воїнського спорядження належать кінські вудила і велика колекція зброї: мечі, деталі піхов і щитів, різні типи наконечників копій, дротиків і стріл, сагайдачний гак. Наявні також робочі інструменти і побутові речі: прясельця, ткацькі ножі (предмет, невідомий у східноєвропейській археології), звичайні ножі, ножиці, кресала, керамічний посуд і окремі посудини з бронзи, скла і дерева (металеві деталі відра).

Намистам присвячено окремих, найбільший за обсягом розділ, який певною мірою є самостійною частиною праці. Автор розділу А. Мاستикова дослідила знахідки не лише з Вімінакія, а й зі синхронних комплексів сусіднього міста Сингідунума. Слід відзначити відмінно зроблені акварельні малюнки, що передають колір і фактуру матеріалу. Класифікація включає 112 типів намистин V—VI ст., багато з яких можуть слугувати хронологічним індикатором. Наприклад, так звані крапчасті намистини (тип 34) були поширені на великій території від Галлії до Північного Кавказу. Знахідки в похованнях горизонту Смолін—Косино надійно датовано між 430 і 480—490 рр. (горизонт D₂/D₃), хоча в периферійних регіонах (у тому числі Крим і північний захід Росії) такі намистини могли побутувати до середини VI ст. Порівняння добірок намистин дало змогу виділити з-поміж них 5 хронологічних груп, що відрізняються за кольоровою гамою і розмірами.

Нова класифікація намистин періоду Міграцій заповнює досі порожню хронологічну нішу між працею М. Манчинської (Tempelmann-Maczyńska 1985) (намиста римського часу Центральної Європи) і низкою праць, присвячених пізнішому аварському періоду.

На основі детальної розробки речового матеріалу автори виділяють три хронологічні фази, що відбивають зміни у складі інвентарю і загальну еволюцію некрополів. Також проведено аналіз соціальної стратифікації померлих, більшість із яких виявилися похованнями рядових громадян. Дещо меншу кількість поховальних комплексів можна віднести до «се-

реднього класу», де чоловічі поховання часто супроводжувалися зброєю (дротик, спис, щит, рідше меч або скрамасакс), а жіночі — прикрасами з недорогих металів (бронза, низькопробне срібло). Близько 7 комплексів сягають рівня вождів. Вони відрізняються великою кількістю зброї (зокрема меч) у чоловічих похованнях і багатими прикрасами в жіночих.

Дослідження трьох некрополів Вімінакія дає змогу простежити історію ділянки Дунайського лімесу з кінця IV до початку VII ст. Характер знахідок не залишає сумнівів, що поховання належать сім'ям воїнів місцевого прикордонного гарнізону, які мали германське походження. Складнішим є питання щодо їх плеємної належності. Лише два поховання можна віднести до кінця IV — другої третини V ст., коли окремі вожді гунів йшли на службу до константинопольських імператорів (після поділу Римської імперії у 364 р. Мезія входила до складу її східної частини). Череп зі штучною деформацією в одному з поховань засвідчує поширеність кочівницьких звичаїв. Могили на некрополі 1 і південній ділянці некрополя 2 (друга третина V — початок VI ст.) залишили представники якогось східногерманського племені. На основі наявних досить бідних матеріалів автори не змогли визначити його достеменно. Вони лише наводять дані писемних джерел про остроготів, очевидні сліди яких виявлено у Верхній Мезії і сусідньому Сингідунумі (Ivanišević, Kazanski 2002, p. 124—126). На нашу думку, таке припущення має підґрунтя. Остроготи, які були носіями черняхівської культури, з'явилися на середньому Дунаї разом із гунами, а після їх остаточної поразки в 455 р. оселилися в суміжній провінції Паннонія на правах федератів. На згаданих некрополях спостережено подібні риси з черняхівськими поховальними звичаями, хоча й сильно розмиті, що пояснюється нівелювальним впливом християнства, звичаїв римсько-візантійського оточення, місцевої моди дунайського варварського середовища. Привертає увагу наявність на південній ділянці некрополя 2 поховань із південним орієнтуванням кістяка, що різко виділяються серед загальної маси скелетів, покладених головою на захід (по-християнськи). У черняхівській культурі таке явище трапляється досить рідко і пов'язане, ймовірно, з присутністю невеликих груп сарматів-язигів (Магомедов 2001, с. 122—123). Додаткові відомості про етнічний склад похованих на некрополях Вімінакія (а також Сингідунума) могли б дати антропологічні дослідження в зіставленні з відповідними даними зі Східної Європи³.

² У цей вид прикрас окрім персів включено дротяне кільце із зав'язаними кінцями (р. 28, fig. 14, 7). Такі вироби відомі в черняхівській і вельбарській культурах і, швидше, є скроневи́ми кільцями (Магомедов 2001, с. 71—72).

³ Див.: Рудич 2005. Результати антропологічних досліджень Сингідунума і Вімінакія опубліковано в статтях: Stefanović 2002; Mikić 1994.

На початку VI ст. нове прийшло населення почало ховати своїх померлих на північній ділянці некрополя 2. Існує думка, що ці прибульці належали до східногерманського племені гепідів. Кераміка з могил дійсно нагадує гепідську, однак подібна була і в інших германців. Проте тут трапляються речі, що не мають аналогій у гепідів, але звичні для північних і західних германців — фібули з квадратною голівкою, ткацькі ножі та ін. У похованнях виявлено спосіб носіння фібул, притаманний лише західногерманським жінкам. У чоловічих похованнях знайдено багато зброї, що характерно, наприклад, для аламанив або лангобардів, але не гепідів. Хоча є особливість, властива для могильників східних германців, — відносно велика кількість черепів зі штучною деформацією. Проти «гепідської» версії наведено вагомий «військово-політичний» аргумент: неподалік, на лівому березі Дунаю, розмішувалися володіння вільних гепідів, тому поставити гепідів-найманців для охорони кордону від своїх же одноплемінників було б для візантійських стратегів надто нерозумно.

У пошуках племінної належності нової групи населення Вімінакія автори звертаються до свідчення сучасника подій. Прокопій писав, що за Юстиніана в Сингідунумі було поселено герулів у кількості 4,5 тис. воїнів (Procop., *Bel. Got.* III. 34.40), тобто разом із сім'ями — 15—20 тис. людей. Однак у той час Сингідунум був

порівняно невеликою фортецею, на території сучасного міського саду Белграда. Отже, цілком обґрунтованим є припущення, що частина нових жителів оселилася в сусідньому Вімінакії. Археологічним підтвердженням цього є наявність в обох місцях аналогічних поховань. Звідси випливає висновок: північна ділянка некрополя Вімінакії-2 належала саме племені герулів, західно- і північногерманські зв'язки якого досить відомі.

Рецензована монографія значно доповнює історичні відомості про події доби Міграцій у Центральній Європі. Наша цікавість до неї посилюється, оскільки з цими подіями були тісно пов'язані землі України. Перед тим як піти на середній Дунай і далі на захід, тут протягом двох століть мешкали готи; до черняхівської культури має відношення частина племені герулів (Лавров 1997; Магомедов 2001, с. 119). Через Причорноморські степи до Дунаю пройшли кочові сармати і гуни. У ранньосередньовічному Криму і на середньому Дунаї відбувалися близькі процеси візантинізації місцевих варварів. У зазначених регіонах трапляються однакові типи намист, фібул, пряжок, що дало змогу авторам у низці випадків уточнити їх датування. Без сумніву, рецензована книга буде корисна вітчизняним археологам та історикам у їх подальших дослідженнях.

Б.В. МАГОМЕДОВ

- Лавров В.В. Герулы в Причерноморье // STRATUM + Петербургский археологический вестник. — СПб.; Кишинев, 1997. — С. 214—217.
- Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.
- Рудич Т.О. Населення черняхівської культури України за матеріалами антропології: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.09 / Ін-т археології НАН України. — К., 2005.
- Ivanišević V., Kazanski M. La nécropole de l'époque des Grandes Migrations à Singidunum // Singidunum. — 2002. — 3. — P. 101—157.
- Mikić Z. Erste Ergebnisse Anthropologischer Untersuchung des Germanenfriedhofes von Viminacium/Serbien // Стари-нар. — 1992—1993 (1994). — 43—44. — S. 191—199.
- Stefanović S. The Necropolis of Great Migration from Singidunum: Anthropological Analysis // Singidunum. — 2002. — 3. — P. 159—178.
- Tejral J. Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonaum // Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donaum. — Brno, 1997. — S. 321—392.
- Tejral J. Zur Unterscheidung des vorlangobardischen und elbgermanisch-langobardischen Nachlasses // Die Langobarden. Herrschaft und Identität. — Wien, 2005. — S. 103—200.
- Tempelmann-Maczyńska M. Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum (Römisch-Germanische Forschungen 43). — Mainz am Rhein, 1985.

Одержано 12.12.2006

С.Б. Сорочан

**Херсонесский сборник. Supplement 1. Топография Херсонеса Таврического.
Водосборная цистерна жилого дома в квартале VII (IX—XI вв.) /
Под ред. А.Б. Бернацки, Е.Ю. Кленыной**

Севастополь: Издат. дом «Максим», 2006. — 240 с.

До написання цієї замітки спонукала книга, видана у 2006 р. колегами за археологічними розкопками й дослідниками Херсонеса, керівниками українсько-польського проекту «Топографія римського та ранньовізантійського Херсонеса Таврійського» (Національний заповідник «Херсонес Таврійський» та Університет ім. Адама Міцкевича у Познані). Монографію присвячено публікації результатів дослідження рідкісної візантійської криї цистерни, розкопаної біля Володимирського собору в серпні—жовтні 2002 р. За цей проект з українського боку відповідала вчений секретар національного заповідника «Херсонес Таврійський» кандидат історичних наук Є.Ю. Кленіна, з польського — археолог, викладач Інституту історії Університету ім. Адама Міцкевича у Познані, кандидат історичних наук А.Б. Бернацький. Польові роботи здійснювали завідувач архітектурно-археологічного відділу заповідника С.Г. Рижов, член науково-дослідницької групи, на якого було оформлено Відкритий лист, і колега з Познанського університету Ю. Беднарчик.

Саме по собі звернення до студіювання такої актуальної теми, як топографія Херсонеса, можна лише вітати, як і публікацію результатів досліджень, оскільки, як правило, їх затримують й нерідко надовго. Спочатку здивувало лише те, що книгу було видано під обкладинкою «Херсонеського збірника», але без його редакційної ради, і те, що зусилля було зосереджено на публікації матеріалів нехай незвичайної, але всього водозбірної цистерни, виявленої під час дослідження площі навколо Володимирського собору, а не кількох значущих храмів, включаючи знаменитий п'ятиапсидний, досліджуваний учасниками проекту приблизно у той самий час у південно-західній частині городища. Це вказувало на погано прихований факт сенсаційності, прагнення привернути увагу до пам'ятки будь-якою ціною. З цього погляду автори книги своєї мети досягли.

Уже у вступі А.Б. Бернацький та Є.Ю. Кленіна вкрай різко звинуватили С.Г. Рижова, заступника генерального директора з наукової

консервації, к. і. н. Л.В. Седікову та Дж. Картера, професора Інституту класичної археології Техаського університету в «абсолютному насильстві над основними правами авторів, які належать дослідникам археологічного об'єкта» (с. 15). Наскільки можна зрозуміти, «насильство» полягало у тому, що консервацію цистерни, яка швидко руйнувалася, з подальшою її засипкою виконала влітку наступного року не українсько-польська, а українсько-американська експедиція на чолі з генеральним директором заповідника Л.В. Марченко та згаданими Л.В. Седіковою і Дж. Картером. У польської сторони не було коштів для такої консервації і їх, як і спеціалістів, надала американська сторона, яка, на думку авторів книги, скористалася плодами чужої праці, опублікувавши у raporті безпосереднього виконавця консервації К. Кліра ... результати своїх власних, проведених ними самими заходів (sic!).

Слід зазначити, що консерваційні та реставраційні роботи у Херсонеському заповіднику — справа вкрай важка, обтяжлива й дорога. Часом вона спричинює гарячі дискусії з приводу методик та способів консервації, про що вже доводилося писати (Сорочан, Крупа 2005, с. 443—446). Відповідь на наші переважно методичні зауваження підтвердила «занедбаність» питання й небажання розуміти різницю між декларованою програмою про наміри планованих консерваційних робіт і реальним звітом про подібні роботи з пакетом усієї необхідної заключною документації (Бернацки, Кленіна, Розпендовски 2006, с. 451—460). Проте нікого ще не звинувачували так, як це зробили автори книги про розкопки цистерни. Це звучить так само дивно, несправедливо й безглуздо, як могли б звучати наші претензії до Л.В. Марченко щодо проведення силами заповідника відповідних робіт на куртинах цитаделі Херсонеса, де очолювана нами Харківська експедиція здійснює розкопки уже багато років. Не маючи відповідних коштів, можна лише дякувати керівництву музею за допомогу, яку воно надає у справі консервації та вивезення відвальної землі з цього об'єкта. Закиди і докори тут недоречні, оскільки пріоритетні, виняткові права

того, хто здійснює археологічні розкопки, на обробку матеріалів від цього жодним чином не страждають.

Ще більш шокуючою є інша сторінка вступу до книги (с. 15), присвячена розгляду наших міркувань, висловлених з приводу критої цистерни у монографії «Византийский Херсон» (Сорочан 2005, с. 905—907). Очевидно, для посилення ефекту цей гіперкритичний розгляд було конспективно повторено А.Б. Бернацьким в розділі про архітектуру та конструкцію цистерни (с. 23). Приводом для нападок стало те, що, намагаючись створити узагальнювальне інтерпретаційне уявлення про всі відомі пам'ятки візантійської агори ранньосередньовічного Херсона, чого досі не робив ніхто, я стисло торкнувся цього цікавого об'єкта, що входив до периметра агори, щоб спробувати зрозуміти його можливі місце і роль у системі храмів та інших споруд, розміщених на площі. Відомості наші були вкрай обмеженими: довелося спиратися на результати попередніх, дуже давніх й тому погано документованих досліджень пам'яток агори, власні візуальні спостереження, в тому числі й огляд розкопаної цистерни, що простояла незасипаною взимку—навесні 2003 р., а також розлогу статтю (газета «Слава Севастополя», 2002, № 234) відомого севастопольського журналіста Леоніда Сомова про результати розкопок цистерни, яку він написав на основі повідомлень археологів, імовірно, передусім С.Г. Рижова.

А.Б. Бернацький та Є.Ю. Кленіна звинуватили мене у негідному поспіхові, «відвертих підтасовуваннях фактів», неточностях, «інсинуаціях», причому зроблено це було у безпечливій і образливому тоні. Я був виставлений перед читачами як якийсь шарлатан, що займається науковою фікцією. Першим моїм бажанням було залишити подібну профанацію на сумлінні її авторів, не надаючи надто великого значення подібній «критиці». Врешті-решт, будь-хто має право відверто заявити про свої погляди, без страху, що вони комусь не сподобаються. Однак після певних роздумів я зрозумів, що таке мовчання вже *ipso facto* може бути розцінено обвинувачами як мою згоду з таким безсовісним шельмуванням й визнання певної вини. Відповісти необхідно, адже ситуацію подано так, немовби я, як нахабний дрібний злодюжка, поквапився залізти до кишені високоповажного, респектабельного й усезнаючого пана.

Крім того, за цими дійсно інсинуаціями можна побачити сліди давно вже відомої небезпечної хвороби, що набирає сили й загрожує перетворитися на епідемію. Йдеться про те, що «С.Б. Сорочан не отримав <...> офіційного дозво-

лу на використання архівних матеріалів нашої експедиції, які зберігаються у Національному заповіднику та Інституті археології НАН України» (с. 15). Слід було б уточнити: не отримав і не міг отримати через те, що польовий звіт про розкопки цистерни було засекречено, немов якісь «ікс-файли». Через це, дійсно, жодного посилання на нього не було й не могло бути в принципі.

Таке небажання ділитися з колегами результатами своєї польової праці нерідко прикривається заявами про авторське право й побажанням *in petto*: «А ти погни горба на розкопці, як я, тоді й будеш претендувати на звіт». При цьому забувається, що йдеться не про п'ятирічне право дослідника на обробку й публікацію знайдених ним артефактів, яке ніким не оспорується, а про державний документ, зданий до державної установи не з доброї волі автора, а тому, що цього потребують правила отримання Відкритого листа на розкопки (див. пункт 5 Положення), отже, ставитися до такого документа за принципом «хочу — даю, хочу — ні» не випадає. Це виглядає так само дивно й незрозуміло, як імовірні химерні побажання автора (або авторів) опублікованої статті чи книги, щоб його працю не читали й не використовували у наукових студіях. Не бажаєш — не пиши. Не хочеш, щоб бачили твій звіт, — не копай, згідно з Відкритим листом. Ось і все, що можна порадити у такому випадку. Пункт 6.3. «Інструкції про оформлення наукового звіту», на який посилаються опоненти, зовсім не передбачає, що знайдене археологом і його звіт, про який йдеться в пункті 6.1, — це одне й те саме (Бернацьки, Кленіна, Розпендовски 2006, с. 459). Тут, безумовно, криється омана.

Крім того, у Кодексі етики професійного археолога, нещодавно ухвалені на засіданні вченої ради Інституту археології НАН України, у розділі про ставлення до археологічних джерел цілком доречно наголошено, що «оригінали наукових звітів, де зафіксовано результати археологічних розкопок та розвідок, не можуть зберігатися поза межами державної установи», а в розділі про публікацію та використання матеріалів розкопок уточнено, що право керівника розкопок на публікацію матеріалів «... передбачає вільний доступ колег до звітів, а з дозволу автора і його матеріалів (виділено мною — С. С.)» (Археологія. — 2006. — № 4. — С. 106). Не дозволяти іншим користуватися його звітами (а не матеріалами!) автору ніхто не рекомендує. «Засекречувати» ж польові звіти стало певною неофіційно визнаною нормою, коли їх, здані в архіві (чи ще гірше — здані й одразу забрані), роками не видають на руки користувачам тому, що «так забажали їхні автори». Тим часом ці звіти включаються на правах рукописів

до списків праць тих самих науковців, які намагаються гальмувати роботу інших. Ця нездорова конкуренція, атмосфера наукового егоїзму й спричинює шельмування, продемонстроване у рецензованій книзі. Незрозуміло, чим ще можна пояснити небажання колеги бачити посилання на його працю, якою є звіт. Здавалося б, навпаки, це має бути ще одним визнанням результатів його нелегкої праці, цінності отриманого. Аж ні! Наперекір здоровому глузду «засекречується» абсолютно все, внаслідок чого гальмуються інші дослідження й розвиток науки в цілому. Чи не час замислитися над хибністю подібної тактики і покласти їй край? Звинувачувати можна лише тоді, коли матеріали свідомо сфальсифіковано або вкрадено, на них не зроблено посилань або чужі спостереження видано за свої власні. Це, дійсно, ганьба, не гідна науковця будь-якого рівня.

Повертаючись до «безталанної» цистерни, яка стала приводом білянаукового скандалу, слід зауважити, що я завжди робив посилання на матеріали, які використовував. Це навіть викликало ще одне нарікання з боку моїх опонентів: «...половина тексту — це цитати інших дослідників з газетних заміток місцевого рівня» (с. 15). Посилання плагіатом чи фальсифікацією не назвеш. Погрішності ж у розмірах цистерни, до речі, не значні ($6,1/5,9 \times 5,4 \times 6$ проти $5,5 \times 5,5 \times 6,3$ м), пояснюються саме тим, що мені довелося опиратися на непереверені матеріали. До того ж у обмірах об'єкта, який, подібно до всіх візантійських споруд, будували без точних вимірів, завжди виникають різні похибки. Наприклад, отвір над так званим підземним храмом на головній поздовжній вулиці вимірювали неодноразово, й кожного разу дослідники вказували близькі, але відмінні розміри (див.: Сорочан 2005, с. 742). Глибину ж водозбірної цистерни однією цифрою взагалі визначити складно, адже верхні ряди кладки її каменів збереглися по-різному. Реально вона досягала не «приблизно 6,00 м», як зазначають археологи, і не 6,3 м, як визначив я, а більше. До того ж вимірювати можна як із зовнішнього боку кладки споруди, так і внутрішнього, а доцільніше було б здійснити обидва ці виміри, чого, на жаль, не зробив ні я, ні автори книги. Висота двох колон вторинного використання, узятих будівельниками з якогось великого ранньовізантійського храму Херсона, була визначена мною приблизно в 5 м, оскільки з капітелями та опорою склепіння вона була вищою за 4 м. Однак найголовніше було уявити для порівняння загальну місткість споруди, тому мною й було отримано остаточну цифру 180 м^3 , що навряд чи суттєво відрізняється від реальної, навіть якщо взяти до уваги, що резер-

вуар наповнювали водою приблизно наполовину (с. 219). Наголошую, що цистерну, тим більше її матеріали, я не збирався «видавати», мене пам'ятка цікавила не сама по собі, а в контексті інтерпретації ранньосередньовічних пам'яток усієї агори.

До речі, ці спостереження не дають змоги віднести цистерну до «агротехнічних споруд» (с. 13) і вважати, що вона була розміщена у дворі простого квартального житлового будинку (с. 25). У висновках книги А.Б. Бернацький та Є.Ю. Кленіна висловили думку, що резервуар був призначений для постачання питної води мешканцям будинку та для забезпечення технічних потреб сусідньої квартальної бані (с. 219), а ще до цього Єжі Розпендовські обережно зауважив, що «цистерна могла слугувати для водопостачання не лише одного кварталу» (с. 29). Останнє почасти збігається з моїм висновком, оскільки звичайним міським будинком і взагалі будинком таку будівлю не назвеш, до того ж поряд з нею на агорі були розміщені інші споруди — палаті — особливі потестарні житлові комплекси, що потребували високих параметрів добробуту, в тому числі й водопостачання (див.: Сорочан 2005, с. 901—906). З приводу одного з них, інтерпретованого нами як літописні «палати Анни», опоненти відгукнулися лише як про «подальші інсинуації деяких дослідників» (с. 15), хоча ці самі «інсинуації» добре вписуються в загальну картину агори й дають змогу уявити її у цілому, чого немає у рецензованій книзі й навіть не ставилося як завдання авторами.

Це дуже дивно виглядає на тлі загального нарису адміністративно-політичної історії візантійського Херсона IX—XI ст., написаного М.О. Алексєєнком, який укладачі вважали за необхідне включити до книги про розкопки цистерни (с. 17—21). Написаний цілком добротно, у нарисі зазначено про чиновників фемного Херсона одночасно як муніципальних та імперських службовців (с. 20), що суперечить імперському законодавству. Тут знову проглядає спроба повернутися до старої ідеї про неможливість «традиційне прагнення Херсона до певної самостійності в управлінні міським господарством», хоча жодні елементи місцевого міського управління (саме управління, а не «самоуправління»), включаючи куратора з імперським саном, на це не вказують (див.: Сорочан 2005, с. 582—677). Курії у роменських містах вже давно не мали реальної влади, а ознаки їхнього самоврядування юридично перетворилися на «привиди» після видання новели Лева VI Мудрого, який заявив, що «справи набули іншого виду й один тільки імператор про все піклується й усім керує» (Сборник 1951,

с. 143—144, № 3—4; Лебедева 1981, с. 111—113). З чим можна безумовно погодитися, так це з висновком, що ми маємо справу з типовим провінційним візантійським містом, діяльність адміністрації якого постійно контролювала дер-жавна влада (с. 21). До непорозуміння можна віднести згадку у нарисі якогось русько-візантійського договору 952 р. і «грошового викупу за Херсон», який нібито отримав князь Володимир (с. 19). Насправді Володимир мав повернути завойований Корсунь як викуп за наречену царської крові.

Утім до розкопаної гідротехнічної споруди все це не має прямого відношення. У книзі вона випадає з комплексу оточуючих пам'яток, за визнанням самих авторів, є «абсолютно вирваною з історичного та архітектурного контексту» (с. 16). Водночас прив'язування пам'ятки до політичних подій XI ст. сприймається як нав'язлива, штучно задана гіпотеза про можливість використання резервуара як підземної в'язниці.

Те, що цистерну частково вирубано у скелі, облицьовано кам'яною кладкою на вапняному та гідралічному розчинах, видно навіть на фотографіях. Так побудовано численні херсонеські цистерни, й ця — не виняток. На наш погляд, тут немає предмету для дискусії. Наше датування цистерни було запропоновано як припущення, оскільки, як зазначили автори книги (с. 24, 41, 219), більшість таких споруд, відомих у Константинополі, належать до ранньовізантійського часу й були в експлуатації протягом кількох століть. Результати радіовуглецевих досліджень, звичайно, важливі, але й вони ще не є вирішальним доказом будівництва цистерни не раніше другої половини IX ст. (с. 219), оскільки подібні дослідження не вирізняються особливою точністю, до того ж проби брали із засипу цистерни, тобто їх вік може свідчити не про будівництво цистерни, а про час, коли вона, подібно до великої водозбірної споруди біля Південних воріт Херсонеса, могла припинити діяти за своїм призначенням. Будівництво споруди і її засип, звичайно, не одне й те саме. Навіть якщо йдеться про дерев'яні зразки будівельних конструкцій, балок (про що в книзі не згадано), зрозуміло, що на об'єкті, який використовували протягом століть, їх мали періодично оновлювати. Жодна дерев'яна конструкція не протримається з VII до XI ст., тим більше у вологому приміщенні критого басейну. На наявність ремонтів вказує і потужність гідроізоляційної обмазки не менш ніж у два шари.

Про стратиграфію, як і характер залягання культурних шарів та матеріал із засипу, нам дійсно нічого не було відомо, але не тому, що

нас це «абсолютно не цікавило», адже секрет тримався у строгій таємниці, як і опис монет із розкопок цистерни. Про монети Василя II нам довелося дізнатися зі згаданої уже газетної статті. Як можна зрозуміти з розділу книги, підготовленого М.О. Алексєєнком, й присвяченого аналізу нумізматичних матеріалів, останніми за часом побутування з непотривожених шарів засипу були не найчисленніші монети Василя II, а три монети Романа IV Діогена, тобто все-таки XI ст. (с. 85—94). Більше того, звернення до опублікованих матеріалів стратиграфії показує, що цистерну засипали неодномоментно, її заповнення відбувалося у кілька етапів, протягом більшої частини XI ст. Це, зокрема, засвідчує наявність у нижніх шарах засипу візантійської білоглиняної поливної кераміки, тоді як у верхній частині заповнення наявні уламки вже пізньовізантійської білоглиняної розписної кераміки та червонолакового поливного посуду, серед якої переважають знахідки тарілок із орнаментом «сграфітто» (с. 104). Крім того, на самому дні цистерни, навіть у відстійнику, трапляються фрагменти амфор, глеків із плоскими ручками й амфор із дугоподібними ручками. Слід також зазначити, що черепицю — кераміди й каліптери з покрівлі склепіння (близько 30 % керамічного матеріалу) було знайдено переважно у найнижчих шарах, там само, де і кам'яний завал (с. 96), а ось вимостки підлоги з бутового каменя, «нешільно укладених скельних уламків» (шар 8, с. 28), яку нібито зробили на дні цистерни після припинення її функціонування як водозбірної споруди, на стратиграфічному розрізі немає (рис. 11). Простежено лише кам'яний завал від 0,7 до 1,4 м. Крім того, нижні камені мають тут залозисті сліди, що вказують на наявність води, як на стінах, так і на колоні на висоті близько 0,4 м від підлоги (с. 28).

Процес запустіння й засипання цистерни міг розпочатися після 20—30-х рр. XI ст., що добре пов'язується як із поєднанням датувальних груп кераміки з розкопаного комплексу (с. 107), так і слідами руйнувань, що простежуються на всій території Херсонеса того часу, і, цілком імовірно, були пов'язані з наслідками потужного землетрусу. Напевно, автори самі схилилися до подібної думки, адже у висновках зазначили, що «цистерна припинила функціонувати за своїм прямим призначенням, ймовірно, у зв'язку з подіями кінця X — початку XI ст., які призвели до часткового руйнування системи водопостачання візантійського Херсонеса» (с. 219). Більше того, вони правильно зазначили, що остаточний засип відбувся внаслідок розбирання і перебудови території кварталу

VII, датованого серединою IX — кінцем XI ст., з метою його перепланування (с. 220). Цікаво, що формування основного засипу цієї споруди наприкінці XI — на початку XII ст. точно збігається з припиненням існування архітектурного комплексу фемного Преторію з гарнізонною триапсидною церквою у цитаделі, що може свідчити про певні нові процеси у житті міста (Сорочан 2005, с. 997—1006).

До речі, саме переконаність у правильності датування засипу цистерни XI ст. відіграла злий жарт із М. Новак, яка віднесла майже всі індивідуальні знахідки з засипу до цього століття. Безсумнівно, вони потрапили туди з уже перевідкладених засипів, у яких мішанина була цілком звичною справою. Отже, якщо з датуванням уламків скляних браслетів XI—XII ст. ще можна погодитися, то цвях і астрагал цим часом точно датувати не можна (с. 144, № 9; с. 153, № 136).

Хоч би яким бурхливим було для херсонитів XI ст., дійсно багате на перевороти, інтриги, заколоти, зводити походження різноманітних графіті у нижній частині цистерни до версії про використання приміщення підземного басейну як місця ув'язнення все ж можна лише гіпотетично, ставлячись до цього як до недоведеного припущення. Нам уже доводилося коментувати цю оригінальну думку — більше сміливу, ніж аргументовану (Сорочан 2005, с. 906, прим. 862). Тим часом дехто вбачає наявність тут навіть двох великих змін в'язнів («як сподвижники й соратники Георгія Цули, так й інші міські аристократи, які очолили заколот через півстоліття») (с. 89). Відповідальність такого висновку залежить лише від ступеня уяви тих, хто насмівився його зробити. Накладання одних графіті на інші, раніші, навряд чи може свідчити про взаємну антипатію людей, що їх наносили, як і про розділення, за припущенням А. Бжутовської, на «морську» і «степову» групи (с. 55—84). Набір графіті досить різноманітний, тут є як порівняно складні композиції з написами церковного змісту, так і примітивні малюнки, але сам по собі набір сюжетів із зображень корабликів чи коників, вершників, псиків, пташок, хрестів досить звичний: подібні малюнки можна побачити на інкерманських скелях чи як мітку на середньовічній черепиці Херсона. Стверджувати, що люди, які їх створювали, були представниками різних культур чи традицій, не можна (с. 220). Це представники провінційної роменської культури (пор.: Романчук, Быков 1981, с. 143—146; Романчук 1997, с. 281—287). У такому людному місці як агора, де деякий час стояла незасипаною зруйнована покинута цистерна з її ідеальними для нанесення графіті цем'янковими стінами, див-

но було б не очікувати появи продряпаних малюнків і написів.

У будь-якому випадку критий шестидольним камарним склепінням резервуар цілком очевидно створювали як гідротехнічну споруду, на що вказують підведені до нього лоткоподібні водоводи, які використовувалися у кілька етапів. Тим часом ідея з цистерною-в'язницею стала настільки нав'язливою, що проглядає інколи між рядків писань істориків. Так, наявність біля дна цистерни значного скупчення стулок мушель молюсків логічно пояснити не раціоном харчування в'язнів, а тим, що її засипали сміттям і кухонними відходами (с. 28, 95). Подібна картина спостерігається і в засипу великого громадського водосховища біля Південних воріт та в покинутих рибозасолювальних цистернах міста. Аналіз остеологічного матеріалу, зроблений О.П. Журавльовим, вказує на наявність у засипу цистерни кісток биків, овець, кіз, свиней, коней, кулана, кабана, оленя, зайця, а також домашніх собак і котів (останніх відповідно 8 і 2 %), що, на думку автора, є «характерною особливістю даного об'єкта», оскільки «навіть чи в'язнів цієї тюрми гарно годували» (с. 171). За цією логікою до зовсім похмурих припущень спонукають кістки дво-трирічної дитини та трьох дорослих людей, знайдені у різних шарах усе того ж засипу (с. 217—218). Виникає сакраментальне питання: яким чином усіх цих собак і котів в'язні готували у своїй підземній в'язниці? Хіба що з голоду вживали виключно в сирому вигляді? Звичайно, немає потреби в таких химерних припущеннях, що суперечать відомому «принципу Оккама»: для засипу брали перевідкладену землю, як це часто було в Херсоні, вона була насичена фрагментами кераміки, будівельних деталей вторинного використання, уламками побутових речей, сміттям, а чи не першим, що потрапило у яму, на яку в XI ст. перетворилася покинута цистерна, стали трупи кішок і собак.

Особливо наших опонентів здивувало те, що ми вважали розкопану цистерну вже давно відкритою, оскільки в цьому випадку їм не відводилася роль першовідкривачів, а лише продовжувачів дослідження об'єкта. На наш погляд, роль не менш пошанована й важлива, а можливо, й навіть важливіша. Наведені міркування мають право на існування і заслуговують на увагу. К. Крузе, розкопуючи хрестоподібний храм № 27 посеред агори, виявив «грот», який слугував водосховищем з підведеними до нього керамічними трубами (Тункина 2002, с. 512). Імовірно, стан гідроспоруди після її відкриття був настільки технічно придатним, що в «Записке о восстановлении древних свя-тых мест по горам Крымским» (1850 р.) архі-

єпископ Іннокентій пропонував поновити храм № 27 і, зокрема «... поновити давню цистерну, що знаходиться при церкві» (Тункина 2002, с. 525). Навряд чи щось інше могло так нагадувати криту, на камарному шестидольному склепінні водозбірну підземну цистерну поряд із храмом № 27, як цей «грот», відкритий К. Крузе. Укладений у листопаді 1827 р. за дорученням інженера-полковника Вербовського короткий опис басейну з входами трьох водоводів позбавлений плану (він загубився), але цілком очевидно має відношення до агори. Наведені розміри дійсно не збігаються з розмірами розглянутої цистерни. Швидше за все, їх визначали приблизно, без точного вимірювання: «один сажень у квадраті, майже стільки заглиблення», тоді як розміри рукавів, які зверху підводили воду, вказані точніше — до футів і дюймів (Тункина 2002, с. 510), що свідчить не про недбалість у вимірах, здійснених військовими інженерами, а про те, що водозбірну цистерну належно не розкопували, що цілком зрозуміло: порівняно з храмом вона в той час становила менший інтерес. Цим може пояснюватися й не потривожена нижче шарів 1—2, тобто 1,5 м углиб від денної поверхні, стратиграфія її засипу. Проте навіть якщо це не та сама цистерна, водозбірний «грот» Крузе заслуговує на увагу, й у такому припущенні ми не вбачаємо жодних «інсинуацій» чи «підтасовувань фактів».

У чому можна погодитися з колегами, так це в тому, що К.К. Косцюшко-Валюжинич, який здійснював розкопки агори, на цю цистерну, очевидно, не вийшов. Вона не могла не привернути його увагу, оскільки керівник розкопок

відзначив 17 цистерн на площі навколо Володимирського собору, що будувався. При цьому конкретно він згадав лише про одну з них, по суті, глибокий дренажний колодязь (Производство 1893, с. 4—5). Слід наголосити, що дослідник розкопував плантажним способом саме на схід від собору, але «вузькою смугою, від тротуару храму до тимчасового музею», оскільки весь інший простір було забудовано тимчасовими сараями і завалено величезною кількістю каміння (Производство 1893, с. 3).

Значна частина пам'яток агори загинула або залишилася недослідженою. З XIX ст. до нас дійшли лише відомі плани архітекторів Медведєва та Вяткіна, про високу якість яких писали й мої прискіпливі колеги («рівень точності <...> креслення перевершив усі наші сподівання») (с. 13). Відповідно, залишається можливість працювати з тим, що є. Усе інше — порожні нарікання.

Нові відкриття і факти дають надію на можливість просунутися вперед у пошуку істини. Мати свої погляди і здогади — це питання життя, до того ж неодноразово траплялося, коли те, що спочатку відкидали, врешті-решт визнавали. Кожен дослідник має право захищати свої погляди, інтерпретації джерел, історичні реконструкції, як і кожен — заперечувати, пропонувати свої аргументи, вказувати на суперечності. Важливо, коли це робиться в дусі коректної співпраці й наукової полеміки. Якщо ж дискусія перетворюється на шельмування — наука закінчується, а це вже спільний збиток для всіх нас.

С.Б. СОРОЧАН

Бернацки А.Б., Кленина Е.Ю., Розпендовски Е. К вопросу о сохранении архитектурно-археологических объектов в Херсонесе Таврическом и этике в археологии // АДУ 2004—2005 рр. — Київ; Запоріжжя, 2006. — Вип. 8.

Лебедева Г.Е. К проблеме городского самоуправления в Византии VIII—IX вв. // Средневековый город. — Саратов, 1981. — Вип. 6.

Производство археологических раскопок. I. В Таврической губернии. 1) В Херсонесе // ОАК за 1891 г. — СПб., 1893.

Романчук А.И. Херсон XIV в.: каким могли видеть свой город херсониты // Античный мир. Византия. К 70-летию проф. В.И. Кадеева. — Харьков, 1997.

Романчук А.И., Быков М.Я. Рисунки средневековых кораблей из крепости Каламита // ВВ. — 1981. — 42. — С. 143—146.

Сборник документов по социально-экономической истории Византии. — М., 1951

Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. — Харьков, 2005. — Ч. 1, 2.

Сорочан С.Б., Крупа Т.Н. К проблеме сохранения архитектурно-археологических объектов в Херсонесе и о соблюдении реставрационной этики в археологии // АДУ 2003—2004 рр. — Запоріжжя, 2005. — Вип. 7.

Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII — середина XIX вв.). — СПб., 2002.

Одержано 11.09.2007

Л. Мацкевий, Г. Панахид

ЧОРНОМОРСЬКО- СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКИЙ КОРИДОР УПРОДОВЖ ОСТАННІХ 30 тис. років

Суперечливі сценарії розвитку Чорного моря, що існують у сучасній науці, спричинили полеміку про вплив зміни рівня моря на міграції населення, розселення та взаємодію людських популяцій. Висунуто багато гіпотез щодо реконструкції давнього навколишнього середовища та палеоклімату Чорноморсько-Середземноморського регіону й визначення факторів, що спричинили динаміку рівня моря. Цій проблематиці було присвячено Другу пленарну конференцію та польові екскурсії, згідно з Проектом IGCP-521 «Чорноморсько-Середземноморський коридор упродовж останніх 30 тис. років: зміни рівня моря та адаптація людини», що відбулися 20—28 серпня 2006 р. у м. Одеса на базі Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова (ОНУ). Роботи здійснювалися під егідою ЮНЕСКО, IUGS, IGCP, INQUA.

До початку роботи конференції можна було ознайомитися з доповідями учасників. З цією метою було підготовлено збірку тез доповідей, путівник до польових екскурсій, програму конференції та оформлено стендові презентації*.

До складу організаційного комітету увійшли Олена Сминтина (Україна), Валентина Янко-Хомбах (Канада), Ірена Мотненко (Канада), Андрій Чепалига (РФ), Наталя Герасименко

(Україна), Володимир Станко (Україна). Членами Міжнародного консультативного комітету стали відомі вчені: Девід Ентоні (США), Павел Долуханов (Велика Британія), Юсель Ілмаз (Туреччина), Валентин Дергачов (Молдова), Хааралд Хаарман (Фінляндія), Роналд Мартин (США), Джоана Ніколз (США).

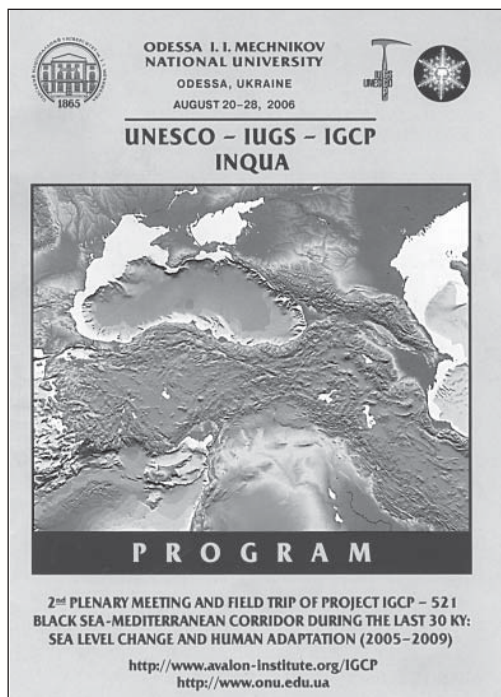
У роботі конференції взяли участь понад 80 науковців із 16 країн (Австрія, Болгарія, Велика Британія, Іран, Італія, Канада, Молдова, Нідерланди, Німеччина, Російська Федерація, США, Туреччина, Україна, Фінляндія, Франція, Швейцарія). Із привітальним словом до учасників конференції звернулися ректор ОНУ професор Валентин Сминтина, виконавчий директор IGCP професор Валентина Янко-Хомбах, Голова оргкомітету конференції доктор історичних наук Олена Сминтина.

Пленарні засідання відбувалися у конференц-залі ОНУ. Загалом науковці виголосили 55 усних та презентували 14 стендових доповідей. Робочою мовою конференції була англійська.

Доповіді стосувалися геолого-тектонічних, кліматичних, археологічно-палеоекологічних, антропологічних, етнологічних, біологічних та інших аспектів функціонування Чорноморсько-Середземноморського регіону впродовж останніх 30 тис. років. Конференція показала доцільність комплексного міждисциплінарного вивчення Чорноморсько-Середземноморського коридору. Обмін думками між провідними вченими з різних галузей сприяв формуванню цілісної картини розвитку та розумінню історії регіону.

Метою наукових дискусій, що були прикладом змістовного міжнародного спілкування фахівців старшого покоління та молодих учених, став обмін результатами досліджень, пов'язаних зі змінами рівня моря та адаптацією людини до нових умов довкілля. На конференції було представлено п'ять основних напрямів наукових розробок: геологічний, археоло-

* Тези доповідей учасників конференції було опубліковано: Extended Abstracts 2 Plenary Meeting and Field Trip of Project IGCP-521 «Black Sea — Mediterranean Corridor during Last 30 ky: Sea Level change and human adaptation (2005—2009)», Odessa, Ukraine, August 20—28, 2006. — Odessa: Astroprint, 2006. — 186 р. (Збірка тез доповідей 2-ї конференції та польових екскурсій за Проектом IGCP-521 «Чорноморсько-Середземноморський коридор упродовж останніх 30 тис. років: зміни рівня моря та адаптація людини (2005—2009)», Одеса, 20—28 серп. 2006 р. — Одеса: Астропринт, 2006. — 186 с., англ.). Крім того, було видано путівник Field trip Guide ... — 44 р. та програму конференції: Program ... — 8 р.

Програма роботи конференції

Відкриття конференції. З привітанням до учасників звертається ректор Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова професор Валентин Сминтина

гічний, етнологічний, антропологічний та математичний.

Результати *геологічних досліджень* було презентовано у доповідях **Ю. Ілмаза** (Туреччина) «Історія розвитку басейну Чорного моря»; **В. Янко-Хомбах** (Канада) «Трансформація Новоевксинського озера в Чорне море»; **Є. Ларченкова** і **С. Кадуріна** (Україна) «Реконструкція розташування берегової лінії Північно-Західного Причорномор'я за останні 25 тис. років»; **А. Чепалиги**, **А. Пірогова**, **Н. Лаврентьєва**, **Т. Попової** (РФ) «Долина Манича — найсхідніша ланка Чорноморсько-Середземноморського коридору». Цікавими в плані аналізу зміни рівня Чорного моря були доповіді **Я. Ізмайлова** та **Х. Арсланова** (РФ) «Формування Анапської піщаної

У залі засідань

коси та коливання рівня Чорного моря в пізньому голоцені»; **П. Муді** й групи авторів (Канада) «Трансгресія південно-західного шельфу Чорного моря: сейсмічні свідчення» та ін. У згаданих виступах було представлено реконструкції, що підтверджують вертикальні коливання рівня моря та горизонтальні зміни берегової лінії унаслідок впливу зовнішніх (зміни клімату, активної тектонічної діяльності) і внутрішніх (прибережної динаміки відкладів) факторів.

Археологічний аспект було представлено дослідженнями про сліди перебування людини (архітектурні деталі, кам'яні, кістяні, металеві вироби, фауністичні та інші рештки з культурних шарів) і палеоекологічні особливості заселення людиною Причорномор'я. Цей аспект було висвітлено у доповідях українських дослідників: **Л. Залізняка** «Гребенківська культура Одеської області як можливий наслідок потопу в Чорному морі»; **В. Станко** «Динаміка поселенських процесів у північно-західному Причорномор'ї в пізньому палеоліті і мезоліті»; **Л. Мацькевго** і **Г. Панахид** (Україна) «Мезоліт, неоліт та екосистема Керченсько-Таманського регіону Азово-Чорноморського басейну»; **В. Манька** і **О. Яневича** «Значення Скалистинського скельного притулку для Кримської доісторії»; **І. Сапоженикова** «Розвиток ландшафту і людських популяцій в північному Причорномор'ї протягом пізнього палеоліту» та ін. Зарубіжні науковці також представили результати своїх археологічних досліджень: **П. Б'ягі** (Італія) «Ранньонеолітична радіовуглецева хронологія та обіг обсидіану в Центральних Балканах», **М. Сеферіадіс** (Франція) «Егейський світ в русі: ранньонеолітичний та бореальний клімат (7000—5000 рр. до н. е.)»; **Н. Шишліна** (РФ) «Водність та хронологія за ¹⁴C культур доби бронзи степів північно-західного Прикаспію» та ін. Кілька науковців виголосили доповіді, що стосувалися умов довкілля, екологічних факторів та особливостей екологічної ніші, в яких проживала первісна людина. У цьому аспекті ці-

кавими були доповіді **Н. Герасименко** (Україна) «Зміни клімату та навколишнього середовища в південно-східній Україні в пізньольодовиків'я та голоцені»; **М. Гладиревської** та **К. Грідіної** (Україна) «База даних геоархеологічних пам'яток кам'яного віку прибережних територій Північного Причорномор'я»; **Н. Лемешко** і **Т. Гронської** (РФ) «Дренаж Чорного та Азовського морів: використання емпіричного палеокліматичного сценарію для моделювання гідрологічного режиму»; **Д. Нагель** (Австрія) «Системи міграції та вимирання великих ссавців Європи в пізньому плейстоцені»; **Х. Брюкнера** (Німеччина) «Реконструкція змін берегової лінії в голоцені на прикладах Західної Туреччини»; **П. Долуханова** (Велика Британія) «Екологічна криза та людські міграції в минулому на причорноморській території» та ін. Представлені результати досліджень розкривали кліматичні, морфометричні (топографічні), педологічні, гідрологічні, флористичні, фауністичні фактори палеосередовища, в яких жила давня людина.

Цікавими доповідями було представлено *етнологічний напрям* досліджень. Повідомлення **П. Димитрова** (Болгарія) «Потоп на Чорному морі — наука та міфологія»; **П. Песва** (Болгарія) «Неолітизація» сходу Балканського півострова та коливання рівня Чорного моря»; **О. Сминтини** (Україна) «Археологічні джерела з північно-західного узбережжя Чорного моря та теорія Великого Потопу: факти та гіпотези» й інших науковців було акцентовано на людській культурі в порівняльно-історичній перспективі з особливою увагою до міфології (легенда про Великий Потоп).

Математичний напрям на конференції було представлено доповідями, присвяченими ГС-моделюванню природних процесів та динаміці народонаселення, спричинених змінами рівня моря. Цей напрям презентували **І. Балабанов** (РФ) «Зміни рівня моря в Північному Причорномор'ї в голоцені» та інші науковці.

Серед виступів, що представляли *антропологічний напрям*, особливо слід відзначити доповідь **Х. Хаарманн** (Фінляндія) «Сценарії контакту і конфлікту: неіндоевропейці та індоєвропейці в північнопричорноморській зоні 7000—3000 рр. до н. е. (9000—5000 років тому)».

Загалом усі представлені аспекти досліджень було спрямовано на комплексний міждисциплінарний аналіз проблеми, об'єднання наявних

Відвідини античного поселення Кошари (Одессос)

даних і джерельної бази та перевірку гіпотез. Значну увагу було приділено аналізу й синтезу неангломовної та маловідомої у західних наукових колах літератури, неопублікованим польовим матеріалам, опрацьованим із використанням нових технологій і методик.

Під час конференції було проведено цікаві польові екскурсії. Учасники відвідали античні поліси Тіра, Ніконій, Ольвія, середньовічну Білгород-Дністровську фортецю та розкопки грецького поселення під її стінами, о-в Березань, античне поселення Кошари (Одессос). Геологічну тематику конференції було ілюстровано відвідинами Дністровського лиману та дністровських пересипів, Дніпро-Бузького лиману, оглядом відслонень пізньоплейстоценових та голоценових порід. Ці екскурсії були суттєвим доповненням і хорошою ілюстрацією до пленарних засідань і дали змогу ближче ознайомитися з одеською та іншими науковими школами, новими науковими технологіями й методиками.

Крім пленарних засідань та польових екскурсій учасникам конференції було запропоновано цікаву культурну програму: організовано екскурсії Одесою, відвідини палеонтологічного, петрографо-мінералогічного, зоологічного музеїв ОНУ, Одеського археологічного музею НАН України, Одеського історико-краєзнавчого музею, інших науково-освітніх установ та закладів культури. Роботу конференції активно висвітлювали засоби масової інформації — преса, телебачення, радіо, інтернет-видання.

Одержано 31.05.2007

Л.Г. МАЦКЕВИЙ,
Г. ПАНАХИД

ВІЗИТ ВИСОКОПОСАДОВЦІВ ООН ДО ХОДОСІВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Наприкінці минулого польового сезону за офіційним запрошенням Міністерства закордонних справ України Ходосівський археологічний комплекс відвідали пан Френсіс М. О'Доннелл, Постійний координатор системи ООН в Україні, та пан Алан З. Скурбати, Радник ООН (Візит 1994—2006).

Розташована у південних київських передмістях група пам'яток археології, історії та етнографії справедливо вважається неординарним явищем у вітчизняній культурній спадщині. Вона включає близько 30 об'єктів, зокрема такі відомі, як Велике Ходосівське (Велике Кругликівське) городище, Ходосівське «Кругле» городище, слов'янське поселення в урочищі «Козаків яр», багатошарове поселення між Ходосівкою і Лісниками та ін. Поруч із пам'ятками археології, а подекуди і на їх площі розташовані інженерні об'єкти недобудованої залізниці «Германівка—Пост-Волинський» та оборонні споруди колишнього Київського укріплення району (Готун 2004, с. 13—22; Готун, Казимір 2006, с. 63—72). Потенціал історичної спадщини доповнений надзвичайно мальовничими природними ландшафтами, відтак, створення тут осередку культури, просвітництва і туризму стало нагальною справою. Дослідження зазначених пам'яток пов'язані з іменами Н.С. Абашиної, В.Б. Антоновича, В.М. Даниленка, Л.П. Добровольського, М.П. Кучери, Є.В. Максимова, В.О. Петрашенка, О.В. Сухобокова, С.М. Скорого та багатьох інших, а з 2003 р. зі спеціальною цільовою програмою охорони, вивчення та популяризації культурного надбання в регіоні працює Північна постійнодіюча археологічна експедиція Інституту археології НАН України.

Гості відвідали групу пам'яток, що включає «Кругле» городище скіфського, зарубинецького та давньоруського часу з прилеглим відкритим поселенням, поруч розташовані слов'янське селище в урочищі «Козаків яр» та трипільське — в урочищі «Зоцієва гора». Роботами другої половини ХХ ст. на городищі було відкрито житлові, побутово-господарські, оборонні об'єкти, отримано цінні матеріали з історії життя і господарської діяльності давньої людності. Розкопане широкою площею

розташоване біля підніжжя городища слов'янське селище, за спостереженнями дослідників, показове для висновків про закономірності розвитку сільських поселень Середнього Подніпров'я наприкінці I — на початку II тис. н. е. (Петрашенко 1993, с. 66). Матеріали цієї пам'ятки набувають особливого значення з огляду на важливість проблеми правобережних волинцевських старожитностей.

Вразили своєю неординарністю вали Великого скіфського городища, за давньоруської доби включені до системи Вітянсько-Бобринського Змійового валу. На думку фахівців, серед пам'яток VI—V ст. до н. е. Велике Ходосівське городище (городище-сховище), вали якого тягнуться обабіч р. Віта на 4,5 км завдовжки та 2,5 км завширшки, оточуючи територію в 2000 га, становлять значний інтерес. Укріплення істотно більші за Змійові вали. У місцях найкращої збереженості висота валу сягає 6—7 м, ширина в нижній частині — 20 м. Ззовні розміщено глибокий, уже значно заплилий рів. Дослідники визначили цей пункт як один із восьми, що належать до середньоскіфського періоду (на цей час припадає їх масове виникнення і функціонування: ні в попередню, ні в наступну епохи подібного явища на Правобережжі не спостерігалось; загалом у Києво-Черкаському регіоні відомо 14 городищ), і дійшли висновку, що пам'ятка серед синхронних мала найпотужнішу систему оборони. За розмірами території вона посідає друге місце серед укріплених пунктів ранньозалізного часу, поступаючись лише Більському та переважаючи Журжинецьке, Трахтемирівське та ін. (Кучера 1987, с. 19; Максимов 1988/12 а, с. 6; Ковпаненко, Бессонова, Скорий 1989, с. 10, 14, 16, 19—21, 140, 166—167; Фіалко, Болтрик 2003, с. 6, 68). На території Великого городища, навпроти стародавнього в'їзду, неподалік відвіданої ділянки укріплень розташоване багатошарове поселення в урочищі «Вечірній ліс». Його культурний шар потужністю 0,65—0,80 м містить фрагменти типової для XI—XII ст. кераміки, кістки тварин, вуглики та печину. Привертає увагу надзвичайна насиченість шару: близько 200 фрагментів посуду на площі 1,5 м², два залізні наконечники стріл, наконечник списа, багато кісток та вугілля. На схилах пагорбів — сліди штучного

підрівнювання (Покровская 1947/27, с. 5—6; Лінка 1952, с. 50).

Крім археологічних об'єктів, тут розміщено інженерні споруди колишнього Київського укріпрайону — пам'ятки героїчної оборони Києва 1941 р., що входять до «Поясу бойової слави міста-героя Києва» (Вартові ... 2001; Бойові ... 2004; Крещанов, Кузяк, Осипов, Продан 2002). Працівники експедиції показали гостям бойові каземати дотів, розповіли про події у регіоні в 1941 р. Екскурсійний маршрут проходив поряд із інженерними спорудами залізниці «Германівка—Пост-Волинський». Опора моста над дорогою збереглася безпосередньо біля розкопів Північної експедиції, дещо далі — мостові опори, віадук, гідротехнічні споруди, рештки насипів, ескарпів, терасувань під майбутнє полотно. Згаданий об'єкт має експозиційне значення як пам'ятка промислової архітектури та історії, його стан збереженості достатній для розуміння не лише фахівцями, а й широким загалом. За результатами клопотання Імператорської археологічної комісії Міністерства Імператорського двора перед Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва останнім напередодні Першої світової війни було організовано обстеження траси майбутнього полотна задля уникнення руйнування археологічних об'єктів. Цю роботу проводив Л.П. Добровольський, але через війну, а згодом — революцію проект так і не було реалізовано (Добровольський 1918). Тим не менше інфраструктура недобудованої залізниці цікава як пам'ятка науки і техніки.

Основний об'єкт екскурсії — згадане вже досліджуване Північною експедицією багаточислове поселення між Ходосівкою і Лісниками. Вивчення його розпочалося в 1950 р. з робіт В.М. Даниленка і тривало кілька сезонів. Результатом стало відкриття досить значної площі, дослідження старожитностей київської та колочинської культур, використання пам'ятки як однієї з базових для побудови культурно-хронологічної шкали Середнього Подніпров'я у I тис. (Даниленко 1976). Звернення до поселення Н.С. Абашиної дало змогу простежити значно більшу хронологічну строкатість матеріалів цієї пам'ятки: дослідниця зафіксувала, крім належних київській та колочинській культурам, знахідки доби бронзи, скіфського часу, пізньозарубинецького періоду, давньоруські XII ст. (Абашина 1999). Розвідками В.О. Петрашенко, В.К. Козюби, а пізніше Ю.І. Толкачова відзначено поширення культурного шару далеко за межі досліджуваного їх попередниками поселення «Ходосівка-Діброва», а роботи Північної експедиції дали змогу простежити нашарування практично на

Укріплений майданчик Ходосівського «Круглого» городища. Вид з півночі

Вали південної ділянки Великого Ходосівського городища

Біля суцільносталевого доту в Кременіші

всій площі лісового масиву між Ходосівкою та Лісниками від русла Сіверки до дороги, а також в межах забудови південно-східної частини с. Лісники. У результаті досліджень Північної експедиції було відкрито в складі розкопуваного селища понад 20 культурно-історичних горизонтів, періодів і типів, починаючи з мезоліту й закінчуючи новим часом. Простежено особливості життя і побуту давньої людності протягом зазначених епох, динаміку освоєння

Мостова споруда недобудованої залізниці на поселенні між Ходосівкою та Лісниками

На розкопках поселення між Ходосівкою та Лісниками

На базі експериментальної археології Північної експедиції

території, специфіку господарської діяльності, деякі особливості смаків й уподобань мешканців цієї поселенської структури. В результаті селище постало перед науковцями як складний соціально-економічний феномен, що потребує подальших досліджень та популяризації для широкого загалу (Північна експедиція ... 2007).

На базі експедиції гості ознайомилися з основними категоріями археологічних знахідок із поселення. Добу палеометалів репрезентовано посудом, побутовими речами, прикрасами різних періодів бронзового віку, рубежу пізньої

бронзи — раннього залізного віку, ранньоскіфської та милоградської культур. Показовими є шпильки з білого металу, бронзи, заліза. Пряслиця репрезентують різні типи і культурно-хронологічні групи, кам'яні вироби — точильні камені різної форми та розмірів, гладильник, уламок зернотерки з розтиральником та ще кілька розтиральників сферичної та підкубічної форм. Представлені мініатюрні посудинки доби пізньої бронзи та пізньої бронзи — раннього залізного віку, склеєні фрагменти ліпного горщика ранньоскіфської культури, розвал горщика бабинського типу, прикрашеного по всьому корпусу горизонтальними валиками тощо. Слов'янські старожитності репрезентують другу, другу—третю, третю чверті I тис., на окрему увагу заслуговують знахідки волинцевського типу. Привертають увагу бронзові фібула, кінців'я ремня (характерне для сарматського кола знахідок і поки що єдине в ареалі київської культури), біовальна пряжка пізньоримського часу (також поки єдина на київських пам'ятках). Пряслиця репрезентовані асиметрично-біконічними зі вдавленим торцем; біконічними низьких пропорцій із широким отвором, характерними для київської культури; біконічними більш високих пропорцій, що побутували в третій чверті I тис. До римського або ранньосередньовічного часу може належати багатогранна намистина із темно-синього прозорого скла, другою—третьою чвертями I тис. може датуватися клинок залізного ножа з дугоподібною спинкою, широкі хронологічні межі від пізньоримських старожитностей до значно пізніших часів має залізна пряжка з квадратною рамкою.

Горизонт знахідок сахнівсько-волинцевського типу представлено виготовленою з білого металу сережкою пастирського типу. Синхронні їй кілька відреставрованих посудин: розвал великого горщика, майже цілий малий горщик, половина миски. Важливо, що цей посуд походив із об'єктів, що демонструють особливості влаштування життя і побуту слов'ян напередодні утворення давньоруської держави.

Під час розкопок вдалося простежити особливості жител із заглибленою основою, вальковими печами в кутку, а також надвірні валькові відкриті вогнища, влаштовані за межами жител. Деякі знахідки характеризують побут слов'ян як на додержавному етапі, так і за киевських часів. Показовий залізний стрижень із кільцем, перевитий пласким дротом із кольорового металу. Інший приклад — залізний ложкоріз, аналогії якому відомі на пам'ятках кінця I тис. та давньоруських. Наконечник стріли з ромбічним вістрям та уступом хоч і належить до тих, що почали побутовувати на межі VII—

VIII ст., але має аналогії серед матеріалів до XIV ст. включно. Цікаві знахідки характеризують такі важливі етапи в історії регіону, як давньоруська доба, монгольсько-литовський період, козацькі часи. Привертає увагу ліроподібна пряжка з білого металу із залізним язичком та уламок залізного ножа зі слідами дерев'яного руків'я на черешку та бронзовою обоймицею з рельєфним рослинним орнаментом (попри невизначеність культурно-хронологічного типу, цей виріб, імовірно, має пізні походження). Частина знахідок має досить широкі межі побутування, хоч і характеризує важливі аспекти життя давньої людності, серед яких точильні бруски, намисто, уламок ллячки зі слідами експлуатації. Новий час, крім знахідок козацької доби, репрезентовано цікавою знахідкою — дещо деформованим овальним мідним жетоном «*КИЕВСКОЕ ДОБРОВОЛЬНОЕ ПОЖАРНОЕ ОБЩЕСТВО ТРУБОЧИСТ №2*». Для ознайомлення з цими матеріалами широкого загалу працівниками експедиції в Ходосівці у приміщенні адміністративного корпусу інвестиційно-будівельної компанії «Хутір Ясний» було організовано виставку «Старожитності між Ходосівкою і Лісниками» (Старожитності ... 2006). З огляду на важливе значення цієї експозиції для перетворення археологічної спадщини краю на осередок науки і просвітництва та зацікавленість місцевих жителів, термін дії виставки було подовжено на наступний рік.

Суттєвою наочністю для розуміння моделі життя давніх епох слугує експедиційний майданчик натурних реконструкцій середньовічних споруд та процесів. Тут відповідно до планової теми відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України реконструйовано певні елементи слов'яно-руського селища та відповідних технологій. Досягнуто успіхів у відтворенні давнього гончарства, корчажного та ямного смолокуріння й вигонки дьогтю; зведено репліки залізобудовних споруд; тривають роботи з моделювання крично-рудного процесу. У розпалі експеримент зі слов'янського домобудівництва та бортництва. Важливо, що студіюються не абстрактні речі, кожен із об'єктів має конкретні археологічні прототипи, переважно серед польових матеріалів авторів, причому максимально наближені до розкопуваного селища та експериментальної бази. Крім допомоги науковцям ці роботи мають потужний експозиційний та просвітницький потенціал (Готун, Коваль, Петраускас 2005; Готун, Петраускас 2005; Готун, Петраускас А., Петраускас О. 2005а; Готун, Петраускас А., Петраускас О. 2005б).

На думку п. Френсіса М. О'Доннелла, подібне знайомство з минулим поглиблює розуміння української історії і культури, тому він висловив вдячність Міністерству закордонних справ України за запрошення й організацію візиту (Візит 1994—2006).

Абашина Н.С. Поселення середини I тис. н. е. поблизу с. Ходосівка на Київщині // Етнічні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. — Київ; Львів, 1999. — С. 8—20.

Бойові реліквії розповідають: Внутрішнє обладнання дотів / Автор тексту і оригінал-макета Г.Є. Ясєв. — К., 2004.

Вартові героїзму і звитяги: Київський укріпрайон (УР-1) / Автор тексту та оригінал-макета Г.Є. Ясєв. — К., 2001.

Візит координатора системи ООН в Україні до Ходосівського археологічного комплексу // United Nations in Ukraine. — UN House in Ukraine, 1994—2006. — <http://un.org.ua>

Готун І.А. Охоронювана археологічна територія як осередок науки та просвітництва (на прикладі проекту «Ходосівський археологічний комплекс») // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 13—22.

Готун І.А., Казимір О.М. Перспективи розвитку Ходосівського археологічного комплексу // Охорона культурної спадщини Київської області. Проблеми, матеріали, дослідження. — К., 2006. — С. 63—72.

Готун І.А., Коваль О.А., Петраускас А.В. Експериментальна модель гончарного горну типу малополовецького // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. — Київ; Фастів, 2005. — С. 334—341.

Готун І.А., Петраускас А.В. Експериментальна археологія в роботі Північної експедиції // Наукові записки з української історії: 36. наук. статей. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 243—252.

Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства // Археологія. — 2005а. — № 2. — С. 70—79.

Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Моделювання чорнометалургійних та лісохімічних процесів за матеріалами Північної експедиції // Археологія. — 2005б. — № 3. — С. 52—65.

Даниленко В.М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. — 1976. — Вип. 19. — С. 65—92.

Добровольський Л. Проектовані нові під'їзні залізниці в межах Київської губернії з історично-археологічного погляду // Зап. істор. і філол. секції Українського наук. тов-ва у Києві. — 1918. — Кн. 17. — С. 41—50.

- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — К., 1989.
- Крещанов А., Кузяк А., Осипов А., Продан О. 1941. Оборона Киева. — К., 2002. — Кн. 1.
- Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. — К., 1987.
- Лінка Н.В. Роботи експедиції «Великий Київ» за 1947 р. // АП. — 1952. — 3. — С. 39—53.
- Максимов Е.В. Отчет о работе Зарубинецкого отряда Среднеднепровской славянской экспедиции в 1988 году // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1988/12 а.
- Петрашенко В.О. До проблеми археологічного дослідження південноруського села // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова: Матеріали іст.-арх. семінару, присв. 150-річчю від дня народження Д.Я. Самоквасова. — Чернігів, 1993. — С. 66—68.
- Північна експедиція ІА НАН України: Матеріали і дослідження. — Вип. 1: Поселення між Ходосівкою і Лісниками: Дослідження 2003 р. / І.А. Готун, О.М. Казимир, С.Д. Лисенко та ін. — К., 2007.
- Покровская Е.Ф. Отчет о работе группы экспедиции «Большой Киев» Института археологии АН УССР // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1947/27.
- Старожитності між Ходосівкою і Лісниками. Виставка археологічних матеріалів Північної експедиції Інституту археології НАН України: Буклет. — К., 2006.
- Фіалко О.Є., Болтрик Ю.В. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. — К., 2003.

Одержано 18.04.2007

В.В. Отрощенко

ДВАДЦЯТЬ РОКІВ НА МАМАЙ-ГОРІ

Археологи Запорізького державного університету дещо несподівано опинилися між двома круглими датами: 1986 р. створено археологічну лабораторію на історичному факультеті Запорізького національного університету, а 1988 р. розпочалися регулярні археологічні дослідження експедиції університету на Мамай-горі. Отже, два 20-річні ювілеї, й обидва пов'язані з організаційною та науковою діяльністю колись одеських, а нині провідних археологів Запоріжжя — Геннадія Миколайовича Тощева та Світлани Іванівни Андрух.

Наближення другого ювілею змушує автора зосередитися на дослідженнях Мамай-гори. Цей унікальний комплекс різночасових поховальних пам'яток, від неоліту до найпізнішого середньовіччя, давно привернув увагу археологів. У полі зору спочатку опинилася мальовнича група довгих та круглих могил на маківці гори. Перші обміри могил проведено експедицією Б.М. Гракова ще в повоєнний час. Інструментальну зйомку цього могильника здійснено М.М. Ієвлевим у складі Запорізької експедиції ІА АН УРСР 1976 р. Нарешті, 1982 р. ця ж ек-

спедиція розпочала розкопки могил доби бронзи та скіфського періоду практично впритул до Мамай-гори. Тоді ж очевидно стала трагедія цієї видатної пам'ятки природи та археології. Дозволимо собі цитату, що вводить у суть проблеми: «Піднятися на Мамай-гору нас змусила не стільки шана до минулого, скільки тривожний лист великого знавця старожитностей запорізьких О.В. Бодяньського із звісткою, що ці чудові кургани невдовзі впадуть у Каховське море. Продираючись через чагарники, лічу кроки. На двохсотому — під ногами розверзається прірва. Десь внизу величезні шматки вже зрушеного берега. Їх поволі злизує ненажерлива стихія, що вже «перетравила» половину гори» (Отрощенко 1982, с. 4).

Спроби громадськості області знайти дієву схему порятунку Мамай-гори результату не дали. І ось тоді, влітку 1988 р., на горі з'явилися археологи Запорізького університету, щоб урятувати те, що залишилося. Нині, коли позаду 20 польових сезонів, можна та необхідно підбити бодай загальні підсумки подвижницької праці наших запорізьких колег.

Мамай-гора здійснюється над затопленою заплавою Конки та Дніпра біля с. Велика

Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. Найдавніші матеріали з Мамай-гори датовано добою неоліту. На ґрунтовому цвинтарі, частково порушеному зсувом берега, розкопано 25 поховань V тис. до н. е., що репрезентують азово-дніпровську культуру.

До епохи бронзи належать як ґрунтові, так і курганні комплекси. Тут знайдено поховання доби енеоліту, ямної, катакомбної, бабинської, бережнівсько-маївської зрубної та білозерської культур. Серед рідкісних знахідок слід відзначити чашу прямокутної форми катакомбної доби, горщик із піктограмою бабинської (?) культури, чудову серію посудин зрубної спільноти з одного із великих насипів центральної частини могильника Мамай-гори. Загалом виявлено 100 поховань доби енеоліту—бронзи.

Поки що єдиним комплексом представлено добу кімерійців. У похованні того часу виявлено велику лощену корчагу VII ст. до н. е. з вибагливим візерунком.

Проте найбільшу кількість виявлених тут об'єктів віднесено до скіфської культури. Застосована дослідниками методика розкопок із суцільним розкриттям поверхні поля за детальною аерофотозйомкою дала унікальну можливість масово виявити пам'ятки, що не були зафіксовані візуально. Загалом розкопано 365 комплексів, датованих кінцем V — початком III ст. до н. е., за результатами вивчення амфорної тари з Гераклеї Понтійської, Менди, Херсонеса, Синопи та інших центрів. Поховальні споруди утворюють групи, над деякими зафіксовано насипи різних розмірів, інші — знівельовано. Виявлено понад 50 рівчачків діаметром від 5 до 36 м, де знайдено уламки амфор та ліпного посуду, кісток тварин, каміння. У межах комплексу переважно споруджували конструкції одного типу, але є випадки і взаємного сполучення споруд різних типів. Кількісно домінують катакомби I типу, так звані підбої. Усі поховання здійснено за обрядом інгумації, лише в одному випадку виявлено кремацію. Поза небіжчиків — випростана на спині; переважає західна з відхиленням орієнтація.

Численну колекцію матеріалів представлено прикрасами (скляні намистини та бісер, сережки, браслети, персні, розетки), деталями головного убору та одягу, дзеркалами, зброєю (вістря стріл, спис, мечі та кинджали, сокира). У наборі ліпної кераміки є горщики високих та низьких пропорцій, чашки та глечики, гончарні глєки, чорнолаковий посуд — блюдо, канфари, кіліки. У похованнях також виявлено бронзовий казан із ручками, берестяні та дерев'яні чаші, кружала з глини або свинцю, ножі. Склад супутньої їжі вказує на розведення скіфами великої та дрібної рогатої худоби та коней. Матеріали цієї пам'ятки, розташованої неподалік

Кам'янського городища, засвідчують функціонування могильника протягом IV ст. до н. е.

Слід наголосити, що скіфський цвинтар на Мамай-горі є найбільшим із досліджених у степах Надчорномор'я, і його подальше дослідження відкриває нові горизонти у вивченні історії Скіфії.

Поховання на Мамай-горі практикували й у пізніші часи, що засвідчують знахідки сарматського комплексу та поховань кочівників XII—XVI ст. (61 об'єкт). Нові відкриття було здійснено 2000 р., коли після чергової руйнації берегової смуги відкрилися нові ґрунтові цвинтарі кочівників середини XIV ст. Ці поховання, здійснені у ямах та підбійних спорудах, мали великий речовий супровід, зокрема зброю, прикраси, предмети побуту, срібну чашу.

Неподалік могильника Мамай-гора протягом 18 років досліджували інший ґрунтовий цвинтар — Мамай-Сурку, де за даними на 2006 р. на площі 7171 м² розкопано 1163 поховання. За кількістю поховань це один із найбільших могильників Східної Європи. Небіжчики лежали випростані на спині, головою на захід, у прямокутних ямах. Супровід представлено здебільшого культовими речами християнського призначення, прикрасами, побутовими артефактами, зокрема, жіночими чільцями, намистом, перснями, кільцями, браслетами, кіотцем тощо. Знахідки засвідчують тісні культурні та економічні зв'язки населення Нижньої Наддніпрянщини з сусідніми народами. Цвинтар датовано кінцем XIII — початком XV ст. Антропологами встановлено, що тут поховано представників етнічно змішаного населення — нащадків слов'ян, аланів і болгар. Повне дослідження та інтерпретація матеріалів надає чудову можливість якнайповніше уявити історію осілого населення цього регіону напередодні появи запорізького козацтва в пониззі Дніпра та створення козацьких січей.

Матеріали розкопок могильників у повному обсязі оперативно вводять у науковий обіг завдяки систематичним виданням серій монографій (Андрух 2001; Андрух, Тощев 1998; 2004; Ельников 2001; 2006). Дослідження здійснюють у тісних контактах із фахівцями з різних наукових закладів Києва, Донецька, Одеси, Кишинєу, Сімферополя, Севастополя. Наукові зв'язки дають змогу проводити комплексну обробку матеріалів із розкопок експедиції.

В експедиції Запорізького університету щороку працюють студенти різних курсів історичного факультету. Загалом польову практику на Мамай-горі пройшло понад 1000 осіб. Найдосвідченіші з них брали участь у дослідженнях інших експедицій — Приазовської, Херсонської, Північнокримської. Протягом кількох років студенти факультету досліджували давній Хер-

сонес у складі українсько-американської експедиції. Кращі з них пройшли курс навчання у Маккалестерському коледжі (США).

На базі археологічної лабораторії університету проведено низку наукових конференцій та семінарів різного рівня в 1988, 1989, 1990, 1994, 1999, 2004 рр., у яких брали участь представники різних країн. Лабораторія підтримує активні наукові зв'язки із зарубіжними колегами (з Німеччини, Болгарії, Румунії, США, Польщі, Словаччини, Росії та ін.). Матеріали конференцій та польових досліджень знаходять гідне місце на сторінках різних видань. Особливо цінною є серійна збірка наукових праць «Древности

степного Причерноморья и Крыма» (з 1999 р. — «Старожитности степового Причорномор'я і Криму») — 13 випусків. Солідний доробок археологів Запоріжжя на ниві видавничої діяльності вже має упорядковану бібліографію (Тоцев та ін. 2003).

Не можна оминати увагою перші дисертаційні дослідження, підготовлені за матеріалами розкопок на Мамай-горі (М.В. Єльников, Л.В. Литвинова). Отже, Мамай-гора вже плідно працює на підготовку фахівців вищої кваліфікації. Можна побажати запорізьким колегам наснаги та ліпшого фінансування їхньої важкої, але такої потрібної українській археології праці.

Андрух С.И. Могильник Мамай-Гора. — Запорожье, 2001. — Кн. 2. — 238 с.

Андрух С.И., Тоцев Г.Н. Могильник Мамай-Гора. — Запорожье, 1999. — Кн. 1. — 232 с.

Андрух С.И., Тоцев Г.Н. Могильник Мамай-Гора. — Запорожье, 2004. — Кн. 3. — 203 с.

Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1989—1992 гг.). — Запорожье, 2001. — Т. 1. — 275 с.

Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1993—1994 гг.). — Запорожье, 2001. — Т. 2. — 356 с.

Отрощенко В.В. В степу біля Мамай-гори // Комсомолец Запоріжжя. — 02.10.1982. — № 117 (3392) — С. 4.

Тоцев Г.Н., Ельников М.В., Дровосекова О.В. Древности Запорожского края. — Запорожье, 2003. — 124 с.

Одержано 04.09.2007

НАШІ АВТОРИ

ГАВРИЛЮК Надія Оксентівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ГОЛУБЄВА Ірина Володимирівна — старший науковий співробітник охоронної археологічної служби України «Слобідська археологічна служба».

ГОТУН Ігор Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України.

ГУСАКОВ Володимир Володимирович — кандидат політичних наук, заступник начальника відділу міжнародних зв'язків Держкомспорту України.

ЗАБАВІН В.О. — історик-археолог, м. Маріуполь.

ЗІНЬКО Віктор Миколайович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Кримського відділу Інституту сходознавства НАН України ім. А. Кримського.

ІВ Стюард — спеціаліст з ГІС і просторового аналізу в археології, співробітник L-P: Archaeology.

ІВАНЧИК Аскольд Ігорович — доктор исторических наук, член-корреспондент РАН, головний науковий співробітник Інституту всесвітньої історії РАН (Москва), дослідник першого класу в Національному центрі наукових досліджень (Бордо, Франція).

КОЛОДА Володимир Васильович, кандидат історичних наук. Доцент кафедри історії України Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди.

КЛЮЧНЄВА Ірина Миколаївна — пошукач Інституту археології НАН України, завідувачка відділу археології Луганського обласного краєзнавчого музею.

КУЩЕНКО Олександр Васильович, кандидат технічних наук, провідний інженер лабораторії № 12 ВАТ «УкрНДІ Вогнетривів ім. А.С. Бережного».

ЛЕЖУХ Іван Петрович — співробітник Черкаської обласної інспекції з охорони пам'яток історії та культури, спеціалізується в галузі античної археології.

МАГОМЕДОВ Борис Вікторович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України.

МАЦКЕВИЙ Леонід Георгійович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології Інституту українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України (м. Львів).

МИХАЛЬЧИШИН Іван Романович — науковий співробітник Інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України.

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України.

ПОГОРІЛЕЦЬ Олег Григорович — дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії НАН України.

ПОЗІХОВСЬКИЙ Олександр Леонтійович — завідувач відділу нумізматики Державного історико-культурного заповідника, м. Острог.

РАБІНОВИТЦ Адам Томас — доктор з класичного мистецтва і археології, заступник директора Інституту класичної археології Техаського університету (м. Остін).

САВВОВ Ростислав Володимирович — кандидат технічних наук, нумізмат.

САМОЛЮК Валерій Олександрович — старший науковий співробітник Рівненського краєзнавчого музею.

СЕДІКОВА Лариса Василівна — кандидат історичних наук, заступник генерального директора Національного заповідника «Херсонес Таврійський».

СОРОКІНА Світлана Анатоліївна — науковий співробітник Національного музею історії України.

СОРОЧАН Сергій Борисович — доктор історичних наук, професор Харківського державного університету.

СТАНИЦІНА Галина Олександрівна — молодший науковий співробітник, завідувачка наукового архіву Інституту археології НАН України.

ТИЛІЩАК Володимир Семенович — молодший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України.

ТРЕЛОГАН Джесіка — спеціаліст з ГІС, Інститут класичної археології Техаського університету (м. Остін), співробітник L-P: Archaeology.

ХОМЧИК Марина Андріївна — старший науковий співробітник Національного музею історії України.

ЧЕРНЯКОВ Іван Тихонович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Українського благодійного фонду «Трипілля».

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АИУ	— Археологические исследования в Украине
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АО	— Археологические открытия
АП	— Археологічні пам'ятки УРСР, Київ
БФ	— Боспорский феномен
ВВ	— Византийский временник
ВДИ	— Вестник древней истории
ВХГУ	— Вестник Харьковского государственного университета
ВХНУ	— Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна
ДАЛО	— Державний архів Луганської області
ДАРО	— Державний архів Ростовської області
ДІНО	— Донецький інститут народної освіти, м. Луганськ
ДСПК	— Древности Северного Причерноморья и Крыма
ЕМИРА	— Ежегодник Музея истории и религии
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР, РАН
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МАР	— Материалы по археологии России
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАН УКРАЇНИ	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
ОАК	— Отчеты Императорской археологической комиссии
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СМ	— Старожитності Миколаївщини
СНУ ім. Володимира Даля	— Східноукраїнський університет ім. Володимира Даля
ТГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа.
Хсб	— Херсонесский сборник
ЦДІА Росії	— Центральний державний історичний архів Росії
ANRW	— Aufstieg und Niedergang der römischen Welt
AR	— Archaeologické Rozhledy, Praha
BPS	— Baltic— Pontic Studies, Poznań.
RE	— Pauly A., Wissowa G., Kroll W. Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft
SCIV	— Studii și cercetări de istorie veche, București
ZPE	— Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

ДО ВІДОМА ЧИТАЧІВ!

У статті О.Д. Козак, М. Шульц «Палеопатологія та діагностика цинги (на антропологічних матеріалах із давньоруського Києва)», надрукованій у нашому журналі №4, 2007, с. 60—69, трапилась прикра помилка. В англійському перекладі прізвища М. Шульца слід читати **Schultz** а не **Shults**, як було у тексті.

Просимо вибачення в одного з авторів статті — др. мед., др. філ., др. мед. хабілітованого, професора, завідувача прозекури Центру анатомії та ембріології Університету Георга-Августа у м. Гьоттінген, Німеччина — М. Шульца.

ПАМ'ЯТКА АВТОРА

ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ

1. Приймаються матеріали українською мовою обсягом до 40 тис. знаків (анотація, ілюстрації, список рисунків з підрисунковими підписами, резюме російською мовою, обсягом до 0,5 сторінки, і анкетні дані автора) в **електронному** (формат RTF) та **роздрукованому** варіантах.
2. Увесь текст друкують шрифтом 14-м Times New Roman, через 1,5 інтервалу. Географічні назви подають за офіційно прийнятою транскрипцією. Слова не скорочуються.
3. Точно вказують джерело цитати.
4. **Посилання** у тексті оформлюють напівкодом, напр.: (Іванов 1990, с. 21, рис. 5, табл. 3). В кінці тексту подають список літератури в алфавітному порядку, наприклад:
Іваненко О.О. Нові знахідки. — К., 1990.
Іваненко О.О. Пам'ятки України. — К., 1990а.
Іваненко О.О. Про культурну атрибуцію знахідки з Надпоріжжя // Археологія. — 1995. — № 3. — С. 28—36.
Петров В.В. Новый памятник древнего зодчества // Памятники древнего зодчества. — М; Л., 1985. — С. 45—56.
5. Обов'язково подають список використаних офіційно прийнятих скорочень.

ОФОРМЛЕННЯ РИСУНКІВ

1. Усі типи ілюстрацій позначають: Рис.
2. Нумерація ілюстративних матеріалів має бути наскрізною і послідовною, без пропусків та повторень.
3. Ілюстрації, зокрема й рисунки на таблицях, мають бути пов'язані з текстом.
4. На звороті ілюстрацій підписують прізвище автора, назву статті, номер рисунка арабськими цифрами.
5. Якщо ілюстрації мають умовні знаки — «легенду», всі вони мають бути розшифровані в підрисунковому тексті.
6. Рисунки, подані в електронному варіанті мають бути у форматі **TIFF** або **JPEG** щонайменше **300 dpi**. Рисунки, роздруковані з електронного варіанта **обов'язково** подавати з відповідними файлами.
7. Табличні матеріали до статті слід подавати у форматі, що відповідає технічним можливостям типографського друку. Вони не мають перевищувати 40 % загального обсягу статті.

УВАГА!

- ♦ **Перевага у публікації матеріалів надаватиметься передплатникам журналу.**
 - ♦ **У разі неотримання поданих вище правил редакція не приймає матеріали до розгляду.**
 - ♦ **Відповідальними за точність наведених даних є автори статей і публікацій.**
 - ♦ **Точка зору редакції може не збігатися з точкою зору авторів.**
-

*Колектив Інституту археології НАН України,
редакційна колегія, численні автори журналу «Археологія»
та всі археологи України щиро вітають директора
Інституту археології НАН України, академіка НАН України
Петра Петровича ТОЛОЧКА з ювілеєм.*

*Бажаємо шановному ювіляру міцного здоров'я,
усіляких гараздів, натхнення на подальшу плідну наукову працю*

*ТОЛОЧКО Петро Петрович,
академік НАН України,
директор Інституту археології
НАН України*

Фото 1. Острог-Земан. Об'єкт 6 і посуд із нього

Фото 2. Острог-Земан. Посуд із об'єкт 17

Фото 3. Острог-Земан. Знахідки із об'єкт 18